

MAGYAR NYELV

118. ÉVF.

2022. TAVASZ

1. SZÁM

Tudományos emlékkonferencia Benkő Loránd születésének centenáriumán

A Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2021. november 15-én emlékkonferenciát rendezett az Akadémia székházában Benkő Loránd születésének 100., halálának 10. évfordulója alkalmából. Az előadások szerkesztett szövegét az elhangzásuk sorrendjében közöljük.

A szerk.

Megnyitó

Tisztelt Konferencia! Az ünnep legalább részben visszaemlékezés, számvetés. A felidézés egyúttal mindig a jövőbe tekintés: a jelen pillanat a gondolkodó ember számára nemcsak a múlttal kerül kapcsolatba, hanem a jövővel is. Tudjuk, hogy a most-ra újabb most jön.

A mai alkalom többszörösen is ünnep. Egyrészt Benkő Loránd születésének századik évfordulójára gyűltünk össze. Másrészt az ünnep a magyar tudományé, amely ünnep alkalmat ad a tudományra rátekintésre, belülről is, de mégis kissé kívülről, és egyúttal tágabb kulturális közegben, amely készíti és alkalmazza a tudományt. Az ünnep a vissza- és előretekintés megértő aktusa, amelyben így kerül a múlt a jövőhöz, megfelelve a Magyar Tudomány Ünnepe 2021. évi jelszavának: „Tudomány: iránytű az elérhető jövőhöz”.

A mai konferencia olyan diszkurzív esemény, amely a történetiséget kettősen artikulálja. Benkő Loránd tudományos, szellemi és emberi teljesítményét tekintjük, történelmi folyamatként úgy, hogy magunk is benne állunk a történelemben, a saját magunk által alakított tudománytörténetben. Másfelől a Benkő Loránd által művelt, vezetett, képviselt és kezdeményezett magyar nyelvtörténet-írást tekintjük, ahhoz a történelmi korhoz viszonyítva, amelyben ő maga is élt. Vagyis onnan nézve, ahonnan és ahogy Benkő Loránd maga a saját történetiségéből látta és láttatta a magyar nyelv történetét.

Tapasztalati tér és elváráshorizont kettőssége érvényesül mindkét történetiségben (REINHART KOSELLECK megfogalmazása alapján). Benkő Loránd tudományos tapasztalati terét rekonstruáljuk a saját tapasztalati terünkben (történetileg is meghatározott ismereteink révén), miközben várakozásait is földézzük: mit várt, remélt a tudománytól, a magyar nyelvészettől, és mi mit remélhetünk az ő életművétől.

Az emlékezés tényei és összefüggései bizonyosan jelentősek lesznek, de az igazi tét valójában az a diszkurzív alakulástörténet, amely kirajzolódhat az előadásokból. Vagyis az, hogy mit jelent Benkő Loránd életműve ismeretként, tapasztalatként, és milyen elváráshorizontokat nyit meg mind az életmű, mind a róla szóló beszélgetés számunkra, most és a továbbiakban.

A mai konferencián az előadások választ adhatnak arra a kérdésre: vajon Benkő életműve, annak legjelentősebb hozadéka kimerevített kánonként rögzül, vagy potenciálokat nyit meg folyamatosan, történetileg. Az alakulástörténet csupán pozitív tények sora lesz vagy élő befogadástörténet is, amelynek során a jelenkori és későbbi kutatók diszkurzív viszonyban maradnak a kérdésekkel és a rájuk Benkő által adott válaszokkal. Az eredményekről az előadások részletesen szólnak, itt csak néhány területet kell kiemelni a nagy kollektív munkák mellett a saját kutatásokból, például a nyelvjárástörténetet, a felvilágosodás irodalmi nyelvviségének monografikus nyelvtudományi bemutatását és az Árpád-kor szintézisre törekvő feldolgozását.

Az előadásokból kirajzolódik a kutatói személyiség, egyúttal egy tudománytörténeti korszak, tágabban a történetiség egy értelmezése és alkalmazása. Benkő Loránd tevékenységére a filológia pontosság és szigor volt jellemző, egyúttal nyitottság, kutatói képzelőerő az új kérdések iránt. Legfőképpen a szintézisre törekvés, a hiteles adatokból felépítendő nagyszabású összkép kidolgozásának igénye és eredménye mutatkozott meg. Mindezeknek az újraolvasása, kritikai értelmezése a további kutatás feladata.

A szigorú módszertan egyik eredménye a történeti leírás, a másik eredmény a humán tudós kapcsolata a múltbeli nyelvi tevékenységgel, a régi beszélőkkel, a nem tárgyiasított, hanem megélt nyelvi múlt bemutatása, nem kiállítási darabként, hanem az élő folytonosságként (ahogy azt a Benkő által kiemelten nagyra becsült SZABÓ T. ATTILA Magyar szótörténeti tára is példásan megvalósítja).

Benkő Loránd életművében természetes volt tudomány és közösség, tudomány, nemzet és kultúra kapcsolata. Ez a viszony mindig tárgyszerű, nemzetközileg autentikus tudományos közegben, nem bezárkózó módon nyilvánult meg. A múlt, a történet itt mindig a jövőre is irányult: a magyar nyelv, a magyar nyelv-közösség élhető jövőjére is figyelve.

Kulcsszó: Benkő Loránd, életmű, nyelvtörténet, tapasztalat és elvárás, tudományos hatás.

Opening of the conference

The present opening of the conference on Loránd Benkő's scholarly oeuvre emphasizes his epoch-marking achievements in the research of Hungarian language history. Benkő paid attention to the smallest data with philological accuracy, while he concentrated on, and presented with colleagues, a large-scale and detailed synthesis of the totality of the history of the Hungarian language. The conference, held on the centenary of Benkő's birthday, has a double perspective, viewed from the relationship between experience and expectations, in Koselleck's sense. On the one hand, the presentations reconstruct Benkő's historical perspective, determined by his own experiences and scholarly knowledge. On the other hand, the talks set up the present-day perspectives on how Benkő's scholarly oeuvre influences post-millennial Hungarian linguistics. Both perspectives focus on the linguistic past in a scholarly framework, but look at the future, too.

Keywords: experience and expectations, language history, Loránd Benkő, oeuvre, scholarly influence.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

Benkő Loránd székely kapcsolatai

Rövid előadásom kezdetén őszinte köszönetet szeretnék mondani az emlékülés szervezőinek, mindenekelőtt Kiss Jenő professzor úrnak, hogy emlékező családtagként és a középkori Székelyföld kutatójaként is szólhatok nagybátyám, Benkő Loránd idevágó kapcsolatairól és munkásságáról.

Az előadás címét a szervezőktől kaptam és készséggel elfogadtam, ugyanis ez a cím két kérdéskört is érint egyszerre, egyrészt az erdélyi Benkők, és így Benkő Loránd székely származását, másrészt – az előbbitől nem függetlenül – jubilánsunk korán kibontakozó székelyföldi kutatásait és ezek máig ható, nagyon jelentős eredményeit.

Erdélyben több Benkő család is élt, ezek mind a Székelyföldről származtak, az árkosi Benkők mellett például a középajtai, a kisbaconi, az altorjai és a nagysolymosi Benkő családok, amelyeket a közös eredet hagyománya kötött össze: az tudniillik, hogy valamennyi a Sepsiszentgyörgy melletti Árkosról származtatta magát.

Az a Benkő család, amelyből Benkő Loránd származik, évszázadok óta a marosszéki Lukafalván élt, és természetesen körükben is fennmaradt az árkosi eredet iratlan emléke. Ennek, hacsak nem újkori konstrukcióval állunk szemben, nagyon réginek kell lennie, ugyanis az itteni Benkők a 17. század első éveitől (amióta írott forrásokban egyáltalán felbukkannak) folyamatosan Lukafalván tartózkodtak. Az 1602. évi, Básta-féle lustra a darabontok (gyalogpuskások) között sorolta fel a lukafalvi Benkő Györgyöt és Benkő Istvánt (SzékOkl. ÚS. 4: 128), az 1614-es, minden korábbinál részletesebb Bethlen Gábor-féle lustra ugyanott egy lófőt (Benkő Mihály) és két gyalogpuskást (Benkő András, Benkő Benedek) írt össze (SzékOkl. ÚS. 4: 212). 1635-re a lófő Benkő Mihály és felesége már elhunyt, örökébe leánya és két fia lépett. A régi gyalogosok közé tartozó András és Benedek szintén elhalálozott, előbbi után egy, utóbbi után négy fiúgyermek maradt. A lukafalvi Benkők sorát három újabb keletű gyalogos egészítette ki, egyikük a marosszéki (Mező)bádra költözött (SzékOkl. ÚS. 5: 454–455). A következő év összeírásából tudjuk, hogy a lukafalvi, lófő rendű Benkők mindössze egy lóval indultak hadba, mint közel-távol valamennyi, hasonló státusú sorstársuk (SzékOkl. ÚS. 6: 46). A 17. század katonai összeírásaiból valójában nem is egy család, hanem egy kiterjedt, több családból álló lukafalvi Benkő-rokonság képe rajzolható meg, melynek tagjai részben szerény viszonyok között élő lófők, részben hasonló körülmények között gazdálkodó szabad rendű gyalogpuskások voltak.

1. kép
Délkelet-Erdély térképe a maroszéki Lukafalvával

Fontos utalni rá, hogy a Székelyföld délnyugati peremén, a Nyárád alsó folyása mellett élő lukafalviak – miközben székely eredetükkel tökéletesen tisztában voltak – elsősorban magyarnak tartották magukat (azt viszont nagyon határozottan). Erős székely tudattal az újkorban már nem rendelkeztek, szabadparaszti voltakra azonban büszkéek voltak, a 20. században már némiképp anakronisztikusan megkülönböztetve magukat a szomszédos, már vármegyei területen fekvő falvak „jobbágnépétől”, anélkül azonban, hogy alapvetően paraszti világukat különösebb nemesi vagy lófői tudat színezte volna. Felfogásuk szerint a jellegzetes tájnyelvet beszélő és jellegzetes foglalkozásokat űző székelyek a hegyeken, tehát a Bekecsen és a Hargitán túl éltek, velük szemben saját nyelvjárásuk és tárgyi világuk inkább a Mezőség felé mutatott, ami az Alsó-Nyárád-mente határterület voltát hangsúlyozta (BENKŐ SAMU 1972: 10–11). Mint látni fogjuk, ennek a határterületnek a problematikája Benkő Lorándot később alapvető felismerésekre sarkallta.

Benkő Loránd apai ági nagyszülei Benkő Ferenc (szül. 1864) és Fekete Eszter, református vallású, szerény földbirtokot művelő marosszéki székelyek voltak (Fekete Eszter a szomszédos Lőrincfalván született), akik 1888-ban kötöttek házasságot. Benkő Ferenc értelmes, kísérletező kedvű emberként él a családi emlékezetben, aki – a Benkők lukafalvi ágán első ízben – gimnáziumi szintű oktatást szánt két fiúgyermekének, Eleknek és Györgynek. Mindkét fiú a marosvásárhelyi református kollégiumban tanulhatott, vegyes eredménnyel: nagyapám, Benkő Elek (1890–1960), Benkő Loránd édesapja kiváló képességű református lelkész lett (Fintaházán, Küküllőszéplakon és Nagyteremiben), míg Benkő György hazatért szülőfalujába, és ott gazdálkodott a családi földeken. Ellentétben több más székelyföldi Benkő családdal, ahol a tehetséges gyermekek taníttatása, és ezáltal jeles értelmiségiek kiemelkedése már a 18. században rendszeresnek számított, a lukafalvi Benkőknél ez a folyamat csak a 20. század elején kezdődött.

Benkő Elek fiatal fintaházi lelképásztorként 1921-ben vette feleségül Müller Klára (1895–1969) dési származású tanítónőt, ám néhány hónapos házasságuk még Benkő Loránd világra jövele előtt felbomlott, és az édesanya hazaköltözött Déstre. Benkő Loránd nagyváradi születése csupán anyai nagynénje akkori tartózkodási helyével és egy jó nevű szülőotthonnal függött össze, egyébként élete első hat évében édesanyja szülővárosában, Désen nevelkedett, majd áttelepedtek Magyarországra, ahol Müller Klára tanítónői hivatásának élt az alföldi tanyavilágban (Pusztatúr pápstó). Az érettségit Benkő Loránd a szegedi Klauzál Gábor Reálgimnáziumban tette le. A bécsi döntés után édesanyjával azonnal hazatértek Erdélybe, és Kolozsvárt telepedtek le. Müller Klára tanított, fia az újjászervezett Ferenc József Tudományegyetem bölcsészkarán folytatta tanulmányait 1941–1944 között, majd Románia háborús kiugrása után Budapestre költöztek, így Benkő Loránd az abszolutóriumot a háború utolsó hónapjait kitöltő katonai szolgálat után, 1945-ben már a budapesti, akkor még Pázmány Péter nevét viselő egyetemen szerezte meg. Ugyanitt nyerte el 1946-ban a bölcsészdoktori oklevelet, majd a tanársegédi kinevezést. Élete és munkássága ezután élete végéig összefonódott Budapesttel és a budapesti egyetemmel.

Benkő Loránd kapcsolata a Nyárádmentével és a lukafalvi Benkőkkel még a nehéz 1940-es években is fennmaradt, alapvetően nagybátyja, Benkő György támogatásának köszönhetően. Édesapját és apja második házaságából született féltestvérét, Benkő Samu történészt (1928–2021) ekkor még nem ismerte, a két fiú csak sok évvel később, apjuk betegágya mellett talált egymásra, és alakult ki közöttük életre szóló szoros szellemi kapcsolat. Ez, és a kolozsvári egyetemi tanárához, Szabó T. Attilához fűződő mély barátság jelentette a későbbiekben a legfontosabb kapcsolatot az erdélyi kutatás és szellemi élet felé.

2. kép

Benkő Loránd Szabó T. Attila és Benkő Samu társaságában Kolozsváron
(1978)

Benkő Loránd egyetemi szakdolgozatát, majd doktori disszertációját Szabó T. Attila ösztönzésére apai ősei szűkebb hazája, a Nyárádmente földrajzi nevének szentelte. Amikor 1943–1944-ben bejárta a mintegy 28 km hosszú folyószakasz 32 települését (a munkából kimaradt a Nyárádmente legalsó, Nyárádtó melletti szakasza, melyet a bécsi döntés határa vágott el, és a Nyárádszereda és Andrásfalva feletti Felső-Nyárádmente), tapasztalnia kellett, hogy ezen a viszonylag kis, egységesen a történeti Marosszékhez tartozó, földrajzilag is egységes területen is négy nyelvjárási egység mutatkozott, közülük a nyugatira a Mezőség, a keletre pedig már a szomszédos székely székek népe gyakorolt erős hatást.

Nyárádmenti eredményeit 1947-ben tette közzé (BENKŐ 1947), ezeket 1949-ig több kisebb, székely vonatkozású tanulmány egészítette ki, elsősorban az Erdélyi Múzeum és a Magyar Nyelv lapjain. Összefoglaló tanulmánya azonban, amelyet Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetének szentelt a Századok 1948-as számában, már nem láthatott nyomdafestéket. A korrektúraként megmenekült folyóiratszám megjelenésére 1989-ig kellett várni (BENKŐ 1989). Székely témájú vagy valamilyen módon a székely nyelvjárásokhoz is kapcsolódó írásokat ezt követően egy ideig csak szórványosan jelentetett meg, ami nem az érdeklődés lankadását, hanem a téma kutatására és publikálására kedvezőtlen kort és az új, módszeres adatgyűjtés felkészülő időszakát jelzi. Ennek fontos része volt számos erdélyi nyelvi gyűjtés, amelyeket tanszéki kirándulások keretében,

hallgatóival folytatott, és amely kirándulások természetesen útba ejtették Lukafalvát, ahol a gyűjtés keretében rendszeresen megszólították a Benkő-rokonságot is.

3. kép
Benkő Loránd erdélyi gyűjtésen
(1956)

4. kép
Benkő Loránd az ELTE hallgatóival egy székelyföldi nyelvjárásgyűjtésen
(Lukafalva, 1973)

Utalnunk kell ugyanakkor a nyelvatlasz (MNyA.) keretében végzett szisztematikus, a Kárpát-medence egészére kiterjedő gyűjtéseire is, melyek eredményeire támaszkodva Benkő Loránd később átfogó megállapításokat tehetett. Erre először 1967-ben, az akadémiai levelező tagság elnyerését követő székfoglaló előadásában vállalkozott (BENKŐ 1967), amelyben a nyelvi adatokból kikövetkeztethető középkori népmozgásokat éppen a székelyek példáján keresztül mutatta be, amivel alapvetően új, érvekkel alátámasztott szempontokat illesztett a székelyekkel kapcsolatos kutatásba, kerülve ugyanakkor a leegyszerűsítő, sommás általánosításokat.

Ezután hosszú ideig – ha csak a publikációit nézzük – nem foglalkozott a székelyekkel kapcsolatos nyelvi és településtörténeti kérdésekkel, de a mélyben egészen biztosan készülődött a folytatásra. Ennek előzményeként 1978 májusában váratlanul felkereste családunkat Kolozsváron, hogy – miután Szabó T. Attilát is áthívtuk a szomszédból – kifejtse fokozatosan kikristályosodó elképzelését a székelyek régi településtörténetével kapcsolatban.

Új eredményeit, a nyelvi tényekből következő székely településtörténeti részleteket először 1980-ban, egy interjú keretében foglalta össze (BENKŐ 1980). Ezirányú publikációi 1990-től szaporodtak meg, a sort egy hosszú interjú indította (BENKŐ 1990), több alapvető jelentőségű, de máshol részletesen ki nem fejtett megállapítással; az anyag néhány évvel később németül is megjelent (BENKŐ 1986). Későbbi munkái kitértek az eredetkérdésre, a kézdi (BENKŐ 1992) és bihari székelyekre (BENKŐ 1996), a székelyekre jellemző víznevekre (BENKŐ 1993) és nemzetségnevekre, továbbá a székelyek kiemelkedő szerepére a határ- és országvédelemben. Terjedelmi okokból szemléletét és az elért eredményeit, kutatási irányait nem tanulmányonként, hanem összefoglalóan igyekszem áttekinteni, miután egy-egy kérdésre eltérő szempontok mentén több írásában is kitért.

Benkő Loránd település- és népességtörténeti kutatásait határozottan nyelvészeti, nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi alapokon végezte, ezeket nem kívánta sem alárendelni, sem mindenáron egyeztetni a klasszikus történeti kutatással, bár a történeti adatokra és körülményekre mindenkor nagy figyelmet fordított. Nem volt híve annak, hogy a nyelvészeti, történeti, néprajzi vagy régészeti, önmagukban is bizonytalan adatok összeillesztésével hozzon létre egy újabb bizonytalan konstrukciót, hanem a maga területén, a maga szaktudásával kívánt előbbre jutni, a részletek mindenkor aprólékos elemzésével. Tette mindezt széles kitekintéssel, amiben hatalmas könyvtára és kiterjedt baráti-szakmai köre is segítette. Itt említem meg zavarba ejtően pontos földrajzi tájékozottságát.

A székelyeket olyan magyar néprésznek tekintette, amelynek már a mai Székelyföldre történő telepítése előtt is magyar volt az anyanyelve, legkésőbb a 11. század óta. Korábbra források híján nem lehet visszatekinteni, de azt a meglévők is egyértelműen cáfolják, hogy a székelység az Árpád-kor folyamán frissen elmagyarosodott, török eredetű nép lett volna (BENKŐ 2003).

Nem ő fogalmazta meg először, de nyelvészeti kutatásai nyomán bizonyítottan látta, hogy a székelység nem lehet „ősfoglaló” mai, erdélyi lakhelyén, sem mint az avar kor, netán a legendás hun kor óta helyben élő, utóbb elmagyarosodó népcsoport, sem mint a honfoglalás vagy az államalapítás kora óta mai szállásterületén élő magyar nyelvcsoport. Nyelvi adatok segítségével korán bizonyítottan látta,

hogy a későbbi Székelyföld területén a székely megtelepülés előtt már magyar nyelvű népesség élt, amit régi típusú településnevek tanúsítanak. Saját gyűjtése nyomán erre részben Marosszék északnyugati részén (a Mezőség székelyföldi részén), illetve a Maros és a Nyárad közötti dombvidéken talált példákat.

Sok részletében pontosította azt a képet, amelyet a székelyek keletre költözésével kapcsolatban már a korábbi kutatás is körvonalazott. Vizsgálta az egykor Dél-Erdélyben, illetőleg Bihar megyében élt székelyek nyelvi és történeti forrásadatait, felfigyelt e korai szállásterületek stratégiai jelentőségére, és érveket gyűjtött annak alátámasztása érdekében, hogy ezek a székely csoportok két fontos közigazgatási és egyházi központ, Várad (Nagyvárad) és Fehérvár (Gyulafehérvár) védelmét látták el (BENKŐ 2002: 74–79). A dél-erdélyi székelyek keletre költöztetésében és a II. Géza korától kibontakozó erdélyi szász telepítések között szoros, ok-okozati, de részleteiben még tisztázatlan kapcsolatot látott.

A nyelvatlasz minden korábbinál részletesebb eredményei nyomán a korai székelységekre utaló nyelvjárási, továbbá személy- és helynévi adatokat, valamint az ide kapcsolható településtörténeti részleteket a korábbiaknál sokkal adatoltabb és világosabb szintézisbe foglalta. Ennek alapja az a megfigyelés, hogy a székelység nyelvileg nem egységes, csoportjai nyelvileg többoldalú kapcsolatot mutatnak a magyarság más, perem- és szigethelyzetű csoportjaival a Kárpát-medence számos pontján. A kimutatott sorozatos nyelvi egyezések nem köthetők újkori telepítésekhez, és ezek a mai Székelyföldtől távol kimutatott jellegzetességek a közbeeső területeken ismeretlenek. Mindebből arra következtetett, hogy a székelyek jelentős csoportjai a kora Árpád-korban még Erdélytől távol, a határvédelem szempontjából kulcsfontosságú területeken éltek, és részleteiben ismeretlen körülmények között, királyi akaratból jutottak későbbi szállásterületeikre. Ezt a folyamatot helyenként csak hátrahagyott helynevek és történeti adatok tükrözik, máshol kisebb-nagyobb nyelvjárásszigetek maradtak utánuk, ami arra utal, hogy ott az átköltözés nem volt maradéktalan, illetve az ottani, székely kapcsolatokat mutató népesség nyelvi nyomokat hátrahagyva beolvadt a környező magyarságba. Fontos megállapítása, hogy a székelyek már a kora Árpád-korban az akkori magyar nyelvterület peremvidékein, fontos utak és átjárók védelmét látták el, és – mélységben is tagolódó településeik tanúsága szerint – a közvetlen határőrizet mellett a tágabb országvédelemből is kivették a részüket (BENKŐ 2005).

A fenti, a Kárpát-medence egészét átölelő nagy összefüggéseket alátámasztani látszanak a székely nemzetség- és ágnevek is. Ezekre, valamint nyugat-magyarországi hely- és nemzetségnevekre alapozta Benkő Loránd azt a felismerését, hogy a székely nemzetség- és ágnevek nem a székelyek korai, még a feudalizmus időszaka előtti viszonyaival, hanem az Árpád-kor „úri” nemzetségeivel és ezek birtokaival függnek össze, egyben a székelyek korábbi szállásterületeire utalnak, például a székely Örlec nem Ecken ága és a Sopron megyei Veszvény nemzetség esetében (BENKŐ 1999, 2006).

Benkő Loránd székely vonatkozású tanulmányai világos, következetesen képviselt tudományos véleményt tükröznek. Szándékában állt – többször beszélt erről – eredményeit, feltételezéseit monografikus formában is közreadni, de fájdalmas

lemondással azt is érezte, hogy az élete utolsó éveiben feltétlen elsőbbséget élvező Anonymus-kutatásai mellett erre már aligha jut ideje. Sajnos így is történt. Őszintén sajnáljuk, hogy átfogó, fokozatosan kiépülő felfogását az Árpád-kori székelyekről (és velük szoros összefüggésben az Árpád-kori határvédelem részleteiről) monográfia formájában nem tette közzé, előadásai és résztanulmányai azonban így is rendkívüli hatást gyakoroltak a székelyekkel és a Székelyfölddel foglalkozó kutatásokra, ideértve a régészeket és történészeket is.

Megközelítésmódja és felfogása ma már szervesen beépült a mértéktartó kutatásba. A részletek természetesen fokozatosan finomodnak, ezeknek ő maga is biztosan örülne, érdeklődne, vitatkozna. A romantikus, fellegjáró képzelgésekkel szemben pedig éppúgy tehetetlen lenne, ahogyan mi is döbbenettel szemléljük a hun teória meg a velejéig hamis Csíki székely krónika újraeledését és a dilettánsok harsogását napjainkban. Velük szemben Benkő Loránd e téren is a tudóst képviselte és képviseli műveiben.

Kulcsszók: Benkő családok Erdélyben, székelyek, Székelyföld, középkori településtörténet.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1980. Nyelvész szemmel a székelyekről. *Új Tükör* 17/7: 22–23.
- BENKŐ, LORÁND 1986. Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Volksgruppe. *Ungarn Jahrbuch* 14: 207–224.
- BENKŐ LORÁND 1989. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–358.
- BENKŐ LORÁND 1990. Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–122.
- BENKŐ LORÁND 1992. *Kézd*. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 42–45.
- BENKŐ LORÁND 1993. Megjegyzések víznevekről. Adalékok a székelység történetéhez. *Névtani Értesítő* 15: 50–56.
- BENKŐ LORÁND 1996. Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: KOVÁCS ANDRÁS – SIPOS GÁBOR – TONK SÁNDOR szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 65–77.
- BENKŐ LORÁND 1999. A székely nemzetségnevek történetéhez. In: KISS ANDRÁS – KOVÁCS KISS GYÖNGY – POZSONY FERENC szerk., *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 53–67.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

- BENKŐ LORÁND 2003. A székely néprész ómagyar történetéhez. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 85–94.
- BENKŐ LORÁND 2005. A székelység szerepe az Árpád-kori magyar országvédelemben. *Magyar Nyelv* 101: 269–274.
- BENKŐ LORÁND 2006. *Dudar* és ami hozzá fűzhető. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 227–231.
- BENKŐ SAMU 1972. *Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- SzékOkl. ÚS. = *Székely Oklevéltár. Új Sorozat* 1–. Főszerk. DEMÉNY LAJOS etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1983–.

Loránd Benkő's connections with the Szeklers

The study deals with the Szekler origins of the late professor of linguistics Loránd Benkő (1921–2011), and the most important results of his research on linguistics and settlement history related to the Szeklers. He considered the Szeklers to be a Hungarian population whose mother tongue had been Hungarian since the 11th century at the latest. In the early Árpáadian period, significant groups of Szeklers still lived far away from their present-day residence, on the outskirts of the Carpathian Basin, in close connection with the border defences of the medieval Kingdom of Hungary. Later, during the 12th–13th centuries, they arrived to the area called Szeklerland, in the south-eastern part of Transylvania, at the behest of the Hungarian kings. This process is attested by the place names left behind, the historical data and the long-distance correlations shown in the Hungarian dialects.

Keywords: Benkő families in Transylvania, Szeklers, Szeklerland, medieval settlement history.

BENKŐ ELEK
ELKH BTK Régészeti Intézet

Benkő Loránd a néprajzos szemével

Előjáróban meg kell állapítanom, hogy Benkő Loránd, a széles horizontú nyelvtudós munkássága olyan sok szálon kapcsolódott a néprajztudományhoz, hogy azok számbavétele egy rövid referátum keretében aligha lehetséges.

Első tudományos közleményei köztudottan a földrajzinév-kutatás témakörében születtek, és jól illeszkedtek SZABÓ T. ATTILÁNAK az erdélyi helynév-anyag összegyűjtésére irányuló programjába (IMRE 1991: 11). Nevezetes műve, A Nyárádmunte földrajzi nevei című monográfia két részben jelent meg, s természetesen elismerő recenziót kapott az Ethnographia hasábjain is (BENKŐ 1947, 1950; BALASSA 1948). Könyvismertetésében BALASSA IVÁN hangsúlyozta, hogy „Egy dolgozat értékét az is mutatja, ha minél több tudományág meríthet belőle [...] Benkő Loránd tanulmánya pedig nemcsak a nyelvészet, a településföldrajz-és történet számára nyújt adalékot, hanem a néprajz számára is.” Megjegyezte, hogy az etnográfusokat elsősorban a jelentéstani szempontú rendszerezés érdekli, például az olyan babonás és vallási hagyományokat tükröző földrajzi nevek, mint az *Ördöngőskút*, ahová a néphit szerint Szent György napkor a boszorkányok járnak, meg a *Szombatkút*, ahol egykor a szombatos hitre tért székelyek szoktak összegyűlni. Egyes helynevek (pl. a *Tatárlyuk*) a 16–17. századi tatár betörések emlékét őrzik, mások az agrárgazdaság, a határhasználat módjára világítanak rá (pl. *irtás, orotvány, pusztás, dűlő, forduló, nyíl, tag, telek* stb.).

A néprajz számára is hatalmas tömegű adatot tartalmazó nyelvatlaszok közül kiemelkedik A Magyar Nyelvjárások Atlasza (MNYA.) több kötetével és több száz térképlapjával. Anyagát egy mindössze nyolc tagot számláló munkaközösség gyűjtötte össze a terepen, zömmel még az 1950-es évek folyamán. Ebbe a fáradságos, sok utazást kívánó terepmunkába Benkő Loránd is bekapcsolódott, s természetesen ő gyűjtötte össze a kérdőív első részének anyagát 22 erdélyi kutatópontra. (Eredetileg 58 erdélyi kutatópontra tervezték a gyűjtést, de 1959-ig mindössze 22-n végezheték el ezt a munkát.) Benkő gyűjtött a magyar nyelvterület más vidékein is, összesen kb. 70 kutatópontra (IMRE 1991: 12), de a legizgalmasabb gyűjtőútját alighanem Moldvában tette, ahová Lőrincze Lajossal együtt érkezett 1952 decemberében. Utazással együtt csupán öt napot tölthettek Moldvában, ahol Klézse, Bogdánfalva, Lészped, Trunk mellett Szabófalvára is eljutottak Márton Gyula kolozsvári nyelvészprofesszor kíséretében. Erről a moldvai útról később Lőrincze Lajos és Benkő Loránd is megemlékezett. Mindkettőjüket mélyen megrendítette a moldvai magyarok szegénysége, elhagyatottsága. Benkő Loránd az erdélyitől eltérő táplálkozási szokások jellemző példáját is említi saját tapasztalatából. Mivel az étkezésük nehézkesen volt megoldható, Bogdánfalván vettek egy tyúkot, hogy tyúkhúslevessel javítsák fel egyhangú kosztolásukat. Csálódniuk kellett, mert a faluban ismeretlen fogalom volt ez a levesétel, és zöldség sem volt hozzá. Az ottani magyarok csupán egyetlen módon tudták a tyúkhúst

elkészíteni. *Gretárnak*, azaz roston megsütve fogyasztották (BENKŐ 1994: 303–304; LŐRINCZE 1991: 416, 418). Ez fontos néprajzi adalék!

Moldvához és a néprajzhoz egyaránt kapcsolódik Benkő Loránd két korai névtani munkája is. Az *Ethnographia* egyik 1948-as számában jelent meg MIKECS LÁSZLÓNAK A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása című könyvről szóló tartalmas ismertetése (BENKŐ 1948: 204–205). A Codex Bandinust GEGŐ ELEK ismertette először a magyar irodalomban 1838-ban. Ennek nyomán mind a Codex, mind GEGŐ könyve a csángó kultusz forrásává vált. A Bandinus-féle összeírás több mint ezer moldvai magyar személynevet tartalmaz. Ezeket MIKECS mind újraközölte, de elemezni nem tudta. Benkő Loránd mutatott rá, hogy a családnevek a 17. század derekán még éppen csak „megszilárduló félben” voltak. Ehhez tudni kell, hogy a kételemű személynévadás, azaz a családnév Magyarországon a kései középkorban (a 13. század vége és a 15. század eleje között) gyökeresedett meg (PALÁDI-KOVÁCS 2009: 138). Másik fontos megállapítása, hogy a régi moldvai magyarok névadása a maga becéző jellegével nagymértékben elüt a későbbi székely betelepülők „ragadványneves” névadásától. A két személynévtípus térbeni elkülönülésének határa a Tatros és a Tázló vonalában húzható meg, s ennek településtörténeti háttere van.

Benkő Loránd másik korai névtani munkája, A régi magyar személynévadás 1949-ben önálló műként, a Magyar Népkutatás Kézikönyve füzeteként, a Magyar Néptudományi Intézet kiadásában, GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztésében jelent meg. Ennek az úttörő munkának a haszna a néprajzban és a történettudományban egyaránt kimutatható, de folytatása elsősorban a nyelvtudományban követhető nyomon, jórészt FEHÉRTÓI KATALIN munkássága révén (FEHÉRTÓI 1997).

A magyar nyelvjárások atlasza 1968-ban és 1970-ben megjelent köteteit természetesen a néprajzkutatók is nagy várakozással fogadták, hiszen a nyelvjárások beható ismerete nélkül a magyar nép történeti és táji tagolódása, a népi kultúra térségi változatai sem tanulmányozhatók kellő alaposással. A nyelvátlasz egyik legnagyobb erényének a recenzens BALASSA IVÁN (1968) azt tartotta, hogy hatalmas anyagát mindössze nyolcan gyűjtötték, s közülük négyen-öten végezték a terepmunka zömét. Példák említésével érzékeltette az atlasz szótérképeinek néprajzi hasznát. Így a *szekér* és alkatrészeinek elnevezését bemutató 24 térképlap alapján azt a tanulságot vonta le, hogy a magyar szekér terminológiája az egész nyelvterületen meglehetősen egységes. Ugyanakkor felidézte BÁRCZI GÉZA 1955-ben tett önkritikus megjegyzését, miszerint „a munkálatok eddigi során elhanyagolódtak a néprajzi szempontok, a név és a tárgy összefüggése: a szókincsgyűjtés nem párosult rendszeres tárgykép-gyűjtéssel, noha újabb nyelvjárási gyűjtőmunkánkban ez a szempont már bizonyos idő óta kötelező. Ezeket a hiányosságokat a munkaközösség – ha másképpen nem – az ellenőrzés során pótolni fogja.” (BÁRCZI 1955: 43–44; idézi BALASSA 1969: 128.) BALASSA IVÁN felidézi a „Jaberg und Jud féle nyelvátlasz” példáját is, melynek mintegy melléktermékeként született meg PAUL SCHEUERMEIER könyve (*Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätomanischen Schweiz* 1–2. 1943–1956), az európai etnológia egyik legfontosabb kézikönyve. Kritikai megjegyzéseit enyhítendő közli, hogy az ellenőrző gyűjtések során a magyar nyelvátlasz munkatársai is számos

rajzot, fényképet, feljegyzést készítettek, melyek „komoly néprajzi értéket képviselnek” (BALASSA 1969: 131).

Benkő Loránd az atlaszmunkálatokkal párhuzamosan az 1950-es és 60-as években elmélyülten foglalkozott a magyar nyelvjárások történetével is. 1957-ben egyetemi tankönyvként megjelent, s még számos kiadást megélt munkája, a Magyar nyelvjárástörténet – többek véleménye szerint – a magyar nyelv történetével foglalkozó stúdiумok egyik alapműve (IMRE 1991: 13). Ennek az akkor viszonylag új kutatási iránynak egyes kérdéseire a következő évtizedben is többször visszatért új módszerbeli lehetőségeket, a nyelvöldrajz történeti tanúságait, meg a nyelvjáráskutatás és a településtörténet összefüggéseit vizsgáló tanulmányaiban (BENKŐ 1961, 1967a, 1967b). A kupuszinai (bácskertes) magyarok, meg a Béga menti Magyaritbebe népének származáshelyét nyelvjárási jelenségek egybevetésével állapította meg, s megjegyezte: „A nyelvtörténet kronológiai szempontból is nagybecsű adalékokat kaphat például a telepítések nyelvjárási jelenségeinek az »anyanyelvjárás« jelenségeivel való egybevetése révén” (BENKŐ 1967a: 31). Intelmét megfogadva sikerült később nekem is egy Karas menti magyar nyelvsziget, Udvarszállás (Dobričevo), népének eredeti lakóhelyét a helyszínen tisztáznom. BÁLINT SÁNDOR, hiányos forrásai nyomán, szegedi „kirajzásnak” vélte, és PENAVIN OLGÁNAK, meg VÖÖ ISTVÁNNAK sem volt a faluról érdemi ismerete. A terepen megtudtam, hogy az elődök többnyire (így a *Barna*, a *Virág* és a *Kucsera* nevű családok ősei) az 1830-40-es években főként Nógrád megyéből érkeztek. Az udvarszállási magyar közösség igen régies nyelvjárási szókinccsel rendelkezett, de az 1980-as években palócos hangzókat már nem mutatott. Folklorja, a helyi néphit és a népszokások köre viszont őrzött még palóc jellegzetességeket (PALÁDI-KOVÁCS 1991: 497, 502).

A Néprajzi Látóhatár örvidéki (burgenlandi) számában jelent meg Benkő Loránd emlékezetes tanulmánya Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez címen (BENKŐ 2000). Ebben főként a víznevek és a települések nevének eredete és kronológiája alapján von le településtörténeti következtetéseket az egyes etnikumok: szlávok, németek, magyarok névadó szerepére és megtelepedésére vonatkozóan. Egyes szláv eredetű víznevekre (*Pinka*, *Lapincs*, *Darnó*) és a *Szabar* helységnévre utalva felteszi, hogy már a magyar honfoglalás előtt élhettek e vidéken kisebb szláv szórványok. Egyes bajor-osztrák oklevelek tanúsága szerint korai német helységnévek a Pinka-völgy felső részén fordultak elő már a frank uralom idején. Korai magyar víznevek és helynevek, mint a *Szék*, a *Nádasd* és a patak menti helységek nevei, a *Füzes-patak* (*Gyepűfüzes*, *Egyházásfüzes*) és a *Mogyorós-patak*, a Csík (az Ösztörmény, ma Strém) alsó szakaszán s a pataknevek bizonyítják a magyar névadást a 11. században. A települések részint a magyar gyepűvédelem, részint a Vasverőszék, a Vashegy védelme érdekében születtek. Az őrfalvak telepítése feltehetőleg a 12. század közepén történt, jórészt a nyugati szélességből szerveződött gyepűvédelmi csoportokból. *Erősd*, *Incéd* és más *-d* képzős helynevek, miként az *-i* képzős *Jobbágyi* és társai a tatárjárás előtt, a 13. században keletkeztek. Ennek a dolgozatnak a jelentőségét növeli, hogy KOVÁCS MÁRTON 1942-ben megjelent könyve, A felsőöri magyar népsziget, meglehetősen régen íródott, és nem érvényesített nyelvészeti szempontokat. GYÖRFFY

GYÖRGYnek Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza pedig csupán az Ny betűig (Nyitra megyéig) jutott el a megyék ábécérendjében, s ki tudja, eljut-e valaha a V betűig, azaz Vas megyéig.

Nem kétséges, hogy Benkőnek a Pinka-vidék és népei korai évszázadait megvilágító tanulmánya jelentősen elmélyíti a nyugati magyar nyelv- és néptérlet történeti ismeretét. Szilárd alapot teremt a Felső-Órség népnyelvének és néphagyományainak történeti vizsgálataihoz, a főként IMRE SAMU nevéhez kapcsolódó dialektológiai irodalom és a többiek (pl. GAÁL KÁROLY, SIMON FERENC, BARSZ ERNŐ) által megörökített magyar néphagyományok történeti hátterének értelmezéséhez is.

Benkő Loránd folyamatosan szakmai és erkölcsi támogatást nyújtott a szomszédos országokban élő, dolgozó magyar nyelvészek, néprajzosok munkájához. Egyik példaként említhető erre az egykori Jugoszláviában, az újvidéki egyetemen tanító Penavin Olga, aki Debrecenben Borsy Olgaként született, és Csűry-tanítványként végezte egyetemi tanulmányait. A kiváló tanárnőt 1996 októberében, nyolcvanadik születésnapján köszöntötték az újvidéki egyetemen, s az ünnepségre Budapestről Benkő Loránd is odautazott, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság s minden magyar nyelvész nevében köszöntse. Az ünnepelt munkásságát méltató beszédét közölte a Magyar Nyelv 1997. évi első száma, ami aztán megjelent BENKŐ Magyar nyelvteszt a XX. században című gyűjteményes kötetében is (2010: 221–229). Pontosán látta, hogy Penavin Olga a magyar tájnyelvi kutatás legkiemelkedőbb egyéniségei közé tartozik, s a magyar nyelvjáráskutatásnak meg a magyar néprajzi stúdiumoknak nagy szerencséje, hogy a tanárnőt sorsa olyan vidékre vitte el, ahol nagyon sok elvégzetlen feladat várta. A peremnyelvjárások vizsgálatában Kórogy és Szlavónia, a Drávaszög, a Muravidék, Bácska és a Bánát, az al-dunai székelység népnyelvét Penavin Olga és tanítványai kutatták először nyelvészeti felkészültséggel, majd tették közzé eredményeiket nyelvjárási atlaszok és szótárak formájában. Mi is úgy látjuk, hogy a Szlavóniai (kórogyi) szótár a magyar tájszótár-irodalom egyik kiemelkedő darabja. Hiszen a szóhasználat néprajzi hátteréről, anyagi és szellemi művelődési vonatkozásairól, tárgy-történeti és folklorisztikai kapcsolatairól is szól. Gyakran él népnyelvi szövegrészek idézésével és tárgyrajzok, fényképek mellékelésével. A Tanárnő művei közül Benkő kiemelten szól a 3000 tájszót tartalmazó al-dunai Székely szójegyzék kötetéről, s nyomatékosan említi a Jugoszláviai magyar népmesék két kötetét is. Ezzel minden magyar folklorista messzemenően egyetért! Csak a sietség okozhatta, hogy kimaradt a méltatásból PENAVIN OLGA egyik legfontosabb műve, A szerémségi magyar szigetek nyelve (1972), ami BENKŐ LORÁND szerkesztésében, a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában jelent meg.

Mindezt csak azért teszem szóvá, mert a Szerémség 20. századi, mintegy 5000 főt számláló magyarsága a legkevésbé kutatott magyar népcsoportok egyike. A hazai etnográfusok, így GUNDA BÉLA, ÉGETŐ MELINDA, s nyomukban azóta többen is, PENAVIN OLGA tanulmánya nyomán merészkedtek el Maradék, Nyékinca, Herkóca stb. magyarjaihoz, s végeztek körükben néprajzi gyűjtéseket.

Hosszas méltatást kívánna a TESz., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. kötetének (1967–1976) a történeti néprajz hazai fejlődésében játszott

szerepe. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, valamint és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke égisze alatt született műnek a főszerkesztő BENKŐ LORÁND, a két szerkesztő (KISS LAJOS és PAPP LÁSZLÓ), meg a szócikkíró nyolc kiváló munkatárs és az általános lektor BÁRCZI GÉZA mellett további tizenöt munkatársa és tizenkét lektora volt. A magyar nyelvtudomány kollektív eredményét később még betetőzték az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.) kötetei és regisztere (1993–1997). Az *Ethnographia* már a TESz. első kötetéről értő ismertetést közölt KÓSA LÁSZLÓ tollából. KÓSA felfigyelt arra, hogy a TESz. az etimológiai szótárak módszerétől eltérően nem a hangtani, hanem „inkább alaktani, jelentéstani, tárgyi, művelődéstörténeti, néprajzi vonatkozások előadására törekszik” (KÓSA 1968: 128). Felfigyelt arra is, hogy a szótár készítői nagy gondot fordítottak a magyar nyelv eredeti, saját elemeinek felderítésére, az ősi örökség, valamint a belső keletkezésű szavak és szócsaládok megragadására.

A TESz. jelentőségét a magyar nyelv és kultúra történetének megvilágításában nehéz lenne túlbecsülni. Magam is fejtegettem, hogy a diakrón szemléltető néprajzi és folklorisztikai kutatás elképzelhetetlen a nyelvtörténet és kivált a szótörténet mankója nélkül (PALÁDI-KOVÁCS 2005: 18; I. még KISS 2020). Az írott források hiányával jellemezhető őstörténeti korokban és a honfoglalás korában a régészeti, ikonográfiai, összehasonlító néprajzi adalékok sem értelmezhetők a nyelvtörténet eredményei nélkül. Nem tartom túlzásnak IMRE SAMU 1991-ben a TESz.-ről tett megállapítását, melyet érdemes idéznünk: „ha Benkő Loránd a magyar nyelvtudományban semmi egyéb érdemlegeset nem alkotott volna, ez az ő főszerkesztői irányításával elkészült mű, amelyet [...] elsősorban az ő neve fémjelez a hazai és nemzetközi szakkörökben, egymaga is előkelő helyet biztosítana számára a magyar nyelvtudomány történetében” (IMRE 1991: 17). Azon túl, hogy a szótár koncepciójának kialakításában és a munkatársak összeválogatásában meghatározó szerepe volt, elévülhetetlen érdemei voltak abban, hogy a szótár alig másfél évtized alatt elkészült, megjelent.

Biztonsággal állíthatom, hogy a TESz. az utóbbi három-négy évtizedben a magyar népi műveltség különböző részlegeinek történeti alakulásával foglalkozó szakmunkák legtöbbször idézett publikációi közé tartozott. A TESz. a korábbi szótörténeti művekkel és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárral együtt nagyot lendített a történeti irányultságú néprajzi kutatásokon is. Ezek nélkül talán bele sem mertünk volna vágni a nyolckötetes Magyar néprajz I/2. A magyar népi műveltség korszakai címet viselő kötetének munkálataiba. (PALÁDI-KOVÁCS főszerk. 2009).

Arról, hogy mi teszi a néprajzot és a nyelvtudományt testvértudományokká, Benkő Loránd a következőket írta: 1. a sok érintkező téma, 2. a közelálló szemlélet és módszer, 3. a nemzeti tudományok keretében való szoros egybetartozás, 4. a baráti együttműködés (BENKŐ 1991: 119; idézi KISS 2020: 51). Úgy gondolta, hogy a nyelvtudománynak a népnyelvvel foglalkozó ága és a néptudománynak különösen az anyagi kultúrával, a tárgyakkal foglalkozó stúdiuma áll közel egymáshoz, egészíti ki egymást. Tudjuk jól, hogy ez a felismerés a nemzetközi tudományosságban is korán megfogalmazódott. Elegendő arra utalnunk, hogy a *Wörter und Sachen* elvét valló romanista nyelvészek (RUDOLF MERINGER, HUGO SCHUCHARDT és társaik) követelték a népi tárgyak és tárgynevek együttes gyűjtését,

és 1904-ben felvetették, hogy minden neolatin nyelvű országban alapítsanak legalább egy-egy néprajzi múzeumot (MÁTÉ 1997: 148–149).

Benkő Loránd – Mészöly Gedeonhoz, Szabó T. Attilához, Németh Gyulához hasonlóan – személyében is évtizedeken át összekapcsolta a két tudományszakot. Hosszú évtizedeken át belföldi tiszteleti tagja volt a Magyar Néprajzi Társaságnak. Barátságot ápolt az etnográfia vezető tudósaival, Tálasi Istvánnal, Gunda Bélával, Balassa Ivánnal, úgy is, mint a testvér Néprajzi Társaság vezetőivel, akadémiai képviselőivel (VÉGH 1972: 242–246; PALÁDI-KOVÁCS 2005, 2012). Kevesen tudják, hogy Benkő Loránd figyelmet szentelt a néprajz szakmai utánpótlásának is. Támogatására különösen az Ortutay halálát (1978-at) követő években volt szakunknak nagy szüksége. Szorgalmazta a nála jóval fiatalabb etnográfusok akadémiai doktori minősítését, többünk esetében bíráló bizottsági tagságot is vállalt. Akadémiai levelező és rendes tagi, illetve akadémiai külső tagi ajánlásokat írt alá, sőt olykor kezdeményezett is. Az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága elnökeként támogatta a szakunk számára fontos folyóiratok, gyűjteményes alapművek megjelentetését. Nem lehetünk neki eléggé hálásak a kapott támogatásért.

Kulcsszók: Benkő Loránd, etimológiai szótár, nyelvföldrajz, települések és etnikai csoportok története, történeti dialektológia, történeti névtan.

Hivatkozott irodalom

- BALASSA IVÁN 1948. Benkő Loránd: A Nyárádmente földrajzinevei. Budapest, 1947. *Ethnographia* 59: 206–207.
- BALASSA IVÁN 1968. A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. 1–192. térképlap. *Ethnographia* 80: 127–131.
- BÁRCZI GÉZA 1955. A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: BÁRCZI GÉZA szerk., *A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1948. Mikecs László: A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása. *Ethnographia* 59: 204–205.
- BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynévadás*. Különnyomat A Magyar Népkutatás Kézikönyvéből. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1950. *A Nyárádmente földrajzinevei*. *Adattár*. A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 30. Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1961. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- BENKŐ LORÁND 1967a. A nyelvföldrajz történeti tanúságai. *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.

- BENKŐ LORÁND 1994. Emlékek első moldvai utamról. Adalékok a magyar nyelvatlasz történetéhez. *Néprajzi Látóhatár* 3/1–2: 299–306.
- BENKŐ LORÁND 2000. Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez. *Néprajzi Látóhatár* 9/3–4: 61–69.
- BENKŐ LORÁND 2010. *Magyar nyelvtudósok a XX. században. Méltatások, emlékezések.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- FEHÉRTŐI KATALIN 1997. Eltérő nézetek legrégebbi személyneveink eredetéről. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 235–246.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 1991. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest.
- IMRE SAMU 1991. Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. In: HAJDÚ–KISS szerk. 1991: 9–26.
- KISS JENŐ 2020. Százharminc éves a Magyar Néprajzi Társaság. Néprajz és nyelvtudomány. *Néprajzi Hírek* 49: 51–53.
- KÓSA LÁSZLÓ 1968. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Budapest 1967. 1142 lap. *Ethnographia* 79: 128–129.
- LŐRINCZE LAJOS 1991. Zágon felé. In: HAJDÚ–KISS szerk. 1991: 415–419.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MÁTÉ JAKAB 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 1991. Magyar nyelvsziget a Karas mentén (Jugoszláviában). In: HAJDÚ–KISS szerk. 1991: 497–502.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2005. A 100 éves Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntése a Magyar Néprajzi Társaság nevében. *Magyar Nyelv* 101: 17–18.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2009. A köznépi társadalom élete (11–15. század). In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk., *Magyar Néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–145.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk. 2009. *Magyar Néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2012. Benkő Loránd emlékezete. *Néprajzi Hírek* 41: 56–58.
- PENAVIN OLGA 1972. *A szerémségi magyar szigetek nyelve.* Nyelvtudományi Értekezések 79. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHEUERMEIER, PAUL 1943–1956. *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz* 1–2. E. Rentsch, Erlenbach–Zürich.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- VÉGH JÓZSEF 1972. A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány. In: TELEGDY ZSIGMOND – SZÉPE GYÖRGY szerk., *Nyelv és társadalom. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8: 229–248.

Loránd Benkő's oeuvre from an ethnographical point of view

Loránd Benkő first and foremost was an eminent scholar of Hungarian language. His first publications discussed the problems of toponyms and linguistic geography. As a university professor and as a member of the academic team working on the *Atlas of Hungarian Dialects*, he familiarised himself with various dialects of the Carpathian Basin and Moldavia (Romania) during years of field-work. Loránd Benkő summarised the historical lessons and research objectives of linguistic geography. He wrote a university textbook on historical dialectology. He also published a pioneer monograph on early Hungarian proper names, and pointed out the emergence of two-unit proper names and family names in the late medieval period (from the end of the 13th century to the 15th century). Based on the research methods of onomastics studying and systematising the etymology and typology of place names, and taking data of historical dialectology into consideration, he explored the phases of the settlement of the Székely people in Transylvania and the history of the Moldavian Csángó groups. He also analysed with these research methods the history of settlements and ethnic groups in the region of the river Pinka (nowadays a province in Burgenland, Austria). Loránd Benkő played an important role in the organisation and supervision of the compilation of two etymological dictionaries: *Historical-Etymological Dictionary of Hungarian Language* (in Hungarian, 3 volumes, 1967–1976) and *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (2 volumes, 1993–1996). His works provide a solid basis for the study of the history of Hungarian folk culture as well. As a teacher and organizer of scholarly research, Loránd Benkő made a long-lasting impact on a number of related academic disciplines within humanities. He was also a good friend of Hungarian ethnography.

Keywords: Loránd Benkő, etymological dictionary, historical dialectology, historical onomatology, history of settlements and ethnic groups, linguistic geography.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
ELKH BTK Néprajztudományi Intézet

Benkő Loránd, az erdélyi magyar nyelvtudomány mentora

1. Benkő Loránd erdélyisége budapesti egyetemi professzorként és akadémikusként is annyira nyilvánvaló volt, hogy erre fölösleges felhívni a figyelmet. Nem kérkedett vele, de nem is rejtette véka alá. Folyamatosan vallott erről a vele készült interjúkban, tíz évvel ezelőtt pedig, a 2011. november 21-i emlékülésen, ennek életrajzi és szakmai vonatkozásait jó érzékkel foglalta össze TAMÁS NÉ SZABÓ CSILLA (2012). Annak köszönhetően, hogy már fiatalon nagy tekintélyt és ennek megfelelő rangot vívott ki magának az egyetemen és az akadémiai életben, másoknál jóval nyíltabban vállalhatta az osztatlan magyar nemzet tudatot és benne a közös nyelvet az ettől többnyire elzárkózó magyarországi szellemi életben. Amit Szabó T. Attiláról írt 1997-ben, halála 10. évfordulóján, tudniillik hogy „Nyelvi ideálja mindig is az egységes, oszthatatlan magyar nyelv volt és maradt, az ahhoz kötődő érzelmekkel és tudományos tradíciókkal” (BENKŐ 1997: 390), azt bizonyára saját magára is érvényesnek tekintette.

2. A Szabó T. Attilához fűződő kezdeti mester és tanítvány viszonya a későbbiekben nem lekötelezettséget jelentett számára, hanem lehetőséget arra, hogy kivételes helyzetében támogassa az elszigeteltségbe szorult mestert és kolozsvári munkatársait. A Magyar Nyelv (és a többi nyelvészeti folyóirat) évfolyamai a háború után is folyamatosan megérkeztek a kolozsvári tanszékre, és a legfontosabb akadémiai kiadványokhoz is hozzá lehetett jutni. Közvetlen személyes kapcsolat hiányában ezek tették lehetővé a szakmai tájékozódást. Az oktatásban is megvolt ennek a jelentősége. Az egyes tárgyakhoz kapcsolódó budapesti egyetemi kézikönyvek az ötvenes-hatvanas években is közkézen forogtak: használták őket a tanárok, és használtuk őket mi is diákként. Emlékszem például, hogy a nekünk meghirdetett nyelvjárástörténeti speciális kollégiumát Szabó T. Attila is BENKŐ LORÁND 1957-ben megjelent Nyelvjárástörténetére alapozta.

Elsősorban neki volt köszönhető az is, hogy a kolozsváriaknak is megvoltak a lehetőségeik a budapesti közlésre. Nemcsak SZABÓ T. ATTILA kisebb-nagyobb dolgozatai juthattak át a határon, és jelenhettek meg a Magyar Nyelvben vagy a Magyar Nyelvről, hanem például MÁRTON GYULA beszámolója is a tanszéken folyó kutatások eredményeiről. A Nyelvtudományi Értekezések sorozatban is többen helyet kaptak a kolozsváriak közül.

3. 1990 előtt nekem nem volt alkalmam személyesen találkozni Benkő Loráddal. Annál meglepőbb volt számomra, milyen kitüntető bizalommal fogadott, amikor az 1990. januári megválasztásomat követően májusban már tanszékvezetőként érkeztem Budapestre a Néprajzi Társaság meghívására. Az egyetemen

találkoztunk, akkor beszéltük meg A moldvai csángó nyelvjárás atlasza mielőbbi kiadásának lehetőségét. A következő évben örömmel vettük, hogy elfogadta meghívásunkat, és szeptember 17–18-án részt vett a nálunk megrendezett 4. Élőnyelvi Konferencián. Egyre gyakoribbakká váltak az erdélyi látogatásai, nehéz is lett volna nemet mondania az EME elnökeinek, Jakó Zsigmondnak, majd az őt követő Benkő Samunak. Elsősorban az EME és az EMKE rangos rendezvénye volt Marosvásárhelyen, 1993. december 4–5-én, Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve című emlékkonferencia. Az ott tartott előadásának címe: Erdély „nyelvünknek vidám tavaszszán”. Három évvel később részt vett azon az ünnepi konferencián, amelyet az EME az államalapítás közelgő nagy évfordulójára szervezett; előadásának terjedelmes írott változata 2001-ben jelent meg a konferencia kötetében: Észrevételek Erdély déli részének korai Árpád-kori történetéhez. Viaszkodás romantikus látomásokkal.

4. Az 1990 utáni időszakban nagy súllyal nehezedett ránk az előző nemzedék által elkezdett munkák folytatása és befejezése. Nem volt nehéz belátni, hogy a létszámában lepadt tanszéki közösség ezzel nem fog tudni megbirkózni, abban viszont bízhattunk, hogy az új helyzetben nem maradunk magunkra, a munkát és a felelősséget megoszthatjuk magyarországi kollégáinkkal. Leginkább Benkő Loránd megértő támogatására számítottunk, hiszen Ő tisztában volt a Kolozsváron félbe maradt nagy munkák jelentőségével.

A folyamatos beszámolók és mutatóanyagok alapján a magyarországi kollégák már a 70-es évektől várták a moldvai és a székely nyelvátlaszok megjelenését. Ismeretes volt, hogy a moldvai terepmunkát SZABÓ T. ATTILA készítette elő 1949-ben, és az első időszakban a helyszíni gyűjtést is ő irányította. De még jóformán ennek befejezése előtt MÁRTON GYULA szorgalmazni kezdte az abszolút sűrűségű ponthálózatú tájnyelvi atlasz munkálatainak kiterjesztését valamennyi erdélyi magyar nyelvjárásra. Az általa vezetett munkaközösség a hatvanas évek közepére össze is gyűjtötte a háromszéki, majd a csík-gyergyói, később az udvarhelyszéki atlasz anyagát. Az atlaszok megjelenetése azonban már a hetvenes évek első felében akadályokba ütközött. A közhiedelemmel ellentétben ennek elsősorban nem politikai, hanem technikai okai voltak: kiderült, hogy a megrajzolt térképlapokkal a nyomda nem tud mit kezdeni. Ezért a szerkesztők felemás megoldásként arra jutottak, hogy a székely nyelvfeldrajzi anyagot szótárként jelentessék meg. A 80-as évek második felében a Kriterion Kiadó már ebben a formában sem vállalta, a Székely nyelvfeldrajzi szótárt végül az Akadémiai Kiadó adta ki 1987-ben. Ennek közvetítésére is bizonyára Benkő Loránd vállalkozott.

A csángó atlasz sorsát az pecsételte meg, hogy a csángókról közben „hivatatlanság” vált áltudományos elmélet miatt, hogy tudniillik ők román eredetűek, a magyarságukkal kapcsolatos minden vélemény tabuvá vált. Ebben a légkörben akár paranoiásnak is lehetne tekinteni, hogy Gállfy Mózes úgy elrejtette az atlaszt, hogy 1990-ben, miután ő 1988-ban meghalt, csak két kötetét tudtuk előkeríteni. Ezzel a két kötetrel jelentkeztem Benkő Lorádnál, és ő el is vállalta a kiadását a Nyelvtudományi Társaság kiadványaként. Az 1991-ben megjelent atlasz a „csonkaságán”

kívül, amelyet később legalább digitálisan pótolni lehetett a 3. kötettel, más tekintetben is magán viseli, talán érthető, kapkodó türelmetlenségünk nyomait.

A legátfogóbb erdélyi magyar nyelvföldrajzi vállalkozás, A romániai magyar nyelvjárások atlasza, szintén SZABÓ T. ATTILA vezetésével indult 1955-ben a Román Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, a terepmunkát és a gyűjtött anyag rendezését, előszerkesztését jelentős részében MURÁDIN LÁSZLÓ végezte. A sorsa azonban teljesen reménytelen volt a változást követő évekig, amikor a megvalósítás lehetőségét ismét a Nyelvtudományi Társaság kínálta föl. Az pedig JUHÁSZ DEZSŐnek és munkacsoportjának köszönhető, hogy már az új, a számítógépes technikával 11 impozáns kötetben 1995 és 2011 között meg is valósult.

A Szilágysági nyelvatlasz anyagát MÁRTON GYULA gyűjtötte össze élete utolsó éveiben, ennek rendezett cédulaanyaga szintén a Nyelvtudományi Társasághoz került. Benkő Loránd pártfogásával a Társaság és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem közös kiadásában jelent meg HEGEDŰS ATTILA és az általa vezetett munkaközösség szerkesztésében.

Bizonyára a nyelvatlaszokénál is nagyobb izgalommal és aggodalommal követte az Erdélyi magyar szótörténeti tár és az Erdélyi helynévtörténeti adattár sorsát. Miután a Tár első kötete 1975-megjelent, és nagy sikere volt, belátva a folytatásban rá váró feladat nagyságát, Szabó T. Attila a szerkesztésre népes csapatot szervezett munkatársaiból, a Kriterion Kiadó igazgatója, Domokos Géza, és nyelvész szerkesztője, Szilágyi N. Sándor pedig szintén vállalta a további kötetek kiadásával járó áldozatos munkát. Vállalták, amíg teheték a folyamatosan növekvő nyomás alatt, a IV. kötet 1984-es megjelenéséig. A szerkesztő munkaközösség áldozatos munkájának volt köszönhető, hogy a kiadás reménye és a főszerkesztő biztatása nélkül is folytatódott a további kötetek szerkesztése. Nekem ebben közvetlen szerepem nem volt, de köztudomású, hogy a Szabó T. Attila halála utáni további főszerkesztők (VÁMSZER MÁRTA, KÓSA FERENC, ZSEMLYEI JÁNOS és FAZAKAS EMESE) és a szerkesztő munkatársak zöme az általam vezetett tanszék tagjai voltak, a szerkesztmények megbeszélése is ott folyt a tanszéken. Közös teher és közös felelősség volt. A kiadás 1993-tól kezdődően magyarországi támogatással juthatott el 2014-ben a záró, 14. kötet megjelenéséig. És ebben a támogatásban, a közös kiadásokban, a tetemes kiadási költségek biztosításában, szintén elsősorban Benkő Loránd személyét kell látnunk.

Azt pedig, hogy hogyan sikerült a helynévtörténeti adattár cédulaanyagát még 1990 előtt konspiratív módon a Széchényi Könyvtárba átmenteni, elmesélte abban a magnetofon-fölvételben, amelyet Hajdú Mihály készített vele 2006-ban (BENKŐ 2006: 145). Budapesti kollégáinknak köszönhetően aztán ez a felbecsülhetetlen értékű anyag is célba jutott nyomtatásban és digitálisan is.

5. 1996-ban az Erdély a keresztény magyar királyságban című ünnepi konferencián Kolozsváron tartott előadását ezzel a vallomással kezdte: „Korán szakadtam el gyermekkorom erdélyi világtól, s sajnálatosan kurta volt az az idő, amit a sors oda visszatérésemre engedélyezett. Erdély, különösen pedig az erdélyi múlt iránti nosztalgiam azonban végig kísért egész tudományos pályámon, s bár a történeti nyelvtudomány tematikája jórészt másfelé terelte munkásságomat,

abban mint a bűvópatak jöttek elő ismét és ismét Erdéllyel így vagy úgy kapcsolatos kérdéskörök.” (BENKŐ 2001: 7) Az idő rövidegére hivatkozik, miközben személyesen is megtapasztalhatta azt is, hogy az 1990 előtti tudománypolitika sem Magyarországon, sem Romániában nem vette jó néven erdélyi magyar témák kutatását. Az egyikben az internacionalista, a másikban a nacionalista állampolitikában számított zavaró tényezőnek Erdély. Abban a beszélgetésben, amelyet Kiss Jenő folytatott vele 2001 szeptemberében, felidézte ennek egyik korai epizódját: „1949-ben bezúzták a Századokat, amelyben nekem igen kedves tanulmányom jelent meg a székelység településtörténetéről. [...] Ez számomra megrendítő volt, tudhattam belőle, hogy ebben a témakörben nem lehet perspektívája a kutatásnak. Megrendítő volt számomra a felismerés. Én Erdély régi történetével szerettem volna foglalkozni a nevek kapcsán elsősorban, de erről akkor különösen szó sem lehetett! És nemcsak a Rákosi-korban, de később sem volt ez – enyhén szólva az érdeklődés előterében.” (in: KISS 2003: 428).

A Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez című tanulmányáról van szó, amely aztán három évtizeddel később, a Századok újra kiadott számában megjelent (BENKŐ 1989, újraközlése: HAJDÚ–KISS szerk. 2003. 3: 9–28). Ebben arra a következtetésre jut az erdélyi magyarok és a székelyek erdélyi megtelepedésének időrendjéről, hogy „a Maros-szék nyugati részét és Udvarhelyszék peremvidékét már a XI. század végén, illetőleg a XII. század elején megszálló lakosság nem székely, hanem magyar lakosság volt. Olyan magyar lakosság, amely fajilag és nyelvileg szorosan hozzátartozott a mezőségi, illetőleg királyföldi magyarsághoz. Ez a magyar népesség körülbelül egy évszázaddal megelőzte a beköltöző székelyeket...” (BENKŐ 1989: 350). Mindezeket a nagyközönség számára is kifejtette abban a Szabó T. Ádám által vele készített interjúban, amely először 1986-ban német nyelven jelent meg, aztán 1990-ben magyar nyelven az Új Erdélyi Múzeumban ezzel a címmel: Adalékok a székelyek korai történetéhez (újraközlése: HAJDÚ–KISS szerk. 2003. 3: 50–71). Ezzel kapcsolatban hangzott el a kérdés és a válasz: „Szabó T. Ádám: A „kettős honfoglalás” Maros-szék esetében tehát megvolt [...]: egy mezőség felőli és egy székely? Benkő Loránd: Ez nem csupán föltevés, hanem pl. a Nyárárdmenté, a Nyárád alsó folyásának lakosságában ma is él az a hagyomány, hogy nem székely, hanem mezőségi magyarok. A székelyek tehát áttelepülésük alkalmával e vidéken a magyar nyelv mezőségi változatát beszélő lakosságra telepedtek rá.” (BENKŐ 1990: 119.) Annak mítoszáról van szó, hogy minden, ami Erdélyben régi, archaikus, az székely, és ennek a következménye az is, hogy a Székelyföldhöz viszonyítva háttérbe szorult a Mezőség, Erdély vármegegyei, feudális részének kutatása.

Nem ez volt az egyetlen olyan tétele, amely 1990 után már nem a politikát zavarta, hanem a székelyekről a történészek körében többé-kevésbé kanonizált és a köztudatban is általánossá vált véleményeket. A 70-es, 80-as években a korábbinál jóval gazdagabb névtörténeti és nyelvföldrajzi tények alapján a maga részéről leszámolt a székelyekhez kapcsolódó „romantikus látomásokkal”. Székely gyökerei sem gátolták meg abban, hogy a hitelesen adathozható tények alapján a korábbiaktól gyökeresen eltérő véleményt fejtessen ki a székelyek eredetéről,

a *székely* népcsoportnév etimológiájáról,¹ a nyugati és keleti székelyek kapcsolatáról és nyugat → kelet irányú vándorlásukról. A kérdező Szabó T. Ádám neki is szögezte a kérdést: „Nem ássuk-e ezzel az elmélettel alá a székelység öntudatát?” Benkő Loránd válasza: „Amit itt elmondok, az nem »mese«, amelyekről – sajnos tudományos igényű közlésekben is – még ma is olvashatunk. Meggyepesedett előítéleteket nem szeretnék tovább terjeszteni. Tudom, vannak, akik számára ezek a tények fájdalmasak. De mégse csukhatjuk be szemünket, s zárhatjuk be fülünket egy egész halom tudományos bizonyító anyag előtt.” (BENKŐ 1990: 116.)

A székelyekénél is több mítosz és romantika homályosította a látást a moldvai magyarokkal, a csángókkal kapcsolatban. Ebben alapvetőnek bizonyult az 1990-ben megjelent *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszövegéből* című tanulmánya, amelynek meggyőző nyelvtörténeti (névtörténeti) és nyelvföldrajzi fejtegetéseihez bizonyító anyagnaként *A magyar nyelvjárások atlasza* és a *Székely nyelvföldrajzi szótár* adatait is hasznosíthatta. A nyelvészek körében azóta elfogadott alaptétellé vált az ő véleménye, az tudniillik, hogy a moldvai magyarok mindkét csoportja Erdélyből került Moldvába, és hogy a szűkebb értelemben vett csángók nyelvének nincs semmi közvetlen köze a székelység nyelvéhez, viszont szoros összetartozásban van a mezőséggel; a csángók innen telepedtek ki a 12–13. században. Bírálta a *csángó* név kiterjesztett használatát (különösen Moldván kívüli csoportokra), és az eredetire való leszűkítését javasolta, a moldvai magyarok északi és déli csoportjára *moldvai csángó* jelzős kapcsolatban.

Fontos figyelmeztetés és bátorítás volt ez az erdélyi társadalomtudósoknak, különösen az 1990 után induló fiatalok nemzedékének, hogy ne kezeljék tényként a mítoszokat, és ne tekintsek hittételeknek a szakirodalom korábbi megállapításait. A tudományban az adatokra és a módszeres érvelésre alapozott tisztánlátásnak van súlya, nem a mítoszoknak és a tekintélyeknek. Úgy érzem, ennek volt is fogantatója például a moldvai magyarok jelenkori helyzetének kutatásában. Engem személyesen is bátorított többek között abban, hogy megkérdőjelezzem a *csángó* népcsoportnév korábbi etimonját. Úgy tűnik azonban, hogy nagyon sok esetben a mítoszok a tényeknél is makacsabbak és fontosabbak, sőt folyamatosan új, tetszetős mítoszok homályosítják a látást, és ezek megfelelő szakmai kontroll nélkül Erdélyben különösen sok zavart okoznak.

6. Benkő Loránd az erdélyi élő nyelv értékeit és a nyelvhasználat gondjait is tárgyilagosan ítélte meg. Nem szándékozom szóba hozni az ezzel, illetőleg a Kárpát-medencei külső régiók magyar nyelvváltozataival kapcsolatos vitáinkat. Ezek némelyike őt is zavarta, ez természetes velejárója a tudományművelésnek. Máig hivatkozni lehet azonban arra az elnöki zárszavára, amelyet az 1992 októberében szervezett nyelvművelő konferencián mondott. A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai témájú konferencián, amelyen határon túli nyelvészek is részt vettek, az előadók közül többen aggasztónak tartották a kontaktuselemek

¹ „...a székelyek eredetileg nem külön etnikai csoport, hanem a központi hatalom által szervezett határvédők katonai csoportja. Véleményem szerint a *székely* népnév sem etnikumot, hanem foglalkozást jelölt eredetileg.” (BENKŐ 1990: 121.)

sokaságát, gyarapodását, a standard és nyelvjárás viszonyában pedig túlzottnak a peremrégiók nyelvjárásiaságát. A normát, a nyelv egységét féltették. Ezzel kapcsolatban tisztázó és megnyugtató volt Benkő Loránd véleménye: „A regionális nyelvi problematika, a nyelvjárások problematikája csak úgy vetődhet föl, hogy a belső nyelvi változatok egyazon nyelv értékeit adják. Nem egy nyelv ellenében hatnak, hiszen változatosságot, variációt nyújtanak a kifejezésekre, és ezek egy nyelv életében a legnagyobb értékek. Ezzel egyáltalán nem keverhető össze a norma problematikája, mert anyanyelvünk csak egy van, melyben benne vannak a magyar nyelvjárások, a regionális köznyelvek is, ez a magyar nemzeti nyelv az a köz- és irodalmi nyelv, amit mindnyájan beszélünk. A nyelvi színesség és a nyelvi norma tehát nem ütköznek, hanem egymással együtt élnek, egymást kiegészítik, harmonikusan egymásba olvadnak.” (BENKŐ 1993: 501.)

7. Benkő Lorándra emlékezünk születésének 100. évfordulóján. A hiányát kétségtelenül érezzük mi is itt Kolozsváron, de érezzük azt is, hogy azok a budapesti kollégák, akik átvették tőle a tanszéket, a Magyar Nyelv szerkesztését, a Nyelvtudományi Társaság irányítását, a szakma akadémiai képviselőjét, hozzá hasonlóan, teljes bizalommal és megértéssel viszonyulnak az erdélyi nyelvészekhez. Ebben is követik elődjük szellemiségét. A Kolozsvári Akadémiai Bizottság elnökeként közvetlenül láthattam, hogyan építik magyarországi kapcsolataikat az egyes tudományok erdélyi képviselői, hogyan alakul az a bizonyos közös tudományos térség. E tapasztalatok alapján állíthatom, hogy ezekben a magyar–magyar kapcsolatokban egyetlen más tudományág esetében sem érvényesül olyan mértékben a kölcsönösség és az egyenrangúság, az egymás iránti bizalom és tisztelet, mint a magyar nyelvstudomány területén. Magyarországi nyelvész-kollégáink jól ismerik eredményeinket és gyengeségeinket, s mi, erdélyiek is első kézből tájékozódhatunk. Erdélyt érintő nyelvészeti témában gyakorlatilag nem jelenik meg úgy tudományos közlemény, hogy bírálatába ne vonnának be erdélyi lektort, és a nálunk sorra kerülő doktori védéseken is rendszerint van magyarországi bíráló, fontosabb kiadványainknak pedig magyarországi lektora. Abban, hogy így alakulhattak a kapcsolataink, nagyon sokat köszönhetünk Benkő Lorándnak.

Kulcsszó: kolozsvári magyar nyelvészeti iskola, Szabó T. Attila, elszigeteltség Magyarországtól, Erdélyi magyar szótörténeti tár, A romániai magyar nyelvjárások atlasza, moldvai magyarok (csángók), székelyek, közvetlen kapcsolatok.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ, LORÁND 1986. Die Szekler. Zur Siedlungsgeschichte einer ungarischen Voksguppe. *Ungarn Jahrbuch* 14: 207–227.
- BENKŐ LORÁND 1989. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–358.
- BENKŐ LORÁND 1990. Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1/1–2: 109–122.

- BENKŐ LORÁND 1993. Elnöki zárszó. A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai című konferencián. *Magyar Nyelvőr* 117: 469–501.
- BENKŐ LORÁND 1994. Erdély „nyelvünknek vidám tavaszszán”. In: DÁVID GYULA szerk., *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 218. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 8–13.
- BENKŐ LORÁND 1997. Egy erdélyi tudós a magyar nyelvtudomány szolgálatában. *Magyar Nyelv* 93: 385–392.
- BENKŐ LORÁND 2001. Észrevételek Erdély déli részének korai Árpád-kori történetéhez. Viaskodás romantikus látomásokkal. In: DÁVID GYULA szerk., *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 7–67.
- BENKŐ LORÁND 2006. Benkő Loránd Szabó T. Attiláról. In: BÁRTH M. JÁNOS szerk., *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. 127–146.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 2003. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból* 1–3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránddal. In: HAJDÚ–KISS szerk. 2003. 3: 421–447.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA 2012. Erdély: kibocsátó fészkek és ösztönző forrás. *Magyar Nyelv* 108: 130–137.

Loránd Benkő, mentor of Hungarian linguistics in Transylvania

An outstanding personality of 20th-century Hungarian linguistics, Loránd Benkő, born a hundred years ago, had close ties to Transylvania and the Hungarian linguistics of Transylvania. He was born in Transylvania, studied at the University of Kolozsvár/Cluj and began his professional career at the Transylvanian Institute of Science under the direction of Attila T. Szabó. His significant research topics were also largely Transylvanian, and he succeeded in shedding new light on the origins of the Hungarian ethnic groups in Transylvania with a wealth of onomastic and historical linguistic data. In the isolation of Hungarian linguistics of Transylvania after World War II, Loránd Benkő played an important role in publishing the works of linguists from Kolozsvár/Cluj as the head of university and academic institutions and the editor of the review *Magyar Nyelv* (The Hungarian Language). It is mainly due to his support that the great syntheses of Transylvanian linguistics were published after 1990: the 14-volume Hungarian Historical Dictionary of Transylvania (*Erdélyi magyar szótörténeti tár*) and the 11-volume Atlas of Hungarian Dialects in Romania (*A romániai magyar nyelvjárások atlasza*), as well as the rich material of Attila T. Szabó's repository of historical toponymy.

Keywords: Hungarian school of linguistics from Kolozsvár/Cluj, Attila T. Szabó, isolation from Hungary, Hungarian Historical Dictionary of Transylvania, Atlas of Hungarian Dialects in Romania, Moldavian Hungarians (Csángós), Szeklers, direct contacts.

PÉNTÉK JÁNOS
Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Benkő Loránd, az Anonymus-kutató

1. Néhány nap híján immár egy évtizede annak, hogy itt, a Magyar Tudományos Akadémián születésének 90. évfordulója alkalmából előadást tarthattam BENKŐ LORÁNDról, a névkutatóról (HOFFMANN 2012). Ebben kiemeltem, hogy a névproblematika mint tudományos kutatási tárgy BENKŐ munkásságában kitüntetett szerepet játszott, és – sajátos kronológiai körülményként – mintegy keretbe foglalta páratlanul gazdag tudományos pályáját.

Indulásához nyelvi anyagot főképpen a tágabb és a szűkebb szülőföld: Erdély és a Székelyföld biztosított. Tárgyválasztását később ő maga azzal magyarázta, hogy „ösztonösen éreztem, hogy a nevek mögött mennyi minden rejlik” (1999b: 12).¹ Ez idő tájt elsősorban az élőnyelvi helynévanyag nyújtotta terepen munkálkodott, de névfejtéseiben egyúttal az erős történeti érdeklődés is megmutatkozott. Az Árpád-kor nyelve iránt már ekkor meglevő vonzalmát közvetlenül is jelzi az az átfogó tanulmánya, amely a régi magyar személynévadás rendszerét, belső összefüggéseit mutatja be (1949).

Az indulás évei után az 1950-es évek elejétől aztán mintegy négy évtizeden át háttérbe szorult nála a névtani tematika. A nagy szintézisek létrehozásának az időszaka ez, és – különösen a korszak második felében – a közösségi munkáké, amelynek eredményeképpen a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak olyan alappillérei kerültek az ő irányításával a helyükre, mint a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárai (TESz.; EWUng.) és A magyar nyelv történeti nyelvtanának a kötetei (TNYt.).

Ezeknek az évtizedeknek a termésében csak olykor-olykor tűnnek fel nevekkel foglalkozó dolgozatok, de bennük mindig különösen fontos kérdések tisztázására vállalkozik szerzőjük, olyanokra például, mint a magyarok honfoglalás előtti szállásterületeit jelölő *Léved* és *Etélköz* helynevek eredetének magyarázata (1984). Az 1990-es évek elejétől aztán ismét sokasodni kezdenek a nevekkel foglalkozó tanulmányai, hogy pályája utolsó két évtizedében újra meghatározó vonulattá váljon a névtani tematika. Ennek a tematikus fordulatnak a személyes háttérét maga BENKŐ LORÁND fedte fel egy vele készített interjúban, amelyben úgy nyilatkozott, hogy „kutatói szenvedélyem fókuszában a történeti névtan áll” (2003b: 429). Erős érzelmi kötődését a nevekkel való foglalkozáshoz az is mutatja, hogy ezt a késői vonzalmat ő maga is összeköti fiatalkori témakörével: „visszatértem hozzá. S örömmel teszem.” (i. m. 428) – fogalmazta meg pályájára visszatekintve.

Az utolsó két évtized történeti névtani termését két tanulmánykötet (1998, 2003a) és két monográfia (2002, 2009), valamint további tanulmányok sora jelzi. Az ómagyar korból ránk maradt helynevek közül főként azok kerülnek BENKŐ LORÁND írásaiban előtérbe, amelyek kapcsán önmagán túlmutató, általánosabb

¹Mivel a tanulmányban – egy-két kivételtől eltekintve – csak BENKŐ LORÁND műveire hivatkozom, a hivatkozásokból elhagytam a családnevet.

érvényű mondanivalója is van a magyarság történetéről. Kedvelt módszere az, hogy – amint ezt egyik kötetének a címe is jelzi – beszélgeti a neveket a múlttól. A letűnt korok titkainak feltárásában BENKŐ LORÁND nagyszerű társra talál P. mester, vagyis Anonymus személyében. A magyar múlt történetének szálait bogozva szinte minden fonal Anonymushoz vezet nála, és szinte minden ómagyar kori nyelvészeti kalandozására is Anonymustól indul el. Vajon mi magyarázza ezt a különös vonzódást az ismeretlen Árpád-kori mesterhez?

2. Erre a kérdésre BENKŐ LORÁND több munkájában is megadja a választ. Anonymusnak a magyarok történetét feldolgozó munkáját BENKŐ a magyarországi korai források között „valóságos unikum”-nak tartja, amelynek rendkívül gazdag információtartalma, tudásanyaga következtében kulcsszerepe van az Árpád-kor megismerésében. De nemcsak azért, mert „P. magiszter saját korára vonatkozóan a geszta mint forrásanyag egyszerűen nem nélkülözhető, hanem azért is, mert a névanyagához fűződő kutatások szemlélete, módszere és eredményei egész történeti névtudományunk alakulását nagyban befolyásolták, a történeti nyelvtudomány egésze, valamint a történettudomány felé kisugárzásaik pedig, akár pozitív, akár negatív irányokban, de hosszú időn át máig kihatóan számos fontos rész kérdésben véleményformáló tényezők voltak” (2003a: 8).

A gesztához fűződő nyelvészeti ismereteket áttekintve ugyanakkor BENKŐ-nek azt kellett tapasztalnia, hogy azok jórészt a 20. század első harmadában kialakult vélekedéseken alapulnak, és ezek nagy részének érvényességét a század végére már meghaladta az idő. Ebből is következően pedig úgy látja, hogy – nemcsak Anonymus kapcsán, hanem általában az Árpád-kor ismeretére vonatkozóan is – nagy feszültség mutatkozik a történeti nyelvészeti kutatások idejéltúlt eredményei és a többi történeti tudományszak korszerűbb ismeretanyaga között. E helyzet meghaladására elengedhetetlennek tartja korai nyelvemlékeink – közte kiváltképpen Anonymus művének – a nyelvtörténeti felülvizsgálatát (1994, 2002: 9–16). Benkő ugyanis nagy veszélyt lát abban, hogy más történeti szakmák képviselői – alkalmazván a nyelvtörténeti kutatások eredményeit – újabb vizsgálataikban is kénytelenek elavult nyelvészeti ismereteket felhasználni, ami így kétségtelensé teszi az ő tudományos eredményeik hitelét is.

BENKŐ LORÁNDnak az a vissza-visszatérően megfogalmazott véleménye, hogy a kulcsfontosságú nyelvemlékek (újra)feldolgozása a nyelvtörténetírásnak fontos feladata, az egész tudományterület presztízsének szempontjából is alapvető jelentőségű volt, s azt, hogy felhívása másoknál is megértésre talált, a 21. század első évtizedeiben megjelent nyelvemlék-monográfiák egész sora mutatja. Én magam éppen ebben a programadó, ha úgy tetszik, „mozgósító erőben” látom BENKŐ LORÁND tudósi nagyságának egyik legfontosabb jegyét.

A Gesta Hungarorumnak mint nyelvtörténeti forrásnak az újraelemzési igénye szélesebb tudománytörténeti összefüggésben is értelmezendő. A 20. század közepétől a magyar nyelvtörténeti kutatásokban egyre inkább háttérbe szorult a korai szórványemlékek (a latin nyelvű oklevelek, geszták, krónikák) vizsgálata. Ezt a mellőzöttséget egyfelől jó okkal magyarázza a tisztán magyar nyelvű források, a szövegemlékek jóval szélesebb körű nyelvtörténeti hasznosíthatósága, amit

BENKŐ maga is nagyszerű monográfiában mutatott be (1980). Ám az is kétségtelen másfelől, hogy az Árpád-korra vonatkozóan alig néhány ilyen emlékkal rendelkezünk, szemben a szórványemlékek adatainak tízezreivel. Márpedig a magyar írásbeliség kialakulásának körülményei és fejlődésének folyamata leginkább az utóbbiak alapján vázolható fel, és mindez egy olyan időszak viszonyai közepette, amelyben a magyar nyelv igen jelentős hangtörténeti változásokon esett át, és nyelvünket az új környezetben fontos idegen nyelvi hatások érték. Aligha véletlen tehát, hogy pályája utolsó két évtizedét BENKŐ LORÁND döntően e nyelvemlékcsoport, a szórványemlékek tanulmányozásának szentelte. És ebben a munkában a legfőbb vonatkozási pontnak Anonymus gesztáját tekintette.

3. A geszta magyar nyelvű elemeinek a vizsgálati eredményei azonban nemcsak e fontos korai nyelvemlékünk ismerete szempontjából jelentősek, hanem a nyelvtörténetírás általános módszertana tekintetében is igen figyelemreméltóak. BENKŐ LORÁND a nyelvtörténeti elemzés folyamatában mintegy kiindulópontnak tekinti a forrás filológiai újraértékelését, mivel csakis az ezen a területen felmutatott biztos ismeretek szolgálhatnak további megbízható következtetések alapjául.

BENKŐ a latin nyelven írott, magyar nyelvű részeket is tartalmazó szórványemlékeket olyan kevert nyelvű szövegeknek tekinti, amelyben a két nyelv elemei nem véletlenszerűen, hanem jól kitapintható szabályszerűségek mentén elegyednek egymással. Ebből következően elveti azt a hagyományos eljárást, amely a magyar nyelvű szavakat, szerkezeteket a latin szövegből egyszerűen kiemelve, összefüggéseikből kiszakítva elemzi. Hangsúlyozza, hogy a latin szöveggörnyezet vizsgálata a magyar nyelv neveire, szavaira vonatkoztathatóan is bőséges tanulmányokkal jár. A magyar nyelvű elemek szövegbe illesztési eljárásait tipizálva többféle módszert mutat be Anonymusnál (1998: 85–87, 2003a: 71). Felhívja a figyelmet arra is, hogy még a latinul említett megnevezések mögött is feltétlenül kell a magyar nyelvű megfelelőket keresni: ő maga például bravúros nyomozással mutatta be, miként rejtőzik a latin *civiles* mögött a *Polgár* településnév (2003a: 187–191). BENKŐ e téren kifejtett gondolatai az oklevelek vizsgálatában is termékenynek bizonyultak, ahogyan ezt az ő nyomdokain haladva jó néhány kutató írása azóta messzemenően igazolta.

A magyar névformák korabeli hangzásnak megfelelő rekonstrukciója – ami a nyelvtörténeti feltárás első lépései közé tartozik – alapos helyesírás- és hangtörténeti elemzés révén valósulhat meg. KNIEZSA ISTVÁN általános helyesírás-történeti eredményeit (1952) BENKŐ nem tartja azonban elégségesnek az egyes források és még kevésbé a bennük előforduló egyedi szórványok interpretációjához. Ezek elemzésében azt az elvet követi, amelyet maga a már említett, korai szövegemlékeinket elemző művében részletesen kifejtett (1980: 44–47), s amely módszer azóta a magyar nyelvtörténeti kutatásokban széles körben elterjedt, és általános használatúvá vált. Ez az eljárás bizonyos betűjelekhez több hangértéket is hozzárendel, amelynek a pontosítása a kérdéses forrás egészének írássajátosságaihoz viszonyítva, illetve az adott nyelvi elem etimológiai eredetének és történeti változásának az ismeretében lehetséges leginkább. Anonymus gesztájában mindent még bonyolultabbá teszi az, hogy a mű a 13. század második feléből, végéről

való másolatban maradt ránk: BENKŐ e probléma kezeléséhez is nyújt azonban bizonyos fogódzókat (1999a).

Egy fontos – helyesírás-történeti alapon vizsgálható – hangtörténeti jelenséghez, Anonymus *ö*-zéséhez több tanulmányában is visszatért BENKŐ LORÁND. Kezdetben úgy látta, hogy ezek a sajátosságok leginkább lejegyzőjük nyelvjárási jegyeiként értékelhetők (1996: 229–230), később azonban – főleg az ún. hangsúlytalan *ö*-zést illetően – egyfajta születőben lévő írásnorma megjelenéseként értelmezte a jelenséget (2003a: 151–160). Meggyőződésem, hogy érvei nyomán ezzel a szemponttal a korai ómagyar kort érintő helyesírás- és hangtörténeti kutatásokban más típusú források esetében is fokozottan érdemes számolni.

A korai ómagyar kor nyelvét talán leglátványosabban módosító hangváltásnak, a tövégi magánhangzók eltűnési folyamatának a nyelvi példái bőségben kerülnek elő Anonymus gesztájából is. Ezekről BENKŐ azt tartja, hogy „az *ö* korában a tövégi vokálisoknak az írásbeli rögzítésében is, még inkább a beszélt nyelvi használatban már bizonyos fokú bomlása, pusztulása érvényesülhetett, gondos feltűntetésük a tudatos archaizálásnak a megnyilvánulása is lehet. A tulajdonneveknek ez az archaizáló használata végeredményben a történeti és vele együttjáróan a nyelvi hitelességnek is bizonyosságául szolgálhatott, melyre P. mesternek oly nagy igyekezete irányult, és oly nagy szüksége is volt” (1996: 233).

BENKŐnek ez az utóbbi megjegyzése, amely P. mester „igyekezetéről” szól, azonban már messze nem tartozik bele a filológiai elemzés megújított módszertanába, hanem gyökeresen új nyelvtörténeti szemléletet jelez. BENKŐ LORÁNDnak erről az újításáról kívánok a továbbiakban szólni.

4. A magyar nyelvtörténeti kutatásokban nagy hagyománya van annak a módszernek, amely a régről ránk maradt szövegek nyelvi jellegét szerzőjük nyelvi életrajzával párhuzamba állítva, azzal összefüggésben, mintegy abból levezetve igyekszik megvilágítani. Az ismeretlen gesztairó esetében ez az eljárás azonban értelemszerűen nem alkalmazható, BENKŐ ezért megfordítja az ismeretszerzés irányát: művének magyar elemei alapján kísérli meg jellemezni szerzőjét.

E módszert érvényesítve a gesztában említett gazdag helynévanyagra támaszkodhat legnagyobb biztonsággal a kutató. Anonymus helynévhasználata BENKŐ szerint leginkább saját korának helynévállományát tükrözi, és ez a geszta hitelességének – ami a történeti munkákkal szemben az egyik legfontosabb elvárás bármely korban is – a legfőbb biztosítéka. Anonymus az ország különböző részeire vezeti el a honfoglaló és a Kárpát-medencét birtokba vevő magyar hadakat. Ezeket az eseményeket a hagyomány a gesztában ábrázolt részletességgel három évszázad múltán aligha őrizhette meg, így megkonstruálásukat BENKŐ Anonymus leleményének tartja, amelynek hihetőségét a Mester elsősorban a földrajzi hitelesség révén biztosítja.

Anonymus seregeit maga BENKŐ LORÁND is elkíséri útjukra jó néhány tanulmányában, névtani kalandozásokra vállalkozván ily módon. Ezekben a tanulmányokban azonban nemcsak az Anonymusnál szereplő helyneveket elemzi, hanem figyelembe veszi a korból vagy már korábbról adatolható névkörnyezetüket is, rávilágítva arra, hogy Anonymus szövegében miért éppen az ott előforduló

megnevezések szerepelnek. Így tesz látogatást Anonymus nyomában BENKŐ az ómagyar kori Felső-Tisza-vidéken, a Tokaj melletti Hímesudvar (1998: 162–168), majd Lád és Ladány környékén (2003a: 181–186), aztán a Bihari részekén (1998: 139–147) és Szatmárban (1998: 84–93), a Délvidéken Begej (1998: 178–185) és Ittebe (2003a: 161–167) táján, valamint északon a Garam völgyében (2003a: 140–150). BENKŐ Anonymus leírásaiban jórészt személyes földrajzi tájékozottságát látja megjeleníteni. Feltételezi, hogy ezeket az ismereteket a Mester a királyi kancellárián tevékenykedve a kérdéses helyeket hivatali kötelezettségéből adódóan felkeresve is megszerezhetette, de emellett alkalmasint közvetve, magukból az oklevelekből is gyarapíthatta topográfiai tudását. A *Kölpény* helynév kapcsán például – pontosítva az általa egyébként igen nagyra becsült GYÖRFFY GYÖRGY korábbi lokalizálását – azt bizonyítja BENKŐ, hogy ennek ismeretét Anonymus a székesfehérvári keresztesek javait megerősítő, a 12. század végéről származó oklevélből meríthette (2003a: 20–37). A geszta és az oklevél látszólag nagyon eltérő szövegtípusai között Benkő nemcsak a kevertnyelvűségükben megmutató formai hasonlóságot lát, hanem lényegi, funkcióbeli közösséget is, mivel mindkettő „a kor gondolatvilágát alapvetően foglalkoztató anyagi javakon, a birtokhoz jutás azonos törekvésein alapult”, és szerzőik is azonos körből, hasonló iskolázottsággal rendelkező rétegből kerültek ki (2003a: 38–39).

BENKŐ Anonymust nagy tudású, magasan képzett értelmiséginek látta, aki társadalmi kapcsolatai és talán származása révén is mélyen be volt ágyazva kora társadalmának nagy hatalmú, vezető rétegébe. Egyszersmind azonban azt is bemutatja, hogy a Magiszter színes fantáziáját, írói vénáját is gyakran megcsillantja a történetmesélés során. Anonymusnak ez a készsége BENKŐ szerint leginkább abban a törekvésében nyilvánul meg, hogy a honfoglalás korát hús-vér szereplőkkel benépesítse. A szóbeli hagyományból és a rendelkezésére álló bizonyára csekélyke írásos forrásból olyan nagy számú szereplőgárda, mint amilyen Anonymusnál megjelenik, nem kerülhetett ki semmiképpen sem: a szereplők jó része Anonymus teremtménye. BENKŐ LORÁND Anonymus munkamódszerének ezt a jellegzetességét számos névre vonatkozóan (pl. *Szabolcs* vezérre: 2003a: 38–67; *Zalán ~ Szalán* vezérre: i. m. 68–80) tanulmányok egész sorozatában igen sokoldalúan körüljárta. Igazolta, hogy a Mester jó néhány hőst arra a helyre vezeti el, és ott végeztet vele valami fontos cselekedetet, amelyről a kérdéses személynek a nevét megkonstruálta (pl. 1998: 11–7, illetve 2009: 15–22).

Ezt az összefüggést BENKŐ már egy jóval korábbi, a *Csepel* névről írott dolgozatában bemutatta, gazdag adatolással bizonyítva, hogy a történet szerint a szigetnek nevet adó gesztabeli lovászfű – Anonymus leírásával ellentétben – valójában egy ottani településről kapta a nevét, éppen Anonymusnak köszönhetően (1966). A nyelvtörténeti gondolkodás efféle újszerűsége alaposan meglephette a tanulmányt a Magyar Nyelv szerkesztőjeként gondozó, BENKŐ LORÁNDdal egyébként atyai barátságban lévő PAIS DEZSŐT is, aki kissé dohogva így intette a szerzőt: „Lehet, hogy igaza van, Lóri, de azért mégsem kellett volna megírnia: nézze, Anonymusról van szó!” (1994: 135).

A Gesta Hungarorum nyelvtörténeti forrásértékét – nem általában véve, hanem a benne szereplő egyes nyelvi elemekre vonatkozóan – BENKŐ tehát a forrás

szerzőjének munkamódszere felől közelíti meg. E szempontnak a bevezetésével lehetővé teszi a hiteles, vagyis a valós nyelvhasználatban is létező, illetve a forrás szerzőjéhez köthető, általa létrehozott és a művébe beemelt nyelvi elemek szétválasztását. BENKŐnek ez a szemléleti újítása komoly hatást gyakorolt a korai ómagyar kor másik fontos szórványemlék-típusának, az oklevelek magyar nyelvű anyagának az értékelésére is.

5. BENKŐ LORÁND több helyen is szól kedves szerzőjének kivételes nyelvi érzékenységről, ami ezekben a névkonstruálásokban is megmutatkozik. A településnevek alapján kreált anonymusi személynevek hitelét ugyanis az biztosítja a gesztában, hogy a korban a legjellemzőbb helynévadási mód éppen a személyekről történő elnevezés volt. Benkő Loránd nagy kedvvel elemzi az Anonymus által létrehozott „beszélő személyneveket” is (pl. 1998: 28–39), valamint P. mester – olykor még szláv eredetű nevekre is vonatkozó – helynévmagyarázatait. Ezek alapján is írja, hogy „a magyar nyelvudomány kezdeteit bízást visszavihetjük a felvilágosodás koráig, sőt nem is nagy erőltetéssel Sylvester Jánosig, vagy már némi túlzással akár Anonymusig” (1969: 45).

BENKŐ LORÁND Anonymus-tanulmányait olvasva feltűnik az olvasónak, hogy a szerző milyen nagy fokú érzelmi közelségben van hőséhez, és milyen erős törekvést mutat a gondolkodásmódjával való azonosulásra. Úgy érezzük néha, hogy Anonymusban valamiféle szellemi elődöt látott és tisztelt. Talán éppen ez a közelség adja meg a kulcsot BENKŐ LORÁNDnak azokhoz a fontos módszerbeli újításaihoz, amelyeket az Anonymus-tanulmányokban létrehozott, és amelyek alapján ezeket a dolgozatokat a magyar nyelvtörténetírás legkiválóbb teljesítményei közé sorolhatjuk.

BENKŐ LORÁND művei telis-tele vannak inspiráló ötletekkel, felvetésekkel, a kutatókat munkára, további vizsgálatokra ösztönző gondolatokkal. Ezek közül fentebb is említettem néhányat, amely a fiatalabb nyelvészgenerációk képviselőinek munkája révén egész sor új tudományos eredményt hozott felszínre. Bízunk abban, hogy az Anonymus gesztájára vonatkozóan nem kis részben BENKŐ LORÁND által feltárt igen gazdag tudásanyag a jövőben ennek nyomán nemcsak újabb színekkel gyarapodik, hanem előbb-utóbb egységes monográfiává is egybeállnak a róla való ismereteink. Ennek, úgy vélem, Benkő Loránd örülne a legjobban. Mert ne feledjük Pais Dezső intését: mégiscsak Anonymusról van szó!

Kulcsszók: Anonymus Gestájának nyelvtörténeti felülvizsgálata, helynevek kronológiai értéke, kreált személynevek, az Árpád kor nyelve, a szórványemlékek vizsgálatának módszerei.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynéadás*. Néptudományi Intézet, Budapest.
 BENKŐ LORÁND 1966. Az anonymusi hagyomány – és a *Csepel* név eredete. *Magyar Nyelv* 62: 134–146, 292–305.

- BENKŐ LORÁND 1969. A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban. *Nyelvtudományi Értekezések* 65: 41–65.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1984. A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved és Etelköz* kapcsolatán. *Magyar Nyelv* 80: 389–419.
- BENKŐ LORÁND 1994. Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *Magyar Nyelv* 90: 131–137.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglalás írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Balassi Kiadó, Budapest. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1999a. Adalékok az anonymusi filológiához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 73–78.
- BENKŐ LORÁND 1999b. *Benkő Loránd*. In: *Magyar Nyelvész Pályaképek és Önvallomások* 6. Szerk. BOLLA KÁLMÁN. Eötvös Loránd Tudományegyetem Fonetikai Tanszék, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2002. Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003a. Beszélnek a múlt nevei. *Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003b. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. III. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (2009). *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Benkő Loránd, a névkutató. In: *Benkő Loránd emlékezete*. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 238. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 19–26.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyT. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfológia*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.

Loránd Benkő, the scholar of Anonymus

Loránd Benkő considered *Gesta Hungarorum* by Anonymus to be a key source in research on the Árpád Era. He argued that the scholarly findings about the work fundamentally shaped the view of historians about the Hungarian Conquest and the following centuries and also greatly influenced research on the language of the time. As history as a discipline builds its arguments about the *Gesta* partly on the results of historical linguistics, Benkő believed it was important to constantly renew

the linguistic knowledge related to the work of Anonymus and adapt it to our evolving understanding of historical linguistics in general. He articulated the need for review in historical linguistics and onomastics already in the 1960s in his paper on the name *Csepel* in the *Gesta* and in the final one and a half decades of his career he put this issue in the centre of his own research endeavours. He published his findings in a series of studies, while the examination of the anthroponyms and toponyms of the *Gesta* played a central role in his books as well. His results confirm the fundamental argument that the toponyms of the *Gesta* may be considered to be authentic source data not with reference to the time of the Conquest but the era of the writing of the text. Based on historical and linguistic facts, Benkő argued that the *Gesta* was written in the 1210s. He considered some of the anthroponyms in it to be Anonymus' invention, which he created based on contemporary toponyms and thus associated the deeds of the people thus named with the places in question. It was his important methodological innovation that the philological and historical linguistic review of the *Gesta* was also linked with the study of its unknown author, searching for his linguistic background, motivations, and network of connections that may be grasped in the writing of the work. Due to the numerous methodological novelties applied, the studies of Loránd Benkő on Anonymus initiated important new directions in the study of the language of the Árpád Era.

Keywords: historical linguistic review of Anonymus' *Gesta*, chronological value of toponyms, created anthroponyms, language in the Árpád Era, methods for studying remnants.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem

Benkő Loránd és A magyar nyelv történeti nyelvtana

1. 1995. december 19-én – ez a nap Benkő Loránd 74. születésnapja volt – az akkori Nyelvtudományi Intézet akkori Nyelvtörténeti Osztályának szerkesztési szobájában két frissen megjelent befejező kötet is ott feküdt az asztalon az ünnepet fényesítendő: egyik A magyar nyelv történeti nyelvtanának harmadik, azaz szintaxiskötete, a másik az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.) hatodik füzeté, amellyel a szótár kompletté vált, ahogy szoktuk volt mondani: eljutott a „végső *zsúri*-ig”¹. Mindkét – időben párhuzamosan készülő – nagy szintézis az ünnepelt koncepcionális és gyakorlati vezetésével indult meg és vitetett is végig.

Benkő Lorándot a szintézisek ügye és jelentősége erősen foglalkoztatta: ezek tudománytörténeti szükségszerűségéről, megvalósíthatóságuk alkalmas idejéről, a tudományra gyakorolt várható hatásukról részletes, elemző tanulmányt közölt 1969-ben. Ennek az írásnak a végén pontokba szedte, melyek azok a területek, amelyekben a vonatkozó szintézis elkészülte a legszükségesebb lenne. A felsorolásban másodikként említi a történeti nyelvtant: „Elő kell állítanunk egy átfogó magyar történeti grammatikát, hogy megszüntessünk egy kirívó ellentmondást, azt tudniillik, hogy történeti nyelvtudományunk fejlettsége ellenére éppen mi kullogunk e vonatkozásban szinte minden számottevőbb nyelv mögött” (BENKŐ 1969: 64).

A nyelvtan 1995-ös elkészültével ennek a „kullogásnak” lett vége: a három kötet közül az első a korai ómagyar kornak és előzményeinek, a második a kései ómagyar kor morfológiájának, a harmadik e korszak szintaxisának a tárgyalásával törlesztette a magyar nyelvészet adósságát. És mivel újabbban a számokat is szeretjük: a törlesztés összesen 2560 lap terjedelemben történt.

Vegyük sorra, hogy mire volt szükség e nagy volumenű szintézis véghezviteléhez! 1. Előzményekre, hogy legyen mit szintézisbe foglalni; 2. irányelvekre; 3. kutatógárdára, szervezésre, vezetésre.

2. A rendelkezésre álló előzményekről. Amikor az előbbi szó szerinti idézetben ez a kifejezés szerepelt: „történeti nyelvtudományunk fejlettsége ellenére”, Benkő Loránd minden bizonnyal az elemző (analitikus) tanulmányok meglévő bőségére gondolt (l. még BENKŐ 1991: 18 is). Kiváló, alapos monográfiák egész sora állt már készen addigra, akár egy-egy grammatikai jelenség körüljárásával, akár egy-egy nyelvmélték monografikus feldolgozásával. Néhány cím közülük: KÁROLY SÁNDOR: A Bécsi kódex nyelvtana és Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában; BERRÁR JOLÁN: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből és A hasonló mondatok története a XVI. század közepéig; RÁCZ ENDRE: A következőmónyes mondatok kialakulása; vagy BENKŐ LORÁND nagyívű monográfiája, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Emellett a különféle tanulmánykötetekben, folyóiratokban nyelvtörténeti cikkek sokasága is rendelkezésre

¹ Tudniillik a szótár utolsó címszávaig.

állt, ezeket itt lehetetlen számba venni, mutatóba csak két cím: ABAFFY ERZSÉBET: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban, BALÁZS JÁNOS: A magyar határozott névelő kialakulása. A háttérben pedig ott voltak a korábbi nagy összefoglaló művek – SIMONYIÉ, KLEMMÉ – tényanyaguk érvényével, akkor is, ha szemléletmódjukon részben már túllépett az idő; de említhetjük az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzeteket is. Emellett a frissen feltárt nyelvi anyagközlések is egyre szaporodtak, köztük olyanok is, amelyek bizonyos mértékig a beszélt nyelv ígérését is hordozták. Itt elsősorban a folyóiratbeli misszilisközléseket, valamint ABAFFY ERZSÉBETnek a Dunántúli misszilisek a XVI. századból című kötetét említhetjük. Így tehát az első feltétel teljesülni látszott: volt mit szintézisbe foglalni. Fehér foltok – többek között a kutatott területek és korszakok kiegyenlíthetlensége következtében – természetesen voltak, és erre a tényre lehetett reálisabban vagy pesszimistábban tekinteni (vö. KÁROLY 1980: 52). A szintézisek tudománytörténeti jelentőségének egyik szála viszont éppen a kutatatlan területek eltüntetésében van (BENKŐ 1984: 131).

3. Irányelvek, koncepcionális kérdések. A korszak nem hordozta tenyerén a történeti kutatásokat. Az uralkodó irányzatok közül a következetes strukturalizmus „mindenfajta változatában kikerülhetetlenül ahistorikus” volt, a transzformációs generatív grammatika pedig akkori, klasszikus formájában a maga kompetenciafogalmával a nyelvi adat létjogosultságát és jelentőségét kérdőjelezte meg, amivel tulajdonképpen ki is zárta a történetiség lehetőségét (HERMAN 1982: 2–3).

A történeti grammatikai szintézis terve azonban napirenden maradt, és érlelődtek követendő irányelvei is. BENKŐ a 60-as, 70-es években egész sorozat elvi fontosságú tanulmányt tett közzé a témában (de rajta kívül mások is), majd a III. nyelvészkongresszus (1977) központi témája is a magyar nyelv grammatikája lett.² A mérlegelések alapján a történeti grammatika koncepciója az alábbiak szerint kristályosodott ki.³

3.1. Időbeli keretek: korszakos bontásban a magyar nyelv önálló életétől – elvileg – napjainkig.

3.2. Tematikai keretek: a tárgyalandó részterületek a grammatikát mint szerkesztést értelmezik: mint szóvá szerkesztést és mint szóból szerkesztést, azaz: morfematikát és szintaxist (vö. BERRÁR 1975). Hangsúlyos törekvés maradt azonban, hogy a grammatikai kérdések ne szigeteltessenek el mindazon diszciplínáktól, amelyeket elvi okokból a grammatika rendszeresen nem tud tárgyalni – így a történeti hangtántól, szófajtantól, jelentéstántól, stilisztikától, nyelvjárástörténettől –, hanem az érintkezési pontok említessenek meg (BENKŐ 1991: 23).

3.3. Szemléleti súlypontok: Benkő Loránd kétdimenziósnak felfogott történeti nyelvészetben gondolkodott, vallotta és hangsúlyozta a szinkronia fon-

² A kongresszuson elhangzott előadások megjelentek a Nyelvtudományi Értekezések 104. számában (IMRE–SZATHMÁRI–SZÜTS szerk. 1980).

³ A következő, 3. pontban tárgyalt kérdések az irodalomjegyzékben megadott BENKŐ-tanulmányok mindegyikét átszövik. Ezért az összes konkrét szöveghely felsorolásától eltekintek, csak néhányat említek meg egy-egy vonatkozással kapcsolatban.

tosságát, azt, hogy szinkronia és diakronia, állapot és történet, helyzet és esemény összekapcsolódik, mégpedig egymástól elválaszthatatlan módon.

3.3.1. Ezen elvnek megfelelően történt a *szinkronia* beemelése a történeti kutatásokba. Abból a felfogásból, hogy bármely diakrón változás két szinkrón pólus közötti elmozdulásként értelmezhető, egyenesen következik, hogy az egyes korszakok szinkrón nyelvi tényeinek ismerete nélkül (a) diakrón változások viszonyokat nem lehet felfedni: a szinkrón leírás előfeltétele a változások megállapíthatóságának – annál is inkább, mert maga a nyelvi változás éppen a szinkrón variációk egymással való küzdelmében történik (BENKŐ 1980: 16; 1988a: 386, 394; 1991: 24). Ilyesmiről saját, mai tapasztalatunk akár nekünk is lehet: gondolhatunk például többé-kevésbé már lezárult változásokra (mint a megengedő *is* szórendi helyének cseréjére), a *miatt* ~ *okán* névutó éppen zajló vetekedésére vagy az ejtésnehezítőnek nevezett előhangzó betoldásának egyre általánosabbá válására (a *megoldhatóak* típus). Ilyesfajta, változási fázisban levő, viaskodó jelenségek szoktak korábban nyelvújító, nyelvhelyességi cikkek témájául szolgálni. A grammatikai alapon álló Nyelvújító Kézikönyvben például számos ilyen megállapítás található, többek között a megengedő *is* szórendi helyével kapcsolatosan is (E. L. – R. E. – T. J. 1983; T. J. 1985).

A nyelvtörténet számára a szabályostól eltérő, a kivételes különösen is fontos: a szinkronia kivételei az elmúló és a feljövő jelenségeket testesítik meg (ezt a „képletet” szokás most egy nyújtott szárú *s* formával, ún. *s*-görbével érzékelteni). Mindebből következik, hogy egy történeti grammatika alapjául – főleg ha megfoghatóságra, objektivitásra (vö. KÁROLY 1963: 166) tart számot – csakis történeti szinkrón metszetek egymást követő sora szolgálhat. Minél teljesebbek és megbízhatóbbak ezek a metszetek, minél gazdagabb, megfelelően rendezett anyagra támaszkodnak, annál pontosabban lehet az egymásra vetített metszetek közötti elmozdulásokat megállapítani. A megcélzott teljesség és a reális megvalósíthatóság keskeny mezsgyéjének a megtalálása vezetői bölcsességet kívánt.

Az éppen említettek kapcsán azonban egy, a lényegét illető, alapvető módszertani aggály is felmerült: szinkroniának mondható-e egyáltalán a történeti szinkrón metszetek szinkroniája? Per definitionem természetesen nem (vö. BENKŐ 1967: 55): időazonosságról, kimerevített időpillanatról nyelvtörténeti korszakok esetében nem lehet szó. Így, ismét csak a realitást, a megvalósíthatóságot szem előtt tartva nem marad(t) más választás, mint engedményt tenni az időfaktoroknak, és a tényleges helyzetből adódóan (munkahipotézisként) elfogadni a „vastag szinkroniát”, ahogyan ezt HERMAN JÓZSEF nevezte. Minél régebbi a korszak, annál vastagabb a szinkronia. De olyan kor nem létezik, amelynek leírásában a szinkroniához ne kellenének engedmények. A szinkroniának a történeti nyelvészetben ezen kívül még több más korlátja is van, ezeket Benkő egy tanulmányában részletesen számba vette és elemezte (BENKŐ 1993).

3.3.2. A második szemléleti súlypont: előtérben a rendszerszemlélet, elem-történet helyett *rendszer-történet*.

Benkő Loránd több tanulmányban is kifejtette, hogy a nyelvi változások gyökerét a *rendszerösszefüggésekben* kell keresni (BENKŐ 1988a: 387–393, 1988b: 96 és passim). A rendszerkapcsolatokon múlik, hogy egyáltalán

milyen változások lehetségesek. Hogy aztán ezekből mi az, ami ténylegesen meg is valósul, ami a potenciálisból realizálódik, arra a nyelveken kívül egyéb, a nyelv használatával összefüggő tényezők gyakorolnak hatást. Az elméletben létező potenciálisnál a konkrétan megvalósuló reális általában sokkal szűkebb merítésű (BENKŐ 1975: 340). (Itt gondolhatunk például a képzők állományára, milyen kevés köztük az automatikus képző.) És mivel a nyelv rendszerként él, és így is változik, a létrejött változás soha nem csak az egyes elemet érinti, hanem kihatással van az aktuális részrendszerre és azon túl a rendszer egészére is. Az igekötők terjedésével párhuzamosan például csökkent az igeidők száma, vagy a tárgyrag megjelenése az SOV szórend felbomlásával függött össze (É. KISS 2013: 3), vagy az oksági viszonyú mondatok között a következtető mondatok kialakulása a magyarázó mondatok létrejöttét hozta magával. A nyelvi változás szabályváltozás a rendszerben, mégpedig egyre terjeszkedő jelleggel. Amikor Benkő ezeket a történéseket elemzi, tulajdonképpen a grammatikalizációs folyamatokat írja le még annak köztudatba kerülése előtt. Az előzmény → változás → következmény hármasság kimenetele többféleképpen is végződhet. Úgy is, hogy az előzmény megszűnik, de úgy is, hogy előzmény és következmény továbbra is egymás mellett él. Az első eset inkább a morfológiai változásokra jellemző (említhető például az önálló szóból származó ragok keletkezése), a második inkább a mondatokban szokott előfordulni: például az igeneves és a ragozott igés szerkesztésmód egymás mellett élése vagy főmondatokból diskurzusjelölővé lett egyes elemek (pl. a *bizony*) korábbi és újabb minőségének korszakokon átívelő, hosszas egymás mellett létezése.

A második kimeneti lehetőség egyben arra is rámutat, miért volt lényegesen több fehér folt a történeti mondattani kutatásokban. Benkő tanár úr hangoztatta is, hogy a mondat szerkesztés terén tágak a variációs lehetőségek, ezért nehezen – és csak jóval kisebb mértékben – rendezhetők diakrón változási viszonyokba (BENKŐ 1988a: 395). Velük szemben a morfosztatikai jelenségek változásai gyorsabbak, erőteljesebbek és nagyobb arányúak (ezáltal persze nyelvtörténetileg jóval „tetszetősebbek” is).

3.3.3. A nyelvi anyaggal kapcsolatos kérdésekről.

„[A]ki a történeti nyelvészetben valamit tisztességesen el akar végezni, annak minden vonatkozó adatot össze kell szednie” (BENKŐ in KISS 2003: 423). Nem minden szinkrón metszet számára áll azonban rendelkezésre adat, vagy ha igen, egyes korokban kevésből kell gazdálkodni. Időben visszafelé itt is súlyosbodnak a nehézségek. Benkő a nyelvtörténeti forrásoknak öt főbb kategóriáját nevezte meg: 1. a vizsgált nyelvvel valamilyen szempontból egybevethető más nyelvek (rokon vagy idegen nyelvek) anyaga; 2. a vizsgált nyelv különféle jellegű és korú írásos emlékei; 3. a vizsgált nyelv állapotára vonatkozó egykori megállapítások (főként régi grammatikákban és ortográfiákban); 4. az általános nyelvtudománynak azok az elvei és törvényszerűségei, amelyek a vizsgált nyelv történetére adaptálhatók, illetve abban hasznosíthatók; 5. a vizsgált nyelv mai szinkrón anyaga (BENKŐ 1967: 42). Közülük adattalan korban, mint amilyen az ősmagyar, az 1. és a 4. szempont bír különös fontossággal. Mindemellett azt is hangsúlyozza, hogy „későbbi magyar nyelvi anyag alapján, időben visszamutatóan is lehetséges

a nyelvi rekonstrukció, sőt ez utóbbiak a saját nyelviség ténye és a nyelvemlékes megtámaszthatóság miatt *jóval biztosabbak*” (BENKŐ 1977: 50). É. KISS KATALIN az ősmagyar mondat szerkezet rekonstrukciójakor, jöllehet Benkőtől függetlenül, de hasonlóan érvel (É. KISS 2013: 1, 9, 14).

Ami az ómagyar korszakot illeti, a gond itt a fennmaradt nyelvemlékek sporadikussága, eltérő színvonala és az, hogy számos esetben nem köthetők se helyhez, se konkrétan időhöz. A rendelkezésre álló szövegek jórészt másolatok, nyelvjárási és szociolingvisztikai különbségekkel: különböző területi nyelvi változatokat képviselve és különféle műveltségű szövegalkotók által létrehozva. Azzal a módszertani nehézséggel kell viaskodni tehát, hogy olyan adatokkal dolgozzunk, amelyek egykoron nem egyazon nyelvi rendszerbe tartoztak, jöllehet a változásviszonyokat ilyenek között kellene vizsgálni (BENKŐ 1988a: 388–389, 1993: 19–20). Ha még további korsajátosságként azt is hozzávesszük, hogy ezek az adatok elsősorban az írásbeliséget (azon belül is főként az egyházi nyelvet), nem pedig a változások közegét, a beszélt nyelvet képviselik, továbbá, hogy az adatok megítélését bizonytalanná teheti az adott korra vonatkozó kompetenciahiányunk is, jelentős módszertani nehézség halmazt kell áthidalni. Ehhez – ismét csak a realitásokat figyelembe véve – Benkő Loránd a vázolt koncepcióból adódó fogódzók segítségét ajánlja: a rendszerben látást. A szintetikus látásmódot az atomisztikus helyett, a szerkesztés módjai történetének vizsgálatát az elemtörténet helyett (BENKŐ 1980: 18–19).

4. Végül utolsóként a grammatika személyi, szervezési ügyeiről. A TESz. 1976-os befejeztével kínálta magát az alkalmas idő az újabb szintézis megkezdéséhez: együtt volt az a közösség, amely a TESz. készítése közben kellő forrásismeretet és nyelvtörténeti tapasztalatokat szerzett. Már a TESz. munkatársai is két intézményből verbuválódtak. Ezeket Benkő Loránd személye mintegy perszónáunióba vonta, ő ugyanis az ELTE-n tanszékvezető, az Intézetben pedig osztályvezető volt. Ahogy egy interjúban mondta: „egy csomó munkát közösen tudtunk vinni, s így én részben fel tudtam használni az egyetemi tanszéknek a tanárait különböző intézeti feladatokra” (BENKŐ in KISS 2012: 87). A kutatásnak és az oktatásnak ez az összekapcsolása nemcsak a munkálatok, hanem az egyének számára is gyümölcsöző volt. Így alakultak ki a „kollektív erőfeszítés hatékony formái” (BENKŐ 1969: 57), amelyek nélkül ilyen volumenű projektek végigvihetetlenek lettek volna, de amelyek a kutatói egyéniségeket is formálták. (A résztvevők közül szinte mindenki tudományos fokozatot szerzett a témájával.)

A résztémák, a fejezetek formálódásának, kialakulásának szigorú menete volt. Benkő tanár úr mint tapasztalt tudományszervező, főszerkesztőként két kiváló nyelvészt vett maga mellé: a morfológiához Abaffy Erzsébetet, a mondattanhoz Rácz Endrét kérte fel szerkesztőnek. A munkamenet a következőképpen zajlott: az elkészült fejezetet először az aktuális szerkesztő olvasta el, majd a közvetlen munkaközösség vitatta meg (a morfológiai fejezeteket az egyetemiiek, a mondattaniakat az intézetiiek). Ezután került az ún. „négyes”, azaz a tudományos szerkesztőbizottság elé, amelyben a főszerkesztőn és a szerkesztőkön kívül még Imre Samu

is részt vett. Eztán következett a plenáris megvitatás, amelyen mindkét részleg megkritizálta a fejezeteket két fázisban: először koncepcionálisan, majd pedig a részletekbe menően, laponként haladva. Ennek sok hozadéka volt: elsősorban a nyelvtanra nézve, de a résztvevők számára is: minden témával szembesülni kellett, ami a kritikai szemléleten kívül a közös ügy iránti felelősségérzetet is alakította. Végül a köteteknek külső lektorai is voltak.

Ezekon a megbeszéléseken (bár nem csak itt) szemléletet is kaptunk: inspirációt adat és rendszer, szerkezet és funkció együttlátására, annak felismerésére, hogy a korabeli nyelvhasználat ismeretét csak a korabeli szövegek alapos ismerete teszi lehetővé, valamint arra, hogy a probléma megoldására való törekvés viheti/viszi el a kutatót valamely irányzathoz, s nem fordítva: nem az elmélettől kapja a kutató a problémát (KÁROLY 1963: 173). És nem utolsó sorban: a tudománytörténeti előzmények tiszteletben tartására, a tudományetikai szempontok figyelembevételére (BENKŐ in KISS 2003: 432).

*

Pilinszky János prózájában – a két centenárium igen közel esik egymáshoz – található az alábbi mondat: „Az öregkor a grammatikáé, a lét szerkezeti elemeinek fölfedése, s ezen is túl, struktúrán túli valóságának megsejtése.”⁴ Hozzátehetjük: tudomány és élet kölcsönössége jegyében – amint az Benkő Loránd munkásságára jellemző volt.

Kulcsszók: történeti grammatika, szerkesztéstan, szinkrón metszet, rendszer-történet, a nyelvtörténet forrásai.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1969. A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban. In: KIRÁLY PÉTER szerk., *A nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.* Nyelvtudományi Értekezések 65. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–65.
- BENKŐ LORÁND 1975. A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. *Nyelvtudományi Közlemények 77:* 327–344.
- BENKŐ LORÁND 1977. Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet. In: BARTHA ANTAL – CZEGLÉDY KÁROLY – RÓNA-TAS ANDRÁS szerk., *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 45–57.
- BENKŐ LORÁND 1980. Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai. In: IMRE–SZATHMÁRI–SZÜTS szerk. 1980: 15–28.
- BENKŐ LORÁND 1984. Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól. *Magyar Nyelv 80:* 129–140.

⁴ Pilinszky János: A mélypont ünnepélye. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1984. 1: 444.

- BENKŐ LORÁND 1988a. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 112: 385–397.
- BENKŐ LORÁND 1988b. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1991. Bevezetés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., E. ABAFFY ERZSÉBET – RÁCZ ENDRE szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–27.
- BENKŐ LORÁND 1993. A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: HORVÁTH KATALIN – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 17–24.
- BERRÁR JOLÁN 1975. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. *Magyar Nyelv* 71: 35–40.
- E. L. [ELEKFI LÁSZLÓ] – R. E. [RÁCZ ENDRE] – T. J. [TOMPA JÓZSEF] 1983. **is** [címszó]. In: GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS szerk., *Nyelvművelő Kézikönyv 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1056.
- HERMAN JÓZSEF 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78: 1–8.
- IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk. 1980. *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1963. Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelvreírásban. In: BENKŐ LORÁND – LIGETI LAJOS – PAIS DEZSŐ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest. 166–173.
- KÁROLY SÁNDOR 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: IMRE–SZATHMÁRI–SZÜTS szerk. 1980: 41–53.
- KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránnal. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány* 1–3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 3: 421–447.
- KISS JENŐ 2012. Tudósportrét a 375 éves Eötvös Loránd Tudományegyetemen. In: JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ szerk., *Benkő Loránd emlékezete*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 238. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 82–88.
- É. KISS KATALIN 2013. *Milyen volt az ősmagyar mondat szerkezet?* https://mta.hu/data/dokumentumok/i_osztaly/1_osztaly_szekfoglalok/E_Kiss_Katalin_szekfoglalo_20131209.pdf (2022. 02. 05.)
- T. J. [Tompá József] 1985. **megengedő köztársaság** [címszó]. In: GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS szerk., *Nyelvművelő Kézikönyv 2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 117.

Loránd Benkő and the Historical Grammar of the Hungarian Language

The *Historical Grammar of the Hungarian Language* is a synthesis of earlier analytical studies that discusses the morphology and syntax of Hungarian until the end of the Old Hungarian period, in three volumes. The book was written under the conceptual leadership of its editor-in-chief, Loránd Benkő. This paper presents the principles he advocated concerning his approach to linguistic change, including the role and limitations of synchrony within that approach,

the requirements of historical-synchronic sections, and the importance of a systematic view of history. The paper also gives an inside view of the one-time progress of writing of the Grammar as determined by its editor-in-chief.

Keywords: historical grammar, syntagmatics, synchronic section, systematic view of history, sources of historical linguistics.

HAADER LEA
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Benkő Loránd és az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*

1. Tíz évvel ezelőtt a Benkő Loránd emlékezete című előadássorozat keretében tisztelegtünk a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb alakja előtt, aki 2011 januárjában hunyt el. Akkori előadásom címe ez volt: Benkő Loránd, az etimológus és szótárszerkesztő. Ebben főleg a különféle cikkekben, tanulmányokban és monográfiákban közzétett szövegeit tekintetem át – amennyire a szűk keretek lehetővé tették. Természetesen az etimológiai szótárakkal kapcsolatos munkásságáról is szóltam, hiszen ezek a kézikönyvek Benkő Loránd nevével elválaszthatatlanok. A magyar nyelvtörténetnek, közelebbről a magyar szókészlet történetének kutatásában kiemelkedő jelentőségű A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, mely három kötetben 1967 és 1976 között jelent meg, kiegészülve az 1984-ben megjelent Mutatóval. A szakmai körökben a TESz. rövidítéssel emlegetett kézikönyv mint a magyar szókészlet történetének első teljes és terjedelmét tekintve is nagyszabású összefoglalása bel- és külföldön egyaránt sikert aratott. A TESz. „általában méltató ismertetéseiben egy kíváncsi viszonylag gyakran megfogalmazódott. Nevezetesen az, hogy e művet, illetve rövidített változatát idegen nyelven is közzé kellene tenni, hogy a magyarul nem olvasó külföldi szakemberek is teljes mélységükben megismerhessék a benne foglalt tudományos eredményeket” (GERSTNER 2012: 163–164).

Ezeknek az érthető igényeknek a kielégítésére Benkő Loránd a TESz. egyik szerkesztőjével, Papp Lászlóval együtt kidolgozta ennek a szótárnak a tervezetét, melyet a Magyar Nyelv 75. számában, 1979-ben mutattak be (BENKŐ–PAPP 1979), majd a tervezet később németül is megjelent (BENKŐ–ZAICZ 1986). A szakmai fogadtatás kedvező volt, ám a szótár végül is nem kettejük munkájaként és nem is teljesen a közzétett elképzelések szerint jött létre. Papp László ugyanis hamarosan nyugdíjba vonult, és a koncepcióban is változások történtek. Ezért Benkő Loránd létrehozott egy munkaközösséget, mely a szükséges filológiai előkészítés után az 1980-as évek második felében látott neki a tényleges lexikográfiai munkának.

2. Az új szótár címe *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* lett, amelyet általában az EWUng. rövidítéssel szoktunk emlegetni. Ez a mű természetesen számos tekintetben követi elődjét, a TESz.-t, de attól több lényeges ponton el is tér. Nyilvánvaló, hogy az EWUng. tartalmi és formai kialakításában a főszerkesztőnek, Benkő Lorándnak meghatározó szerepe volt. A tartalmat illető egyik lényeges fázis volt a megírandó szócikkek címszavainak kijelölése: az új szótár ugyanis nem vette át a korábinak minden címszavát, illetve új címszavak is belekerültek. Magától értetődik, hogy a magyar szókészlet központi halmazához tartozó szavak eredetüktől függetlenül az EWUng.-ban is címszóként szerepelnek; ilyenek: *ad, három, kéz; csillag, csillámlik, csillár; búza, iskola, kereszt, narancs, parlament,*

polgár; telefon; és még több ezer szó. A régi nyelvi és nyelvjárási szavak közül természetesen címszóként állnak azok, amelyek nyelvi-nyelvtörténeti vagy művelődéstörténeti szempontból számítanak fontosnak. Ilyenek például: *elv* 'vmin túl fekvő terület', *geréb* 'falusi bíró', *gyaur* 'nem muszlim ember', *ispán* 'királyi főtisztviselő', *kende* 'a magyar törzsszövetség feje', *fájin* 'finom', *esztena* 'juhkarám; pásztorkunyhó', *guzsaly* 'kézi fonáshoz használt eszköz'.

A címszóállomány átalakítása alapvetően háromféleképpen történt: 1. A TESz. címszavai közül teljesen kimaradtak olyanok, amelyek mára már elavultak – esetleg sohasem voltak lényeges elemei a magyar szókészletnek –, illetve igen szűk nyelvjárási területen éltek, és csak viszonylag rövid idő óta vannak jelen a magyarban. Ilyenek pl. *aligátor, cáger* 'útmutató; óramutató', *elevátor* 'emelő- és szállítószervezet', *fez* 'muszlimok egy fajta fejfedője', *megafon* 'hangerősítő hangszóró', *nirvána* 'az egyéni lét megszűnése', *raffol* 'ránckba, redőkbe szed', *rámpás* 'még le nem tisztult újbor' stb. – 2. Az átalakítás másik módja az volt, hogy egykori TESz.-címszók az EWUng.-ban más helyre kerültek. Ennek okai között a módszeresebb etimológiai levezetést és az érintett szavak mai használatának figyelembevételét jelölhetem meg. Mivel azonban ezek a szavak mind szótörténeti, mind etimológiai szempontból számos fontos információt hordozhatnak, megmaradtak az új szótárban is. Jellemzően a szócikkek etimológiai részébe, azok végére kerültek, különféle utalásokkal arra, hogy milyen a viszonyuk a címszóként álló lexémához. Ilyenek: *ampa* → *ampulla*, *detronizál* → *trónus*, *ebonit* → *ében*, *fesztáv* → *feszül*, *huzag* → *húz*, *pitli* → *puttony*, *sarlach* → *skarlát* stb. – 3. A címszóállomány összetételét természetesen módosították az EWUng.-ba újonnan fölvetett címszók. Ilyenek: *bikini, bocsár* 'kádár, hordókészítő', *diszkó, fater, fólia, hamburger, kégli* 'lakás', *konténer, kuplung, lézer, purgelejt* 'polgárjog; polgár', *ufó, valpót* 'királyi tisztviselő' – látható, hogy nemcsak újonnan a magyarba került szavak találhatók itt, hanem régi nyelvek is, amelyek a magyar művelődéstörténet szempontjából fontosak.

A szótörténet „átrendezésével” kapcsolatban azt is érdemes megemlíteni, hogy a szócsaládok esetében a TESz. mindig a köznyelvi vagy a leginkább ismert alakot tette meg főcímszónak. Így például *daganat* (1531) ~ *daganás* (1348?) ~ *daganag* (1456 k.) vagy *arc* (1513) ~ *orca* (1372 u.) a sorrend. Ezzel szemben az EWUng. minden esetben a kronológiát tekintette rendező szempontnak, így a fenti szócsaládokat tekintve a *daganás*, illetve az *orca* került főcímszói helyzetbe. Mindez persze azt is megkívánta, hogy ezeket a változásokat az olvasók is nyomon tudják követni, amit az 1997-ben megjelent mutató (Band 3. Register) lehetővé is tesz.

Az EWUng. szótörténeti része abban is különbözik a TESz.-étől, hogy az alakváltozatok erős rostáláson estek át. A TESz.-ben mintegy 70 000, az EWUng.-ban közel 51 000 ilyen lexikális adat található. A csökkenést elsősorban az okozta, hogy a fonológiai érték nélküli írásváltozatok, illetve a hapax-gyanús alakok kimaradtak. Ilyeneket a TESz.-ben bőven találhatunk a *csalán*, az *elemőzsia* vagy a *spriccel* alatt, melyek az EWUng.-ból javarészt kimaradtak. – Az alakváltozatok körében azonban fontos változást okozott az a tény, hogy a TESz. után megjelent különféle nyelvelmékek kritikai vagy hasonló kiadásából számos hiteles alak került be sok tucatnyi címszóhoz. Ilyen források közé tartoznak a Régi

magyar kódexek sorozat kötetei; GYÖRFFY GYÖRGY műve, a *Diplomata Hungariae antiquissima*; Tinódi Lantos Sebestyén, Heltai Gáspár vagy Székely István különféle művei; vagy olyan, kevésbé ismert alkotások, mint az *Aritmetica*, az az a *szamvetes nec tvdomaia* (1577), Frankovics Gergelytől a *Hasznos es föltte szikseges könyv* (1588) és a *Kalendárium és ítélet az 1589. esztendőre* (1588) – és még lehetne sorolni. Feltétlenül említést érdemel az Erdélyi magyar szótörténeti tár hatalmas anyaga, amely az EWUng. szerkesztésének idején még csupán a 4. kötetéig (Fém–Ha) jutott el.

Kevésbé szembeötlő eltérés a két szótár között, hogy míg a TESz. a címszavaknak különféle ragokkal megszilárdult alakjait a származékok (Sz.) között (vagy csupán alakváltozatként) adja meg, addig az EWUng. ezeket külön, az L-lel jelölt szakaszban (ti. lexikalisierte Deklinationsformen) adja meg; pl. *ennyire, fennen, folyamán* (a TESz.-ben a **folyik** alatt Sz., az EWUng.-ban a **folytán** címszó mellett alcímszó), *hazulról, iskoláját!* stb.

3. A szótörténet le nem becsülhető fontossága mellett azonban mind a TESz.-ben, mind az EWUng.-ban a szavak eredetét bemutató etimológiai szakasz súlya a legnagyobb. Az előd szótárhoz képest az EWUng.-szócikkek ezen részében is történtek formai és tartalmi változtatások. Inkább formainak tűnik az, hogy az etimológiai részek bevezetéseként álló etimológiai főkategóriák világosabban határolódnak el egymástól. Nincs lehetőségünk itt ezekről részletesebben szólni, csupán egyetlen csoportot érintő változást említek. A TESz.-ben a bevezető helyen külön etimológiai kategóriaként szerepel a német, az ausztriai német, a bécsi német, a felnémet stb. eredet. Az EWUng.-ban ebben az esetben az etimológiai kategória a „német”, ha szükséges, akkor a regionális vagy kronológiai vonatkozásra zárójelben álló rövidítés utal.

1. táblázat

Német nyelvi eredetű szavak a TESz.-ben és az EWUng.-ban

	TESz.	EWUng.
<i>bloká</i> d	Német eredetű	Lehnw aus dem Dt
<i>batár</i>	Ausztriai német eredetű	Lehnw aus dem Dt (Östr)
<i>bliccel</i>	Bécsi német eredetű	Lehnw aus dem Dt (Wien)
<i>bakter</i>	Bajor-osztrák eredetű	Lehnw aus dem Dt (B-Östr)
<i>borosta</i>	Hazai bajor-osztrák vagy szász eredetű	Lehnw aus dem Dt (Hd)

Az EWUng.-szócikkek etimológiai részében természetesen más formai és tipográfiai újdonságok is vannak, ám ezek taglalásától el kell tekintenem. Ezeknél ugyanis fontosabbak a tartalmi változtatások, újdonságok. Ezek egyik csoportjába tartoznak azok a korábbiakhoz képest új etimológiák, amelyek a TESz. megjelenése utáni kutatások eredményeként láttak napvilágot. A TESz. ugyanis amellet, hogy nagy szintézisként összefoglalta a magyar szókészletre vonatkozó korábbi ismereteket, ösztönzőleg hatott az újabb kutatásokra is. Ebben az időszakban számos monográfia és hosszabb-rövidebb cikk jelent meg mások mellett a következő

szerzőktől: HADROVICS LÁSZLÓ és KISS LAJOS (szlavisztika; előbbi olasz és német vonatkozású kérdésekkel is foglalkozott), HORVÁTH MÁRIA és MOLLAY KÁROLY (német), FARKAS VILMOS (görög–latin), BAKOS FERENC (román), ORSZÁGH LÁSZLÓ (angol), LIGETI LAJOS, KAKUK ZSUZSA, majd RÓNA-TAS ANDRÁS (turkológia), és természetesen BENKŐ LORÁND is számos írásában foglalkozott olasz eredetű, valamint belső keletkezésű szavainkkal. Ezt a hatalmas szakirodalmat tanulmányozva, az abban javasolt származtatásokat mérlegelve történt vagy éppen nem történt változtatás a TESz.-hez képest. – Itt kell mindenképpen megemlíteni az 1986 és 1988 között megjelent Uralisches etymologisches Wörterbuch című kézikönyvet, amelynek állásfoglalásai alapján az EWUng.-ban is módosult egyes szavak etimológiája. Az uralisztikával összefüggésben meg kell említeni RÉDEI KÁROLY és HONTI LÁSZLÓ etimológiai munkásságát is.

Az uráli–finnugor örökségnél maradva kell szólni az EWUng. új tartalmi megoldásainak egy másik eleméről. Mint ismert, az alapnyelvi eredetű magyar szavak messze túlnyomó többsége egy szótagú: *fül, hab, megy, öt, tesz* stb. – Ebben az eredetbeli rétegben vannak két szótagú lexémák is, amelyek a történeti-összehasonlító morfológiai elemzéssel alapnyelvi töre és alapnyelvi képzőre bonthatók, és azt is (nagy bizonyossággal) állíthatjuk, hogy a deriváció is alapnyelvi folyamat volt. Az EWUng. természetesen ezeket is az alapnyelvi örökség részeként kategorizálja; ilyenek pl. *arasz, ének, gyökér, ravasz, völgy*. – Az alapnyelvi vonatkozású szavak között van azonban sok olyan, amelynél a képzés ténye (több-kevesebb bizonyossággal) kimutatható, csupán a képzés kronológiáját nem tudjuk biztosan megállapítani. Mégpedig azért nem, mert az ilyen szavakat alkotó tövek és képzők is az egyes rokon nyelvekben aktív morfémakként megvannak (vagy megvoltak), tehát a deriváció akár azon nyelvek önálló életében is megtörténhetett. A következő szavakat sorolhatjuk például ide: *fazék, hajnal, kemény, savanyú, szoros*. A TESz. ezeket a szavakat többnyire származékszóként definiálja, utalva az alapnyelvi vonatkozásra is, de az etimológiai bevezető mondatok nem egységesek. Az EWUng. ezzel szemben a következő bevezető formulát alkalmazza: Erb(w)(ort), Stamm aus der ural(ischen) Z(eit), mit Bildung im Ung(arischen), vagyis ’Örökség, uráli kori tő magyar képzővel’ – ezzel utal a szótár arra az „etimológiai szürke zónára”, amelybe akár az alapnyelvek egyikében vagy akár az ősmagyarban létrejött szavak tartoznak.

Az etimológiákat érintő harmadik – és talán legfontosabb – újítás az EWUng.-ban a képzett szavak esetében a fiktív és relatív fiktív tövűség bevezetése és módszeres alkalmazása. Ezt a morfológiai (és egyben etimológiai) kérdést Benkő Loránd már korábbi írásaiban is érintette, például az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékeiben a *mutat* családjáról szólva (BENKŐ 1980: 185). A kérdést a maga mélységében A magyar fiktív (passzív) tövű igék című könyvben tárgyalta (1984) – ennek hatása érvényesül az EWUng.-ban. Az ide sorolható szavak esetében – többnyire a képzőszembenállás alapján – jól kielemezhető egy-egy képző, ami morfológiájuk tekintetben azt is feltételezi, hogy előtte áll egy tő. Ám ennek a tőnek akár mai, akár egykori önálló lexémaként való létét történeti szempontból nem tudjuk igazolni.

A képző(k) előtt álló (egyszerű) fiktív tőnek is van nyilván valamilyen eredete, amelyet több-kevesebb bizonyossággal meg is lehet állapítani. A *cirmol* 'szidalmaz' és *cirmos* 'szennyos; szürkén csíkozott <állat, főleg macska>; rossz hírű, hírhedt' esetében a tő ismeretlen eredetű, de az *-l* és az *-s* képző volta kétségtelen (nek tűnik). A *bólogat*, *bollant*, *bólint*, *bólog*, *bólingat* alkotta szócsalád esetében viszont felmerülhet a tő hangutánzó-hangfestő (onomatopoetikus) eredete, és esetleges összefüggése a *bóbiskol*, *bókol* és hasonló szavak tövével; a szóvégek (ige) képző volta (*-gat*, *-ant*, *-int*, *-g*, *-ingat*) itt is jól látható. – A *relatív fiktív tő* kifejezés arra utal, hogy a címszóként (alcímszóként) álló és eredetmagyarázattal ellátott lexémák végén található képzők előtt még van egy köztes képzőelem is. Ilyen például a **bib|el|ődik**: az *-ődik* visszaható képző hozta létre a mai lexémát, az előtte álló *-l* gyakorító képző alkotja a relatív tövet, ez előtt áll az esetleg onomatopoetikus eredetű tő, amely gyaníthatóan összefügg a *bibe* és a *bibi* tövével. Egy másik itt említhető szó a **csep|er|edik**: ebben a *-dik* visszaható képző, az *-r* gyakorító képzővel jött létre a relatív fiktív tő, amely előtt az ismeretlen eredetű abszolút tő áll.

Látható, hogy az ide sorolt szavak esetében mindig a lexémáról, a teljes szóalakról mond etimológiai ítéletet az EWUng., ilyen módon ezeket a képzett szavak csoportjába helyezi. Ezzel szemben a TESz. a *cirmol*, *botlik*, *cular*, *enyeleg* és sok más hasonló lexémát ismeretlen eredetűnek mondja, mivel az etimologizálás során a(z) abszolút) tőből indul ki. Ennek következtében az EWUng.-ban számszerűleg csökkent az ismeretlen eredetű szavak aránya, bár a mintegy 6% is több száz lexémát jelent.

Az EWUng.-szócikkek etimológiai részét illetően még egy dolgot kell megemlíteni. Ez pedig az idegen eredetű szavak, ti. jövevény-, vándor- és nemzetközi szók etimológiai hátterét illeti. Az ilyen eredetű szavak esetében a TESz. is többnyire megadja a magyarba került szó közvetlen vagy távolabbi eredetét, az EWUng. azonban ezt következetesebben és formalizált módon közli. A szótár ezzel is igyekezett a nemzetközi szakmai közönség igényeit minél jobban kielégíteni. Lássunk néhány példát:

balzsam Wanderw ◦ Dt *Balsam*; ital (va) *balzam*, *balzam*; span *bálsamo*; sbkr *balzam*; russ *бальзам*; usw: 'Balsam'. Vgl noch: lat *balsamum* 'ds; Balsamstrauch' [< gr *βάλσαμον* 'ds']. Quelle: hebr *bāsām* 'Balsamstrauch'. Verbreitet durch das Lat.

bor Lehnw aus einer türk Spr vor der Landnahme ◦ Uig *bor*; KB *bor*; CC *bor*; usw: 'Wein' [< mpers *bōr* 'ds']. Vgl noch: uig *borluq*; CC *borla*; karaïm *borlalix*: 'Weingarten'.

borona² Lehnw aus versch slaw Spr ◦ Sbkr *brana*; slowak *brána*; russ *борона*; usw: 'Egge' [indeur Herkunft; vgl: gr *φάρος* 'Furche'; lat *forare* 'bohren'; usw].

fantom Internat ◦ Dt *Phantom*; engl *phantom*; frz *fantôme*; usw: 'Gespenst; Vision'. Vgl noch: lat (wiss) *phantom* 'Art Skelett zur Veranschaulichung'. Verbreitet durch das Frz [< prov (aprov) *fantauma* 'Erscheinung, Traumgebilde; Gespenst']. Quelle: gr *φάντασμα* 'ds'.

4. Előadásom címére utalva: Benkő Loránd és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen ugyanolyan szorosán összekapcsolódnak, mint Benkő Loránd és a TESz. A német nyelvű magyar etimológiai szótár koncepciójának kialakításában alapvető szerepe volt, miként a szótárba felveendő címszók kijelölésében, az egyes szócikkek szerkezetének kialakításában is. Gondos mérlegelés után, az arányos megterhelést szem előtt tartva osztotta ki a feladatokat a szócikkírók és szerkesztők között, akikkel rendszeresen megtárgyalták a felmerülő szótörténeti és etimológiai kérdéseket. Annak ellenére, hogy az etimológiai kifejtő részek a TESz.-hez képest tömörebbek, és a számos rövidítést alkalmazó német metanyelv olvasása-értelmezése némi gyakorlatot igényel, úgy gondolom, hogy az EWUng. európai mértékkel mérve is az etimológiai szótárak élmezőnyében foglal helyet – és ebben Benkő Lorándnak elvülhetetlen szerepe van.

5. **Függelék:** Főszerkesztői bejegyzések a TESz.-ben az EWUng. előkészítése során

1. ábra

A *laktanya* szócikkéhez fűzött megjegyzések

Wertner: Nyr. 42: 362. (Walde—Hofmann: LatEtWb.³ 753 *langued* a.; Ernout—Meillet: DictEtLat.⁴ 348 *laxus* a.)

X *lak-3*
X *laktanya* 1834: „tanácsosabb lenne tehát a *laktanyázást* hozni divatba” sz. (Helmeccy: Jelenkor 3: 448: NSz.); 1836: „*Laktanya*: . . . Kaserne” (Fogarasi. J: 1834: „Kaserne” * (1. fent). — De vö. 1833: „*laknyájokba* v. *kaszárnyájokba* gyülekeztek” (Helmeccy: Jelenkor 2/2: 733: NSz.).

Nyelvújítási összetett szó. Előtagja a *lak* főnév, amely egyben a *lakik*² ige töve, utótagja a *tanya* főnév. Mintája a nyelvújítás idején felelevenített régi nyelvi *lakhely* volt; vö.: 1416 u./1450 k.: *lac helyecbèn* gr. (BécsiK. 67); 1757: *lak-helyét* gr. (Turzelini—Lestyán: X. Szt. Ferencz 21: NSz.). A nyelvújítók a főnévi használatban felelevenített, illetőleg a *lakik* igéből elvont *lak-* előtaggal még más összetételeket is alkottak; vö. *laktér* (1808: SI.), *lakctm* (1843: Gondol—Dickens: Twist. 3: 38: NSz.) stb. A *kaszárnya* magyartására a *hadonctanya* (1835: Kunoss: Gyal. *Kaszárnya* a.), *katonaház*, *katonalakhely* (1803: Márton *Kaserne* a.), *katonalak* (1834: NyÚSz.) összetételeket is ajánlották. Az 1833-ból idézett *laknya* (1. fent) talán a *kaszárnya*-ból kikövetkeztetett *nya* toldalékkal keletkezett, de az sem lehetetlen, hogy sajtóhiba *laktanya* helyett.

NyÚSz. 200, 516; Simonyi: MNyelv.² 180; SzófSz. *lak* a.; Terestyéni: RefNy. 142.

Lak- címszó kell! *lakosztály* [,] *lakberendezés* stb. Lehnübers.[etzung]!

A margóra írt szöveg: *Lak-* címszó kell! *lakosztály* [,] *lakberendezés* stb. Lehnübers.[etzung]!

2. ábra

Az *öszvér* szócikkéhez fűzött megjegyzések

k.: *ezteuer/eg* (BesztSzj. 1308.) | ~edik 1495
e.: meg *öztuerpác* (GuaryK. 5).

Ismeretlen eredetű. Három szótagos formái minden bizonnyal eredetibbek; a két szótagosak a hangsúlytalan nyílt szótagi magánhangzó kiesésével alakulhattak. A *viszér* forma létrejöttének körülményei nem világosak, de kései volta miatt az eredetibb hangalakkkal aligha lehet szorosabb kapcsolatban. Jelentései egy 'gyenge, sovány, vékony <élőlény>'-féle alapjelentésből érthetők. — Finnugor egyeztetése és iráni származtatása téves.

MUSz. 861; Szinnyei: Nyr. 19: 153; Munkácsi: NyK. 28: 275, ÁKE. 508; Simonyi: Nyr. 31: 35⊗; Horger: Nyr. 39: 394; Pöhlle: Nyr. 40: 351; SzófSz. ⊗.

X *öszvér* 1395 k.: „mulus: *vzuer*”, „mola: *ezuore* [o: *ezueres*] kezerew” sz. (BesztSzj. 969., 724.); 1405 k.: *ez per* (SchlSzj. 1383.); 1416 u./1450 k.: *özuerekn*° gr. (BécsiK. 317); 1490 k.: *ýzuor* (NagyvGl. 164.); 1525 k.: *ewwer* (MNy. 11: 81 *Mulus* a.); 1585: *öszuér* (Cal. 482); 1786: *öszverek* gr. (Tolnay S.: Lovak 62: NSz.); 1792 *ösztvéereiken* gr. (NótPM. 8: NySz.). J: 1395 k.: 'Maultier, Maulesel' # (1. fent). — Sz: ~es 1395 k.: 1. fent a második adatot; 1821: *öszvéres*' (Hasz. múl. Ktár. 3: 99: NSz.).

*Magyar-
gölandi
(S) my-
becker-
67) az
"ritóva"
s v
fent
erkeps
eghén-
tráin!
allattan!*

A margóra írt szöveg: Megvizsgálandó (és megbeszélendő) az *ösztvér* és az *öszvér* esetleges egybetartozása! Állattan?

Kulcsszók: lexikográfia, címszóállomány, alapnyelvi örökség, fiktív tövek, etimológiai háttér.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND – PAPP LÁSZLÓ 1979. Az „Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache” tervezete és mutatványa. *Magyar Nyelv* 75: 142–147.
- BENKŐ LORÁND – ZAICZ GÁBOR 1986. Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache – Entwurf des Wörterbuches. *Ural-altaische Jahrbücher* (Neue Folge) 6: 215–227.

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- GERSTNER KÁROLY 2012. Benkő Loránd, az etimológus és szótárszerkesztő. *Magyar Nyelv* 108: 158–166.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976. + *Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Loránd Benkő and the Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen

Loránd Benkő's etymological work can be divided into two parts: on the one hand, his etymologies published in articles, studies and monographs, and on the other hand, his work in etymological dictionaries as editor-in-chief. One of the outstanding achievements of the latter is the *Historical-Etymological Dictionary of Hungarian* (TESz.), published in three volumes between 1967 and 1976, supplemented by the fourth, Index volume in 1984. This work was a success both in Hungarian and international professional circles, but there was a need for a more concise etymological dictionary, written in an international language. As a result, a dictionary was created with German as its metalanguage: the *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng.; Vols 1–2: 1993–1995. Akadémiai Kiadó, Budapest). This article compares TESz. and EWUng. in some important respects, referring to the novelties of the latter dictionary. These include: differences in the lemma stocks; restructuring of the entries; standardization of introductory sentences in etymological sections; a more consistent explanation of some elements of the protolanguage heritage; systematic application of the fictive stem as a morphological category in etymology; and providing a broader etymological background for the foreign elements. EWUng. is at the forefront of etymological dictionaries even by European standards, and Loránd Benkő played a key role in creating it.

Keywords: lexicography, lemma stock, protolanguage heritage, fictive stems, etymological background.

GERSTNER KÁROLY
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont

Benkő Loránd és a Magyar Nyelv

1. Bevezető

Benkő Loránd fontos szótáraknak, nyelvtanoknak, kézikönyveknek, tankönyveknek és tanulmányköteteknek volt egyedüli vagy társszerkesztője, de szerkesztői munkásságának bemutatása nem lenne „kerek” szeretett folyóirata, a Magyar Nyelv gazdájaként kifejtett tevékenysége bemutatása nélkül, sőt az ide számítható évek és erőfeszítések tekintetében mindenképpen kiemelkedő. Mindenekelőtt kijelenthetjük, hogy ez a nagy ívű, példátlan időtartamú – 58 évet átfogó –, lankadatlan odafigyelést és gondoskodást tanúsító szerkesztői tevékenység a magyar nyelv tudomány egyik nagy nyeresége és máig ható kulturális öröksége! A sors különleges ajándékának tartom, hogy közelebből is részese lehettem.

2. A szerkesztői pálya korszakai

2.1. Pais Dezső mellett. Harminckét éves, ambiciózus fiatalember volt, amikor 1953-ban mestere, tanszéki főnöke és atyai jóbarátja, Pais Dezső maga mellé vette immár nemcsak oktatási és tudományos feladatok ellátására, hanem a Magyar Nyelv tudományi Társaság folyóiratának a szerkesztésére is. Az idősebb mestert általában kortárs kollégái ösztönözték arra, hogy könnyítsen a szerkesztéssel együtt járó gondokon egy fiatal társszerkesztő bevonásával. S bár Pais a szerzőkkel és kéziratokkal, illetve a korrektúrákkal való állandó bibelődést, vívódást egyik lételemként élte meg, nyilván belátta, hogy az alkotómunkára, valamint egyéb oktatásnak közéleti tevékenységre is több ideje jut, ha nem egyedül viszi a vállán a legendásnak számító folyóiratot. Így aztán húsz éven keresztül, Pais 1973-ban bekövetkezett haláláig kettesben, teljes tudományos, szellemi, emberi harmóniában gördítették tovább a Magyar Nyelv ügyét. Ezekről a – nehézségek ellenére is példászerűen szép – időkről Benkő többször is megható szavakkal emlékezett vissza (lásd alább).

Ehhez a korszakhoz tartozik az az újítás is, hogy 1955-től szerkesztőbizottság segíti a szerkesztők munkáját (vö. SZATHMÁRI 2015: 134). Kezdetben ez nem volt egyéb, mint Bárczi Géza bevonása a szerkesztői közösségbe, azaz Pais, Benkő és Bárczi alkották a „szerkesztőbizottságot”. Hogy ez mennyire volt spon-tán vagy „belülről” kezdeményezett folyamat, ma már nehéz lenne megállapítani. Gyanítom azonban, hogy nem független attól a minisztériumi kezdeményezéstől, melynek eredményeképpen 1952-ben a Pais-tanszék mellé létrehoztak egy Bárczi-tanszék is a budapesti bölcsészkaron: így keletkezett az I. számú és a II. számú Nyelv tudományi Tanszék kettősség. A tudománypolitikai háttérrel így emlékezik meg Benkő: „[az új nyelv tudományi tanszék] létesítése akkor alighanem kettős tudománypolitikai célt szolgált: egyrészt az ország első egyetemén tovább erősíteni a magyar nyelv tudomány helyzetét; másrészt »ellensúlyozni« a nagy szakmai és közéleti népszerűségű, de egyéniségénél fogva is örök ellenzéki Pais szerepét, akit az új politikai hatalom egyre kevésbé nézett jó szemmel. A pozitív cél bevált, mert Bárczi valóban nagy szakmai és tanári személyiségbeli nyeresége

volt egyetemünknek; a negatív cél azonban annál kevésbé, hiszen Pais és Bárczi meleg barátságban, felhőtlen együttműködésben vitték tovább az immár két tanszék ügyeit” (BENKŐ 1992: 145, idézi KISS 2016: 10 is). Hasonlóan baráti lehetett a viszony a Magyar Nyelv közösségében, ugyanakkor az új felállás némi bizonytalanságot is okozott az 1955-ös évfolyam füzetborítóin és előzéklapján: az első szám címoldali borítóján ez olvasható: „Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd”¹, az előzéklapon pedig: „Szerkesztette Bárczi Géza, Pais Dezső és Benkő Loránd”; a belső borítón még nincs nyoma szerkesztőbizottságnak. A második szám címoldali borítóján: „Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd”, a belső borítón megjelenik a szerkesztőbizottság (a terminus még külön írva): „Bárczi Géza, Benkő Loránd, Pais Dezső”. A harmadik szám külső és belső borítója megegyezik a másodikkal. A negyedik ismét meglepetést hoz: a címoldali borítón: „Szerkesztette Bárczi Géza, Benkő Loránd és Pais Dezső”, a belső borítón stabilizálódik a szerkesztőbizottság névsora: Bárczi Géza, Benkő Loránd, Pais Dezső. Az 1956-os évfolyamtól Bárczi már nem szerepel szerkesztőként, de a szerkesztőbizottságban haláláig jelen van.

2.2. Egyedül a folyóirat élén. A szerkesztői tevékenység második szakasza az az egy évtized volt, amelyet Benkő Loránd egyedüli szerkesztőként vitt, nagy erőfeszítések közepette. A tanszékvezetői, tanszékcsoport-vezetői, dékán- és rektorhelyettesi, Nyelvtudományi Intézet-beli osztályvezetői, továbbá számos egyéb egyetemi és akadémiai tevékenység mellett kellett a folyóiratot változatlan színvonalon, a határidőket is szigorúan szem előtt tartva megjelentetni. Ekkor még zajlottak a TESz. munkálatai, de már megszülettek az idegen nyelvű folytatás, az EWUng. tervei is, amelyek a szerkesztői munkának egy másik műfaját, a szótárkészítést, azon belül is a csapatmunkát helyezték az előtérbe. Benkő tanár úr legendás munkabírását senki nem szárnyalhatta túl (talán meg sem közelíthette), mégis egy évtized elteltével a hadvezérek bölcsességével új korszakot nyitott a pályafutása történetében. Valószínűleg nem a kortársak unszolására (mint Paisnál), hanem józan belátásból – mintegy a munkaerő-gazdálkodást magára nézve is kötelezőnek gondolva – döntötte el, hogy segítséget vesz magához. Ebben véleményem szerint az játszott a fő szerepet, hogy megindult a magyar nyelv történeti nyelvtana nagyszabású, a TESz.-hez hasonlóan két intézmény alkotói gárdáját összefogó projektje, amely megfeszített munka mellett is mintegy másfél évtizedig tartott (részben az EWUng.-gal átfedésben).

2.3. Ismét párban. Fiatal kutatóként már két évet eltöltöttem a történeti nyelvtan csapatában, és nagy buzgalommal dolgoztam azon, hogy a névtan bűvöletéből kilépve grammatikusként is megálljam a helyemet. Nagy iskola, nagy megtiszteltetés volt ebbe a közösségbe bekerülni, és egy egészen új területen szakértővé válni. Benkő tanár úr bizalma és bátorsága, amellyel a fiatalokat megtisztelte, sokunkat megérintett, és olykor erőn fölüli is megpróbáltunk ennek a bizalomnak megfelelni. Még nagyobb meglepetés volt számomra, amikor 1984 elején magához hívott, és közölte, hogy szeretne bevonni a Magyar Nyelv szerkesztésébe. Ennek a felkérésnek természetesen nem illett ellenállni, miközben azonnal felmerült bennem

¹ A verzális (nagy)betűket normálra írtam át. – J. D.

a kérdés: milyen munícióval vágok bele ebbe a nem kis feladatba? Bár akkor már túl voltam néhány „kék füzet” (a Hajdú Mihály által alapított és szerkesztett Magyar Névtani Dolgozatok) technikai szerkesztésén, ez a „hozomány” nyilván kevés lehetett volna egy ilyen kaliberű megbízás elvállalásához, ha Benkő tanár úr nem látott volna valami fantáziát leendő tevékenységemben. Tömören csak azzal szerelte le látható bizonytalanságomat, hogy „Dezső, majd beletanul”. A betanulás első köre az 1984-es évfolyam első két száma volt, majd a 3. számtól már a nevem is felkerült a folyóirat borítójára. Néhány évfolyamot valóban technikai szerkesztőként abszolvtam. Ez a kisiskola azonban igen hamar átment közös gondolkodásba, tartalmi megbeszélésekbe: közösen gyűrtük össze az aktuális számokat, de hogy mi kerüljön be a nyersanyagokból, alapvetően Benkő tanár úr határozta meg. Végül az 1991-es évfolyamtól lettem „formálisan” is technikai szerkesztőből szerkesztő.

2.4. Bővülő szerkesztőséggel tovább. 2004-től aztán új taggal bővültünk: javaslatomra fiatal tanszéki kollégánkat, Farkas Tamást vontuk be a közös munkába technikai szerkesztőként. Tamás ezzel egyidejűleg a Névtani Értesítő szerkesztésébe is bekapcsolódott, sőt egy év elteltével annak menedzselését is átvette Hegedűs Attilától, de jó szívvel maradt a Magyar Nyelvnél is. Az erősítés annál is inkább jól jött, mert az én egyetemi feladataim hamarosan megszaporodtak: 2006-tól tanszékvezető, 2008-tól intézetigazgató lettem. Mivel egyre jobban ráérezünk a csapatmunka ízére, újabb technikai szerkesztő bevonásáról döntöttünk: a 2009-es évfolyam 3. számától Szentgyörgyi Rudolf csatlakozott hozzánk, aki nem kevesebb lelkesedéssel tanulta ki a szerkesztés csínját-bínját, és kiváló kommunikációs készsége révén a szerzőkkel való kapcsolattartás motorja is lett. Benkő tanár úr ebben az időben már egyre rosszabbul látott, egy súlyos műtét után fizikai állapota is meggyengült. Még kinyomtattuk neki az érdekesebb cikkeket, amikből szemelgetett, erős nagyítóval nézegetve a kézbe vett kéziratokat, de láthatólag már nehezen boldogult a betűkkel. Minden készülő számról beszámoltunk neki, megkeresve őt Radnóti utcai lakásán, de egyre több szó esett a rohamosan változó világról és az elmúlás hangjairól is. Látásának fogyatkozó erejét utolsó könyve megírására fordította: Kiss Gabriella könyvtárosunk, aki akkor már nyugdíjas volt és Szentgyörgyi Rudolf látogatták szinte napi rendszerességgel. Nekik is köszönhető, hogy A Szóvárd-kérdés című utolsó könyve (2009) az év végén napvilágot láthatott. Fizikai hanyatlása és látásának rohamos romlása nyomán számot vetett szűkülő lehetőségeivel, és egyszer egy beszélgetésünk alkalmával, meglehetősen borús, rezignált hangulatban – mintegy informális módon – fel is ajánlotta főszerkesztői lemondását, de mi teljes határozottsággal ezt elhárítottuk: szükség volt a tanácsaira, véleményére, a jelenlétére. Élveztük a társaságát, jó szívvel hallgattuk a visszaemlékezéseit a Magyar Nyelv, a Társaság, a Tanszék régi dolgairól. Ilyenkor ő is felvidult, úgy vettük körül Kiss Jenővel és a fiatalokkal, mintha a második családja lennének.

Halála után a folyóirat egy tisztelgő számmal emlékezett meg róla (2012/2.), amely abból a konferenciából nőtt ki, amit eredetileg a 90. születésnapjára terveztünk, de 2011. január 17-én bekövetkezett halála után már emlékkonferenciaként tartottunk meg. (A szám tartalma megjelent a Társaság sorozatában is, az MNyTK. 238. számaként, I. JUHÁSZ–KISS szerk. 2012.)

A rendelkezésemre álló szűk időkeret maradékát két részre osztva először tőle hozok visszaemlékezéseket, idézeteket mind a Paissal együtt töltött időszakból, mind a későbbi szerkesztői korszakokból, majd megkísérlek – a teljesség igénye nélkül – néhány értékelő, méltató szót mondani szerkesztői tevékenysége legfőbb eredményeiről, értékeiről.

3. Az emlékezés fényében

A Pais-korszak legjobb áttekintése két helyen ragadható meg Benkőnél: először a mesterről írt kismonográfia – Pais Dezső, 1993 – külön fejezetében (A szerkesztés mestere: 137–151), majd abban a riportban, amelyet Kiss Jenő készített vele 2001 őszén (l. KISS 2003), közelgő nyolcvanadik születésnapja alkalmából (vö. még ÉDER 2005: 405, SZATHMÁRI 2015: 61, 133–134 is).

A Pais-monográfia fókuszában természetesen a mester karaktere és érdemei állnak, de a mester egyben példakép is volt számára: szinte minden szerkesztői erényét követendőnek állította a maga és a későbbi nemzedékek elé. Íme néhány:

„A folyóirat körül folytatott sokrétű munkálkodásának egyik legelső mozzanata a cikk-közlés szerkezeti-technikai rendjének, egységének a biztosítása volt [– írja Paisról]. A Magyar Nyelv indulásakor (1905) a hazai nyelvtudományban már ismertek és alkalmazottak voltak bizonyos általános szabványok a közlemények alakításmódja tekintetében. A Magyar Nyelv is ezt a szabványt igyekezett követni, bár első szerkesztője, Szily Kálmán, aki eredetileg nem is volt filológus képzettségű, e kérdéskörre nemigen figyelt; [...]. A hihetetlenül pontos, rendszerető, amellet nagy formakészségű Pais már saját korai Magyar Nyelv-beli cikkeinek közreadásában tapasztalta bizonyos külsődleges elvek hiányát, mely szembenállt a tudományos egzaktságról vallott elvi felfogásával is: [...]” (BENKŐ 1993: 139–140). „Amikor aztán függetlenül kaphatta kézbe a lapot, eltökélt célját a rá jellemző szívóssággal törekedett megvalósítani: »Ezután egyre határozottabb szempontok szerint igyekeztem dolgozni és küzdeni azért, hogy a Magyar Nyelv minél számosabb munkatársával, amennyire csak lehet, egységes szervezet megnyilvánulásaként hasson a külsőségekben, közleményeinek formálásában is«” (uo. 142).

Benkő ugyanilyen következetességgel és szigorral érvényesítette a kéziratformálásnak a nyelvészetben általában és a folyóiratnál sajátlagosan elvárt normáit. De míg a mester nagy jelentőséget tulajdonított a szerzőkkel folytatott kiterjedt személyes konzultációknak – mintegy meggyőzni akarván őket a legoptimálisabb formai megoldásokról –, addig Benkő tanár úr csak korlátozottan élt ezzel a lehetőséggel. Ehelyett összefoglalta, továbbfejlesztette, a folyóiratban részletekben közzétette, majd külön füzetben is megjelentette a Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához című közhasznú szabály- és tanácsgyűjteményt (1972). Ez a Benkő-kódexként is emlegetett segédlet sokáig más folyóiratok, kiadványok számára is hasznos támpontnak bizonyult a szerkesztésben és a nyomdai előkészítésben.

Maga így emlékezik vissza a technikai szerkesztés ügyére: „Nekem sosem volt a szerkesztés olyan mértékű szenvedélyem, mint neki, bár én is nagyon megszerettem ezt a munkát, s örülök, hogy részese lehettem továbbvitelének, alakí-

tásának. A Pais Dezső személye iránti vonzalom is ösztönzött, hogy tiszteSSéggel próbáljam csinálni, az ő igényeinek megfelelni, a tőle kialakított hagyományokat őrizni. Szívesen vállalt részese voltam a Magyar Nyelv sorsának majdnem ötven éven át, noha ennek nagyobb felében nem egyedül, hanem páros szerkesztéssel.” (KISS 2003: 438).

Ami a szerkesztés tartalmi oldalát illeti, – többek között – így ír mesteréről: „Nem szabad azonban azt hinni, hogy Pais folyóirat-szerkesztési munkájában csak a külsőleges, technikai, fogalmazási stb. dolgokkal törődött. Tevékenységének a mondott körülmények folytán ez az oldala vált jobban láthatóvá [...], pedig nagyon is megvoltak a tartalmibb, pedagógiailag szintén átgondolt, célszerű szerkesztői elvei is. Mindenekelőtt az, hogy cikkeket csak ritka esetben rendelt meg, a folyóirat egyik fontos kellékének a spontán kialakult változatosságot tekintette. [...] a választott témák tekintetében a kutatói szabadságot, kötetlenséget többre tartotta az irányításnál. Továbbá előszeretettel vont be mindig újabb cikkírókat a folyóirat szerzői közé, nem rendeléssel, témamegadással, hanem jó szóval, bátorítással, önbizalmat táplálással. E vonatkozásban különös súlyt helyezett a fiatalok szerepeltetésére, [...] a Magyar Nyelvet a kezdő kutatók tanuló-, nevelőiskolájának is szerette látni.” (BENKŐ 1993: 148.)

Benkő a saját szerkesztői hitvallását elég részletesen fejtegette a hivatkozott Kiss Jenő-riportban. Érdemes lenne teljes terjedelmében adni, de a megszabott keretek miatt csak néhány részletet idézhetek: „Többször felmerült a Magyar Nyelvvvel kapcsolatban is, hogy írati ni kell a cikkeket. Hogy úgy kell összeállítani egy-egy számat, hogy felkérünk szerzőket. A Magyar Nyelvben azért felkérés nélkül is mindig elég sok cikk volt. A folyóiratnak talán volt, van tekintélye, mert a nyelvészek szívesen adták a cikkeiket ide. Most már, hogy úgy vélik sokan, az nem olyan érdekes, hogy folyóiratba írok cikket, hanem megyek külföldre előadni, s a konferenciákon, jórészt külföldi konferenciai, kongresszusi kötetekben jelennek meg. Ilyen körülmények között is gondolni kell arra, hogy a tematika változatos legyen, hogy különböző módszerű, szemléletű tanulmányok is napvilágot lássanak, hogy minden terület szóhoz jusson, hogy a fiatalok is kapjanak publikálási lehetőséget, s a fiataloknak nevelőiskolája legyen a folyóirat. Nos a Magyar Nyelv Pais Dezső idejében is és az én időmben is, máig is szem előtt igyekezett tartani ezeket a szempontokat. Ez azt is jelentette, és jelenti, hogy egyszer-egyszer zsengebb írásokat is meg kell jelentetni. Nem azért, mert azok a tudományt forradalmasítják – voltak, most is vannak olyan fiatalok, akik azt hiszik, hogy rögtön első cikkükkel megváltják majd a világot –, hanem az ösztönzés, a tudomány művelése érdekében.” (KISS 2003: 439.)

4. Közös emlékek, értékek

Az említett tartalmi és formai elvek ma is érvényesülnek a folyóiratnál: a magas színvonalat immár a többszörös lektorálás, a szerkesztőbizottságnak és külső szakértőknek az értékelési folyamatba való intenzívebb bevonása is biztosítja. A formai-technikai elvárások megjelenítése („Szerzőink figyelmébe”) és időszakos frissítése, valamint tipográfiai sablon közzététele a honlapunkon sokat segít a szerzőknek és szerkesztőknek egyaránt. A Szemle rovat – amelyet

Benkő tanár úr „rendszeresített” a folyóiratnál (vö. IMRE 1991: 24) – a szakmai közönség tájékoztatásán kívül a kritikai tevékenység fontos színtere, ugyanakkor folyamatos gondjaink voltak (és vannak) a terjedelemmel meg a minőségi bírálat „kikényszerítésével” is.

Benkő tanár úr alapvetően konzervatívan állt hozzá az újításokhoz, de például a honlap létesítésére, valamint az angol nyelvű absztraktokra és tartalomjegyzékre gyorsan rábólintott. Amit némi vonakodással fogadott el, de főleg Kiss Jenő tiszteletteljes és baráti unszolására megiscsak jóváhagyott, az a tanulmányok hivatkozási rendszerének átalakítása, a végbibliográfia bevezetése volt. Természetesen nem arról van szó, hogy ne követelte volna meg korábban is a sűrű és pontos hivatkozások és forrásmegadást, hanem ahhoz volt hozzászokva, hogy elégséges az első szövegbeli említés helyén címleírást és lapszámot adni, a későbbiekben pedig erre „idézett mű”, „idézett hely” típusú utalást tenni, külön szakirodalmi jegyzék nélkül. A hazai és nemzetközi sztenderdek változása, továbbá az egyre terjedelmesebb tanulmányok efféle, nehézkesen visszakereshető hivatkozásai is meggyőzték a változtatás szükségességéről. – Kedvelte továbbá a régi, jól bevált kézikönyvrövidítéseket, és nehezen tudta elfogadni, ha valaki ezeket nem ismerte vagy nem használta, mivel ezeket a szakmai műveltség részének tekintette. A szerkesztői közösség végül amellettt döntött, hogy ezekről külön listát készít, tematikus blokkba rendezve, folyamatosan frissítve őket, és közzéteszi a folyóirat honlapján.

A magas színvonal elvárása mellett továbbra is érvényesítjük a tematikai változatosságot: mind a tanulmányoknál, mind pedig a rovat szerkezetet illetően. A nagy cikkek terjedelme sajnos szinte megállíthatatlanul nő, emiatt továbbra is alkalmazzuk – szükség szerint – a Magyar Nyelv egyik régi hagyományát, a részekben való közlést. Ugyanakkor az elmúlt néhány évtizedben nőtt a tematikus számok jelentősége. Ezeket részben a szerkesztőség kezdeményezi, részben külső javaslatra valósulnak meg. A nyolc nyomdai ív terjedelem azonban erősen korlátozza a résztvevők számát és az írások terjedelmét.

A digitális tanulmányírás, nyomdatechnika és internetes kommunikáció a Magyar Nyelv életében is számos változást hozott. Ezek elkerülhetetlenségét és számos hasznát Benkő tanár úr is belátta, de maga már nem csatlakozott az új technológiák alkalmazásához. Számítógépet nem vett, nem kívánta megtanulni a vele kapcsolatos eszköztárat. A telefon a keze ügyében volt, de azt is csak módjával használta, viszont nagyra becsülte a személyes találkozásokat. Barátait szívesen látta nemcsak a budapesti lakásán, hanem a balatoni nyaralójában is. Ha nyaranta meglátogattuk Balatonszéplakon, akkor nemcsak a Magyar Nyelv ügyeivel foglalkoztunk, hanem megsodáltuk szépen gondozott kertjét, gyümölcsfáit és szőlőtőkéit. Egész személyiségével, szívbeli barátságával ajándékozott meg minket.

A többször hivatkozott Kiss Jenő-riportban így zárja a Magyar Nyelvvél kapcsolatos visszaemlékezéseit: „Az elmúlt évtizedekre, amelyeket a Magyar Nyelv szerkesztőjeként és felelős szerkesztőjeként [...] töltöttem, örömmel és szívesen gondolok vissza, a gyakori nehézségek, küzdelmek, kellemetlenségek ellenére is. És kívánok is a Magyar Nyelv számára minden jót a jövőben!” (Kiss 2003: 440). Köszönjük neki!

5. Függelék

Függelékben közöljük a Magyar Nyelv 2005. 4. számának imprimatúra-borítóját, amelyen a főszerkesztő jóváhagyta a nyomdai munkálatok elkezdését: „Nyomható. Budapest, 2005. XII. 12. Benkő Loránd”. Kordokumentumként közlünk még két fényképet, amelyek Benkő tanár úr nyaralójának kertjében készültek 2008 júliusában, a Magyar Nyelv aktuális számának véglegesítése során. (A képeken Benkő Lorándon kívül Juhász Dezső, Farkas Tamás és Czeglédi Katalin láthatók.)

1. ábra

A Magyar Nyelv 2005. 4. számának imprimatúra-borítója

[B L]

Nyomható!
Budapest, 2005. XII. 12.
Benkő Loránd

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CI.

ÉVFOLYAM

2005.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
 ARGUMENTUM KIADÓ
 BUDAPEST

2. ábra

A Magyar Nyelv aktuális számának véglegesítése, 2008

Kulcsszók: Magyar Nyelv, Benkő Loránd, Pais Dezső, szerkesztői korszakok, szerkesztőségi kommunikáció, szerkesztési koncepciók, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1972. *Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 129. Budapest.

- BENKŐ LORÁND 1992. Két évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. *Magyar Nyelv* 88: 142–148.
- BENKŐ LORÁND 1993. *Pais Dezső. A múlt magyar tudósai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉDER ZOLTÁN 2005. A Magyar Nyelv száz éve (1905–2004). *Magyar Nyelv* 100: 385–404.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrgs. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- IMRE SAMU 1991. Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 9–26.
- JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ szerk. 2012. *Benkő Loránd emlékezete*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 238. Budapest.
- KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránddal. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. III. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 421–447.
- KISS JENŐ 2016. A pesti (ELTE) bölcsészkar magyar nyelvtörténeti tanszékének történetéről. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. Budapest. 7–19.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Loránd Benkő and Magyar Nyelv

Loránd Benkő served as editor-in-chief of the journal of the Hungarian Society of Linguistics *Magyar Nyelv* (The Hungarian Language), from 1953 to his death, that is, for 58 years. During those long years, he worked alone, in a pair, and in an ever-increasing team of editors, respectively. His mentor and first co-editor was Dezső Pais, with whom he also worked together in the Department of Hungarian Linguistics (later, Historical Linguistics) of the Budapest university. Already Pais established a number of conceptional and technical principles for the journal, but Benkő developed these principles further, and even summarised the technical details of the preparation and development of manuscripts in a separate booklet. This paper reviews his periods as an editor, sketches Benkő's principles and practice of editing a journal both in a professional and in a personal sense, highlighting the achievements that remained in force in the life of the journal even after his death.

Keywords: Magyar Nyelv, Loránd Benkő, Dezső Pais, editorial periods, editorial communication, editorial conceptions, Hungarian Society of Linguistics.

JUHÁSZ DEZSŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Benkő Loránd, a tanszékvezető

1. Elhunyt tudósokról a közvetlen ismereteket – személyes ismeretség hiányában – főleg publikációikból, nyilatkozataikból nyerhetjük. De az életrajz azon adatai is fontosak, amelyek a tudományművelés nem közvetlen területeire vonatkoznak. Centenáriumi ülészakunk ennek tudatában szerveződött, s a száz évvel ezelőtt született és tíz évvel ezelőtt elhunyt Benkő Lorándról elsősorban az emberről, a nyelvtudomány művelőjéről és szervezőjéről szól. Ő maga is azt vallotta, hogy a szűkebben vett tudományos pálya és a tudományon kívüli világ szimbiózisban él minden kutató esetében, az igényes pályarajzhoz hozzátartozik tehát ez utóbbinak a számbavétele is.

Amiről röviden beszélni fogok, az egyrészt személyes, tehát szubjektív benyomásaimra támaszkodik, másrészt a volt tanszéki munkatársak egy részének a szemével láttatja Benkő Lorándot mint tanszékvezetőt. Arra törekedtem, hogy volt tanszékvezetőnknek a kisebb és nagyobb szakmai közösség szempontjából fontos jellemző jegyeit idézzem föl – természetesen tanszéki társaim írott és szóbeli véleményére is támaszkodva.

2. Benkő Lorándot Pais Dezső vette maga mellé a tanszékre, mert felismerte emberi kvalitásait, munkabírását és a tudomány iránti elkötelezettségét. Az 1950-es évek tudománypolitikailag is bonyolult világában Pais Dezső és Bárczi Géza szakmai és emberi tekintélye nyújtott biztonságot számára. Ennek nyomán került be fiatalon a tudományirányítás előbb szélső, majd korán belső körébe is. Pais Dezső után 1959-ben ő lett a tanszékvezető. Nincs példa arra a magyar nyelvtudomány történetében, amilyen tanszéképítő, kutatócsoport-irányító tevékenységet végzett Benkő Loránd. Az 1960-as évektől, az extenzív egyetemfejlesztés és a kollektív tudományos munkálatok induló időszakában került olyan tudománypolitikai helyzetbe, hogy lehetősége volt tudományszervező tevékenységének kibontakoztatására. (Ennek taglalása nem a mai előadás feladata.) Visszatekintve erre az időre ő maga így fogalmazott 2003-ban: „amikor egyetemi tanár lettem, akkor [...] egyetemfejlesztési periódus is volt szerencsére. Nekem nagy lehetőségeim voltak arra, hogy hirtelen fejlesszem a tanszékemet. És kikkel mással, mint saját tanítványaimmal. Én nagyon boldog voltam, és nyugodt is [...] mert] az a tanszék, amelyik ott tanítványaimból összeverbuválódva működött, az egy rendkívül jó tanári egyéniségekből összeadódott társaság volt” (in: KISS 2003: 86).

Tanszékének tagjaiként határozott, keménykezű vezetőnek ismertük meg, aki gondos munkát, szigorú munkafegyelmet kívánt beosztottjaitól, de úgy, hogy mindezekben ő maga mutatott példát. Törődött munkatársaival, képviselte érdekeiket. Aki azonban nem felelt meg elvárásainak, attól megvált. A tanszék dicséretére legyen mondva, hamar belenőhettünk az ottani hétköznapiakba, olyannyira, hogy idővel már otthonosan éreztük magunkat. A tanszékvezető dicséretére pedig az, hogy a tanszék az ő irányítása alatt elismert tanszékké vált. Benkő Loránd

a fiatalokat hamar mélyvízbe dobta azzal, hogy egy idő után bevonta őket a nagy tudományos projektekbe. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótáráról és A magyar nyelv történeti nyelvtanáról van szó. Pedagógiai eszközként is kitűnő döntés volt a fiatalok bevonása. Ugyanis megszoktuk a rendszeres munkát, az időbeosztás szükségességét. Megtanultuk a tudományos munkával járó intellektuális feszültség hordozásának elmaradhatatlan gondjait (az *atra cura* természetét), egyszersmind örömet. És sokat tanultunk idősebb kollégáinktól a szakmai megbeszéléseken, ahol a mi munkánk is terítékre került. Így derült ki, hogy ki állja a sarat, ki bírja a tempót, ki nem, ki maradhat a tanszéken, ki nem. Benkő Lorádnak határozott meggyőződése volt, hogy az egyetemi oktatói léttel vele jár a tudományos kutatás rendszeres végzésének íratlan követelménye, miként az is, hogy saját kutatási eredményeiket be kell építeniük tanóráikba – a *humboldti Forschung und Lehre* szellemében.

A tanszéket elődje, Pais Dezső példájából tanulva irányította, s hamar tudományos műhellyé építette ki. Miután ő a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztályának is vezetője lett, lehetővé vált számára a két munkahely tagjaiból olyan kutatócsoportokat létrehozni, amelyekkel bízást vállalkozhatott nagyobb tudományos programok, szintézisek megvalósítására, olyan tudományos eredmények felmutatására, amelyeknek az elérése egyéni keretben keresztülvihetetlen lett volna. Vezetése alatt a tanszék az utánpótlás-nevelés iskolája s igazi tudományos műhely lett. Tanszékén jól ösztönözte hallgatóit önálló kutatásra, sőt publikálásra is. A Magyar Nyelv több szárnypórbálgatásnak lett ily módon színhelye. Emlékszem arra, milyen rangot vívott ki egy magyar szakos hallgató azzal, hogy egy rövid, történeti kötőszó-adatokat felsorakoztató cikke megjelent az említett folyóiratban. Tudva volt, hogy Benkő tanár úr sokat tett azért, hogy a tehetségesnek mutakozó végzős tanítványai ne kallódjanak el, hogy a nyelvtudomány kötelékében maradhassanak. A kollektív, azaz munkaközösségben végzett kutatómunkában minden résztvevőre éveken át tartó folyamatos és fegyelmezett munka várt. „Azokban az években, amikor a csapatmunka, illetőleg a más intézményekkel való együttműködés a bölcsészkarok tanszékein még nem volt megszokott, az ilyen munkaközösségek megszervezése és együtt tartása, illetőleg együtt maradása számos tényezőn múlhatott. A Benkő Loránd vezette vállalkozásoknak mindegyike célhoz ért, és sikeres befejezésük mérhetetlen sok tovább hasznosítható tapasztalattal járt, és előrelépést hozott a kutatócsoportok tagjainak egyéni pályáján is” (ZSILINSZKY 2011: 134).

A magyar nyelvészet oktatói között kívülről, a hallgatók felől nézve jól érzékelhetően Benkő Loránd volt a legtekintélyesebb Bárczi Géza mellett a mi időnkben (1961 után). Pais akkor már nem tartott rendszeres kötelező órákat, csak speciális kollégiumokat, s Bárczi koránt sem vállalt annyi egyetemi munkát, mint Benkő Loránd. Távol állt tőle mindenféle hivatali allűr, hivatalnokoskodás. Tanszéki titkárnője, jó emlékül Schmidt Gyuláné Irénke a maga rendkívüli pontosságával és megbízhatóságával kitűnő támasza volt tanszékvezetőjének. Jellemző emlék a nyelvtörténeti előadást tartó tanárról: egyik nem nyelvészeti érdeklődésű hallgatója 1962-ben jegyzetfüzetére nagy betűkkel azt írta róla: „rendő ember” – nem emlékszem ezzel ellentétes hallgatói véleményre. Az üléseken,

tanszéki megbeszéléseken rövidsége törekedett, de mindenkit meghallgatott. Nem érezte tudás- és tekintélybeli fölényét a tanszékcsoporthi értekezleteken sem. Közvetlen, barátságos és segítőkész volt. Vezetése alatt biztonságban éreztük magunkat. Emlegetjük is még élő tanszéki tagok, hogy bárminek az elvégzését kérte tőlünk, bármilyen munkát is osztott ki ránk – lehet, hogy ez ma hihetetlenül hangzik, de igaz –, nem nyűgnek éreztük, hanem bizalma jelének, s ez számunkra elismerés, ösztönzés volt. HAJDÚ MIHÁLY szerint Benkő Loránd „Tanszékvezetői munkáját úgy végezte, hogy soha egy percig senki sem érezte föltötesének, aki ellenőriz, aki számon kérhet, figyelmeztethet, megróhat. Ugyanakkor senki sem felejtette el egy pillanatra sem, kinek kell megfelelnie, kinek példáját, irányvonalát követi. Jellemző volt, hogy nem csupán a kötelességét igyekezett teljesíteni mindenki, hanem arra törekedett, hogy többet is tehessen, minél többet adhasson a hallgatóknak, egyúttal a Tanszéknek és közvetve Benkő tanár úrnak” (2012: 73–74). Szimpatikus volt számunkra, hogy ritkán tartott értekezletet, félévenként egy-két alkalommal, elsősorban az egyes szemináriumok témáinak, oktatásuknak a gondjairól, problémáiról. Minden értekezleten, megbeszélésen türelmesen és figyelmesen végighallgatta a hozzászólásokat, javaslatokat, s a végén finoman helyre tette a tévedéseket, sohasem okozva senkinek sem sérelmet. Nem torkolt le hibás, téves nézetéért senkit. Figyelembe vette a sokszor szöges ellentétben álló véleményeket, és kifejtette, hogy miért támogatja az egyiket, s miért nem a másikat. Fegyelmezett volt: nem fortyant föl a legkeményebb viták sodrában sem. Szitokszavakat nem lehetett hallani tőle. Mikor egyszer azt mondtam neki: Arany János úgy emlékezett gyermekkorára, hogy családjában nem hangzott el káromló szó, azt mondta, hogy „nem tudtam, de örülök neki”.

Kiemelkedően jó szervező, mai szóval élve kitűnő menedzser volt. Céltudatosság, nagy akaraterő és munkabírási jellemezte. Közösségteremtő képessége fontos tulajdonsága volt. Jól dolgozni sokan tudnak. Gyorsan dolgozni szintén. De gyorsan és jól dolgozni csak kevesen. Benkő Loránd ezek közé tartozott. PUSZTAI FERENC más vonatkozásban, de találóan írta róla: „Benkő tanár úr ahhoz a néhány [...] emberhez tartozik, akinél bámulatosan teljesül mind [...] az éppen helyes sorrend, az éppen szükséges mérték megállapításának érzéke és követésének képessége. Tanári vagy szakmai közelében élők számtalanszor megtapasztalhatták azt is, hogy észrevétlenül gyorsan tud témát váltani, más természetű munkába fogni” (2002: 4). Erre vezethető vissza PUSZTAI FERENC találó metaforája is, amely szerint tanszékvezetőnk „szimultán sakkozó” volt.

Benkő Loránd csapatába kerülni kitüntetésszámba ment. HAJDÚ MIHÁLY így érezte: „Ez nagyon nagy dolog volt; váratlan, meglepő és hálával eltöltő nagy dolog volt” (in: KISS 2014: 329). A tanszék ifjú hölgytagjait „Benkő-girl”-öknek nevezte a nem tanszékiek egy része, de biztos vagyok abban, ezért egyikük sem haragudott meg. Éppen ellenkezőleg. Tanszékvezetőnk megelőlegezett bizalmának serkentő hatását éreztük. Nem volt óralátogatáson a tanszéki tanárok körében. De mivel ő szigorlatoztatott, ezeken a vizsgákon meggyőződhetett arról, hogy szemináriumvezető ifjú munkatársai hogyan használják föl a szemináriumok kínálta lehetőségeket (HAJDÚ in: KISS 2014: 330). Tanszékének egy-egy fiatal tagját bölcs előrelátással angol, francia és német egyetemre küldte ki (= intézte el, hogy

mehessenek) magyar nyelvi lektornak. Hogy egyikük sem maradt kinn – voltak ellenpéldák más tanszékekről –, a hozzá, a tanszékéhez való ragaszkodásnak is köszönhető. De ő maga is ragaszkodott – mondjuk ki – szeretett tanszékéhez. Nem rejtette véka alá, hogy második otthona a tanszék, hogy a tanszékén érzi a legjobban magát. Súlyos műtét után felgyógyulva, de még gyenge állapotban, első útja a tanszékre vezetett. Később tudtuk meg, hogy az 1960-as években itáliai egyetemi vendégprofesszorsággal akarták Olaszországba küldeni (Aczél Györgyék, mert a pesti egyetem magyar nyelvészetét egy ideológiailag megbízható másik nyelvészre szándékozták bízni), de ő a kétségtelenül csábító lehetőséggel nem kívánt élni. S ennek egyik nyomós oka éppen tanszéke volt. S annak tudata, hogy neki itthon van teendője. (Az idő őt igazolta.) A tanszékcsoport vezetőjeként a tanszékvezető társakkal a közös és egyedi gondokat, kérdéseket kellett megbeszélniük. Itt is gyakorlatias, lényegre törő, egyetértéses megoldást kereső vezető volt, aki nem engedte hosszúra nyúlni ezen alkalmakat. Jó gazdához illően jól ismerte a tanszékcsoport gondjait, s a működési lehetőségeket is, amelyek az idő múltával egyre zsugorodtak.

Foglalkoztatta az egyetem helyzete, küldetése és sorsának alakulása (nem csak dékánhelyettesi és rektorhelyettesi feladatai miatt). Tapasztaltam, hogy dékánhelyettesi tevékenységéről két évtized múltán is nagy elismeréssel beszéltek a Bölcsészkaron a Dékáni Hivatal munkatársai. Az egyetemi oktatás ügyét magáénak érezve írt számos pedagógiai tanulmányt, s volt a Pedagógiai Szemle főszerkesztője éveken át. Érzekelte a kedvezőtlen változásokat is, ezért írta, tanácsként vagy talán testamentumként hagyva utódaira, a jövő nemzedéknek: az egyetem „ne váljon semmiképpen sem egyre jobban kiüresedő, mechanikus ismeretátadás színterévé! Ne silányuljon olyanná, amelyben nincs szín, nincsen érzelem!” (in: KISS 2003: 88).

Adottságaival, tehetségével jól sáfárkodott. Hallgatóként is érzékeltük, hogy szakmai és emberi kvalitásai, munkabírása, publikációs aktivitása kiemeltek társai közül. 1963-ban az Akadémia tagjává választották. Tudtunk arról, hogy a tanártársak osztatlan elismerése és tisztelete övezte. Tudtunk arról is, hogy az 1950-es évek elején nem kacérkodott átmenetileg sem a marrizmussal, s ez későbbi szakmai és emberi hitelét erősítette több kortársával szemben. Mindezekből adódó korai tekintélye egyre növekedett, s vele együtt nőtt példamutató szerepe a tanszékén is.

3. A Benkő Lorándot tanszékvezetői minőségében nem ismerők talán túlzónak érzékelhetik – sőt esetleg kegyes centenáriumi túlzásnak tarthatják, amit róla előadásomban megfogalmaztam. Lehet. Mi azonban, akik közvetlen közelében lehettünk és dolgoztunk, így láttuk és látjuk őt. Tanúsíthatjuk, hogy a mi tapasztalatokon nyugvó meggyőződésünk szerint ő nagy formátumú, szigorú követelményeket állító, gondos és minden körülmények között emberséges, bölcs tanszékvezető volt, akinek személyes példája morális értelemben s tudományos elkötelezettségében, egész munkálkodásában mintát adó s ösztönző erejű volt. Ezért tekintjük életünk ajándékának, hogy azon szerencsés fiatalok közé tartozhattunk, akik elmondhatják: ő volt a mi tanszékvezetőnk.

Kulcsszók: Benkő Loránd, tanszékvezetés, tudományirányítás, kutatásszervezés, emberi és szakmai kvalitások, iskolateremtés.

Hivatkozott irodalom

- HAJDÚ MIHÁLY 2012. Benkő Loránd, a tanár. In: JUHÁSZ–KISS szerk. 2012: 72–76.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 1991. *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 2003. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- IMRE SAMU 1991. Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. Benkő Loránd hetvenéves. In: HAJDÚ–KISS szerk. 1991: 9–26.
- JUHÁSZ DEZSŐ – KISS JENŐ szerk. 2012. *Benkő Loránd emlékezete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 238. Budapest.
- KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránddal. In: HAJDÚ–KISS szerk. 2003. 3: 421–447.
- KISS JENŐ 2014. Interjú Hajdú Mihállal. *Névtani Értesítő* 36: 325–343.
- PUSZTAI FERENC 2002. Benkő Loránd nyolcvanéves. *Magyar Nyelvőr* 126: 1–4.
- ZSILINSZKY ÉVA 2011. Benkő Loránd (1921–2011). *Magyar Nyelvőr* 135: 133–135.

Loránd Benkő, the head of department

The author of this paper summarises his reflections on Loránd Benkő on the basis of personal experiences of the decades he spent at Benkő's department and memories of some former colleagues. He points out that Loránd Benkő was an ideal head of department, a scholar of high esteem, and an excellent leader. He had clear ideas concerning the tasks and general issues of historical linguistics, the proper relationship to one's mother tongue, and the moral obligations of a research worker. He was an excellent manager and editor who saw clearly that the time was ripe, in Hungarian linguistics, too, to establish communities of researchers and to compile large overall syntheses. He was a superb educator of successors. He demanded achievements rigorously but gave full freedom to his collaborators. He was a humane and wise leader, and his scholarly commitment and personal example were a source of inspiration.

Keywords: Loránd Benkő, heading a department, direction of scholarship, organization of research, human and professional qualities, establishing a new school of thought.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Veres vágás-tól Vörösvágás-ig

Pajzán eufemizmus Károlyi Sándor kuruc generális levelezésében*

1. A régi magyar levelezés irodalmi és nyelvtörténeti jelentősége közismert, s a 17. századi misszilisekre már a nyelvújítás korában is a magyaros népnyelv és stílus kifejező eszközeiként tekintettek. A kuruc kor nagy levélírói közül pedig II. Rákóczi Ferenc fejedelem, Bercsényi Miklós főgenerális és a szabadságharcot megegyezéssel záró szatmári béke egyik létrehozója, Károlyi Sándor tábornagy is felkeltette már a nyelv- és irodalomtörténészek figyelmét, illetve hosszabb-rövidebb méltatások születtek róluk mint levélíró stilisztákról is.

Feleségéhez írott levelei kapcsán Károlyi Sándor népies élőnyelvi stílusáról már a levelek közreadói, KOVÁCS ÁGNES és tanítványai – köztük kiemelten a nyelvészeti szakdolgozatát e témából író RESTÁS ATTILA – is megemlékeztek (KSLev. 1: 3), a gyakran elvont, képes kifejezések nyelvészeti-kultúrtörténeti magyarázatára pedig jó példa lehet CSEFKÓ GYULA írása, amelyben egyebek közt Károlyinak egy keleties körülírású szidalmazását értelmezi (CSEFKÓ 1948: 108–109).

Az alábbiakban Károlyinak egy általam korábban félreértett, illetve kellően meg nem magyarázott szóhasználatát szeretném megvilágítani. A levelezésével való huzamos foglalkozás közben rájöttem ugyanis a Rákóczi által „mindig vidám, nyájas ember”-ként (Rákóczi 1715–1717/1978: 413) jellemzett tábornagy szóhasználatában másutt is megtalálható frivol kifejezés valódi értelmére.

2. Még 2010-ben adtam közre Ebergényi László császári altábornagy és Károlyi Sándor kuruc fővezér egymással váltott 1711. évi leveleit, amelyek nem csupán a szatmári béke háttér munkájának történelmi értékű forrásai, hanem – közvetlen, baráti hangvételeük okán – a korabeli magyar nyelvű társas érintkezés tanulságos dokumentumai is (MÉSZÁROS szerk. 2010). 1711. február 27-én olcsvai kastélyából írja Károlyi a következőket Ebergényihez, annak 18-án kelt levelére reflektálva: „az lézzengők casussáruul való informatiójával kegyelmednek contentáltattam, kurva az anyja a' többinek is, a' ki[k] lézzengenek, mert eleget tiltom, s parancsolom, de nehezen hagyhatja *veres vágását*, s azért expediáltam vala Kovács Mihály főstrázsamestert is armásnak, s nem arra, hogy azt kövesse, a' mit kegyelmed levelébül értek, mellyekért meg is lakol, elmenvén már tegnap revocatoriám utána” (Ebergényi 1710–1711/2010: 72).

Az idézet háttéréhez azt kell tudni, hogy ekkor folyamatosan meghosszabbított fegyverszünet állt fenn a harcoló felek, a kuruc és a császári hadsereg között. A kuruc kato-

* A közlemény megírásához NÓGRÁDY ÁRPÁDTÓL kaptam köszönettel vett segítséget, leginkább a földrajzinév-adás kapcsán felmerült kérdésekhez. Lektoraim megszívlelt javaslatai mellett KURCZ ADÁM néhány észrevételéért és TIMÁR DÁVID hasznos adatközléséért is itt mondok köszönetet.

nák ezt kihasználva elhagyták kijelölt állomáshelyeiket, és ebből konfliktusok származtak a kóborló katonaság és a lakosság, valamint a két ellenséges fél között. Károlyi az engedély nélkül eltávozott kuruc katonák összegyűjtésére küldte ki egyik tisztjét, Kovács Mihály főstrázsamestert (az *armás* kifejezés itt kimondottan a katonaszökevények üldözését célzó feladatkörre utal), s most arról kellett értesülnie, hogy Ebergényi személy szerint rá is panaszkodott. Kovács nyilván nem az utasításnak megfelelően járt el, talán maga is kihágásokat követett el, s Károlyi ezért a megbüntetését helyezte kilátásba. Homályban maradt azonban Károlyi azon megjegyzése, amelyet mintha a keresetlen szavakkal illetett, lézengő katonaság mentségére írt volna: „nehezen hagyhatja *veres vágását*”. Ehhez annak idején a következő, semmiképpen sem kielégítő magyarázatot fűztem lapalji jegyzetben: „Talán *véres (sérülést okozó) vágásról* van szó, de a szövegrész értelme elég homályos.” Olyasmire gondoltam, hogy a garázdálkodások, fegyelmetlenségek esetében a kölcsönösség volt a meghatározó, s Károlyi ebben, valamiféle véres, adok-kapok „játékban” látott némi enyhítő körülményt saját katonáinak kihágásai kapcsán. Hosszú időbe telt, amíg a helyes értelmezést egy más időpontban kelt levél alapján sikerült megállapítani.

Ezúttal nem magának Károlyinak, hanem egyik tisztjének a levelére lettem figyelmes, amelyben ismét szerepelt a korábbi, homályban maradt kifejezés, és ezúttal a szövegkörnyezet kevés kétséget hagy a helyes értelmezés tekintetében. Nyúzó Mihály ezerskapitány 1706. december 29-én, Nyírmihálydiból írja felettesének, Károlyinak: „Szomorúan olvasom a Nagyságod levelét, hogy én Debrecennél nagyobbra becsülöm a *veres vágást*. Az való, hogy nagyobbra becsülöm: mert én nem Debrecennel, hanem a feleséggel esküdtem meg. Tudja Isten, mind az én lelkem, mentül serényebben és hívebben szolgálhattam országomnak, még eddig úgy szolgáltam, mindazáltal mégis csak annyit ér, mintha semmit nem cselekedtem volna. Vólt oka, ha én feleségemhez fordultam, mert ami kevés ellenségemtől nyert marhácskám vagyon, szemlátomást vesztében nem hagyhatom” (AVAR–LACZLAVIK–MÉSZÁROS 2011. № 3233).

Az 1706 végi hadi helyzetről elég itt annyit tudni, hogy az erdélyi császári főparancsnok, Rabutin tábornagy Kassa sikertelen ostroma után a kurucok által előzőleg kiűritett Debrecenbe vonult téli szállásra, s Nyúzó ezredes feladata nyilván a Debrecenben telelő császáriak megfigyelése lett volna, ő azonban – Károlyi szemrehányása szerint feladatát elhanyagolva – felesége és vagyona menekítésével törődött inkább. Károlyi levelét nem ismerjük ugyan, de Nyúzó válaszából is egyértelmű, hogy Károlyi szavai köszönnek vissza, amikor az ezerskapitány öntudatosan vállalja fel, hogy „Debrecennél nagyobbra” becsüli „a *veres vágást*”, mert nem a civis várossal, hanem a feleségével esküdött meg. A *veres* (most már egyértelmű, hogy nem *véres*) *vágás* tehát a feleségére utal, s ha visszaidézzük Károlyi 1711. évi levelét, ahol a katonaság szétszéledésének hátterében szintén az állt, hogy „nehezen hagyhatja *veres vágását*”, akkor egyértelmű, hogy Károlyi eufemisztikus kifejezéssel, de mégis elég durván utal az „asszonyaik szoknyája” mellől (vagy inkább alól) nem tágító, fegyelmetlen katonáira.

3. Időközben Károlyi más leveleiben is rábukkantam a most már szembeötlő kifejezésre. Mindössze néhány hónappal korábbi időpontban, Rabutin tábornagy Kassa elleni hadműveletei közben Károlyi előbb a város védelemre való felkészítését, majd a császáriak ostromtáborának megfigyelését kapta feladatul Rákóczi fejedelemtől és Bercsényi főgenerálistól. A kuruc hadvezetés abban sem lehetett biztos, hogy a császáriak megállnak

Kassánál, hiszen korábban Eger volt a céljuk, de annak ostromához végül hozzá sem fogtak. Most is féltő volt, hogy Kassát megkerülve Sárosba vagy a Szepességbe nyomulnak, ezért Bercsényi és Károlyi intézkedéseket tett a Kassától északra fekvő vidék védelmére, Lőcsét, Bártfát és Eperjest védekezésre, Késmárkot és Kisszebent pedig kitelepítésre készítettek fel. Az Eperjestől délkeletre fekvő Vörösvágáson át szűk völgyesoros vezetett keresztül, s Károlyi néhány lovasezeredet rendelt az ekkor hadászati jelentőséggel bíró átjáró védelmére. Így ír erről Bercsényinek szóló, 1706. szeptember 31-én (elírás 30-a vagy október 1-je helyett!) Keczerpeklényben keltezett levelében: „Kruczai [Krucsay János], Orosz Pál, Kenyhetzi [Kenyheczy János], Barkoczi [ifj. Barkóczy Ferenc], Deák Ferencz ezereit Nagyságod jól tudja, hová rendeltem: *követem Nagyságodat, az Veres Vagas* mellett az mely völgy vagyon, azt állották el az német előtt...” (MNL. OL. G 15. I. 1. Caps. C. Fasc. 64: 75–78). Itt ugyan egyértelmű földrajzi meghatározásról van szó, de a mondatba szótt szabadkozás bizonyossá teszi, hogy Károlyi a falu nevét illetlen kifejezésnek értelmezi, és ezért követi meg Bercsényit. Jól ismert nyelvi fordulat ez a korban: elég, ha a latin *salva venia* ('engedelemmel legyen mondva') kifejezésre gondolunk.

A település nevének természetesen semmi köze sincs ahhoz, amit Károlyi ugyanezzel a kifejezéssel szeret hívni, a *vágás* földrajzi neveknél rendszerint erdőirtásra utaló névelem (BÁRTH M. 2018: 118.), a *vörös* pedig a környező talaj vagy a sziklák színére utalhat. Ha Károlyiban (és vélhetően másokban is) illetlen asszociációt idézett elő a település neve, az leginkább az ugoccai Nevetlenfalu példáját juttathatja eszünkbe. Ez utóbbi települést eredetileg Gyakfávnak hívták, s bár ez egyáltalán nem a *gyak(ik)* ('szúr, döf; közösül') igéből ered, hanem a személynévi eredetű *Deák-* vagy *Diákfalva* módosulása csupán, az illetlennek gondolt és falucsúfolásra alkalmas nevet idővel mégis *Nevetlenfalu*-ra cserélték. (Mindkét településnévre lásd: FNESz. 2: 238, 779.) Vörösvágás kapcsán nincs tudomásunk illetlen népi etimologizálásról, s a Károlyitól vett fenti idézet talán nem mindenki számára elég meggyőző arra nézve, hogy a levélíró pontosan miért is követi meg a címzettet. Álláspontunkat ezért két további példával szeretnénk igazolni.

4. Károlyi újabb vonatkozó levele Somoson kelt 1706. október 9-én, s ismét Bercsényinek szól: „Valami rossz németecskék szöktének ki [ti. a német táborból a kurucok közé], jelentik, hogy ők még frissek, de ha az többit látnók, csak elhúlnék belé, minemű rosszak. Ezek penig éppen semmirevaló[k], még az *veres-vágási passusra* is rosszak volnának Berdó-kiáltásra”¹ (BARÁTH–MÉSZÁROS 2021: 64. № 20). Rabutin hadai nyár derekától vonultak keresztül az Alföldön, majd fordultak Szolnoknál északra, Eger–Miskolc–Kassa irányába, s a kurucok mindenütt a felperzselt föld taktikáját alkalmazták velük szemben, így a császáriak élelmezése rendkívül nehézé vált, és a sereg állománya valóban nagyon leromlott. A szökevény németek is igen rossz börben lehettek. A *veres-vágási passus* ismételt említése véleményem szerint itt is kettős jelentéssel bír. Egyrészt az előző példánál bemutatott vörösvágási átjáró értendő, másrészt Károlyi ismét megenged magának némi áthallást is, hiszen félig-meddig tréfásan egyszerre utalhatott arra, hogy az „éppen semmirevaló” németek nemcsak a frontvonaltól ekkor még hátrább lévő védelmi állásokban, de tán még a menyecskék mellett sem tudnának helytállni. A szintén tréfálkozó stílusáról

¹ Berdó-kiáltás: az őrségben lévő katona *Wer da?* ('Ki van ott?' – későbbi magyar megfelelője: 'Állj, ki vagy!') kiáltásának eltorzított átvétele.

ismert Bercsényi főgenerális bizonyára megértette a kétértelmű férfinhumort. Ha azonban bárkiben kétség merülne fel, hogy itt a tényleges földrajzi névhez Károlyi pajzán asszociációt társított, akkor annak eloszlatására ugyanezen levél utóiratát hívhatjuk segítségül.

Ebben Károlyi a következő mondatot írja jól ismert kuruc személyiségekről: „Csáki Mihály, Fischer, András, Klobusiczki az majorban, *Veresvágásán* harcolnak.” Károlyi ugyanezen a napon, este 7 órakor írt újabb levelében báró Klobusiczky Ferencet és három vejét (gróf Csáky Mihályt, báró Fischer Mihályt és báró Andrassy Mátyást) a [szepes]váraljai majorban említi (BARÁTH–MÉSZÁROS 2021: 65. № 21), amely légvonalban is bő 50 km-es távolságra van a sárosi Vörösvágástól. Klobusiczky a kuruc állami vezetés jelentős tagja, a Gazdasági Tanács elnöke volt, de királyi személynökként csak későn, Kassa 1704. őszi kapitulációja után csatlakozott a kurucokhoz, s a válságos helyzetben tartani lehetett tőle, hogy Rabutin felülkerekedése esetén meginog hűségében. Károlyi tehát mindkét levelében csúfondárosan említi őt és vejait, mint akiket vagy szemmel kell tartani, vagy legalábbis azért kárhoztathatóak, hogy visszahúzódtak otthonukba. Ismét ugyanazért méltatlankodik tehát, mint 1711-ben a fegyverszünet idején asszonyaik mellé hazaoszlott katonák, vagy 1706 végén a feleségét menekítő Nyúzó ezredes magatartása miatt tette: a felsorolt urak (akik közül Csáky Mihály Bercsényi kedvenc sógora és pártfogoltja volt) nem Vörösvágás (*Veresvágása*) mellett harcoltak, épp ellenkezőleg: nem tágitottak a *veres vágás* mellől.

Áttekintésünk végére aligha maradt kétség afelől, hogy Károlyi mit is értett *veres vágás* alatt. A *vágás* különböző szlenngyűjteményekben ma is ugyanezen értelemmel (’női nemi szerv, vagina’) szerepel (KÖVECSES 2009: 289), s a három évszázaddal ezelőtti példák kapcsán csak azt sajnálhatjuk, hogy valamennyi egy embertől, Károlyi Sándortól származik. Nyúzó Mihály levele is Károlyi szóhasználatára vezethető vissza, de az egyértelmű, hogy az ezredes pontosan értette tábornokának eufemizmusát. Nyilvánvaló, hogy nem Károlyi egyéni szóhasználatával van tehát dolgunk, de hogy a kortársak körében mennyire volt elterjedt a kifejezés használata, azt csak további kutatásokkal, egyre bővülő történelmi szövegtárainkból merített újabb példákkal lehet majd adatolni.

Kulcsszók: szlengtörténet, nyelvi humor, eufemizmus, *veres vágás* ’női nemi szerv’, szójáték Vörösvágás (Červenica, Szlovákia) település nevével

Hivatkozott irodalom

- AVAR ANTON – LACZLAVIK GYÖRGY – MÉSZÁROS KÁLMÁN 2011. *Acta Rákóciana – A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai*. DVD-ROM. Elektronikus kiadvány. Arcanum, Budapest.
- BARÁTH JULIANNA – MÉSZÁROS KÁLMÁN 2021. Károlyi Sándor kiadatlan levelei Bercsényi Miklóshoz 1705–1708. In: FOGARASSY ZOLTÁN – MÉSZÁROS KÁLMÁN – TÖRÖK PÉTER szerk., *„Az ifjak tanítása oly nagy jó” Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére*. Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2021. 39–90.
- BÁRTH M. JÁNOS 2018. *Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történelmi adatok tükrében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- CSEFKÓ GYULA 1948. Dárius kincse és Mohammed koporsója. *Irodalomtörténeti Közlemények* 56: 100–110.
- Ebergényi László 1710–1711/2010. MÉSZÁROS KÁLMÁN szerk., *Bene regi – A király javára. Ebergényi László császári altábornagy szerepe a szatmári békekötésben. Ebergényi László válogatott levelei és Bivólyi István töredék naplója (1710–1711)*. Rákóczi Források. Nap Kiadó, Budapest.

- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2009. *Magyar szlengszótár*. 2., bőv. és átdolg. kiad. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KSLev. = KOVÁCS ÁGNES szerk., *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724)* 1–2. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- MNL. OL. G 15. I. 1. Caps. C. Fasc. 64. = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, II. Rákóczi Ferenc levéltára, emigrációba vitt rész, Károlyi Sándor levelei, 1706. január, július–szeptember
- Rákóczi Ferenc, II. 1715–1717/1978. KOVÁCS ILONA szerk., *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*. Ford. VAS ISTVÁN. Tanulmány és jegyzetek: KÖPECZI BÉLA. Archivum Rákóczianum 3. Rákóczi Ferenc művei 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

From *veres vágás* ‘red slit’ to *Vörösvágás*

Risqué euphemism in the correspondence of kuruc general Sándor Károlyi

The phrase *veres vágás* ‘red slit’, occurring in the correspondence of Sándor Károlyi, a kuruc field-marshal, has hitherto been either misunderstood or left unresolved. This paper is an attempt to interpret this phrase convincingly and successfully. In several letters that are peppered with jovial double entendres, Károlyi uses the phrase presumably as a euphemistic reference to ‘female genitalia’. He does not use it to talk about obscene matters, but to express his disapproval of soldiers and leaders who want to stay by their wives. There are several letters in which he reprimands his subordinates or his equals that instead of completing their military or other patriotic duties, they devote themselves to their personal matters, i.e., the safety of their families and wives. The phrase, of which these are the first known written uses, occurs with this meaning in Károlyi’s letters of 1706 and 1711 (as well as in a letter that was a reply to him from one of his subordinates), and in two other cases the phrase is alluded to playfully through a risqué double entendre using the place name *Vörösvágás* (today called Červenica, Slovakia). We cannot know for sure whether we are dealing with slang that was in common use during the time or Károlyi’s own expression that was recognizable as such by others, but the fact that *vágás* ‘slit’ has the same meaning even in our modern slang dictionaries makes the former hypothesis more likely.

Keywords: history of slang, verbal humor, euphemism, *veres vágás* ‘red slit’ = female genitalia, pun on the place name *Vörösvágás* (Červenica, Slovakia).

MÉSZÁROS KÁLMÁN
Hadtörténeti Intézet és Múzeum

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Rosenbacher Ferenc Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatikájáról

Adalékok a magyar nyelvészeti terminológia alakulásának történetéhez*

1. Bevezető. Ha a kíváncsiságunkat kielégítendő vagy szakmai elhivatottságból arra vállalkozunk, hogy megismerkedjünk nyelvtanításunk és ezzel összefüggésben iskolai nyelvtan-írásunk fejlődésével, szomorúan kell megállapítanunk, hogy – kiváltképpen a kezdeteket tekintve – sok-sok üres lap ékteleníti e képzeletbeli könyvet. Az oktatástörténettel foglalkozó nagyobb lélegzetű munkák (FINÁCZY 1901; RAVASZ 1958; CSÓKA 1936; CHIKÁN ZOLTÁNNÉ 1972; MÉSZÁROS 1982; PUKÁNSZKY–NÉMETH 1995) mindössze néhány mondatban, az egész részeként térnek ki a magyar nyelv tanítására. A magyar mint idegen nyelvvel foglalkozó átfogó (ÉDER 1983; NÁDOR 1998) és számos rész tanulmányon kívül tudomásom szerint MARGÓCSY ISTVÁN dolgozata (2005), valamint MOLNÁR CECÍLIA SAROLTA ismeretterjesztő jellegű cikke (2013) foglalkozik célzottan a témával. Írásom éppen ezért a hiányok pótlására vállalkozva egy 18. század végi nyelvtan bemutatásán keresztül vezet vissza a kevésbé ismert kezdetekhez.

Miért éppen ROSENbacher FERENC Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika című, Besztercebányán (a könyvben megmosolyogni való hibával Besztertze-Banyán) Tumler József János betűivel 1792-ben megjelent könyvére esett a választásom? Főként azért, mert könyvtáram megbecsült darabja (hála ÉDER ZOLTÁNNAK), és ahányszor kezembe vettem, mindig kísértett a gondolat, hogy vajon nem érdemel-e többet „az első magyar nyelvű gimnáziumi tankönyv” címkénél. Nemkülönben ez a megállapítás is módosításra szorul, mivel létezett előtte a Magyar grammatika vagy-is a’ haza’ nyelvnek gyűkeres megtanulására való intézet ugyan a’ magyar nemzeti iskolák’ számára című, sok kiadást megélt (Buda, 1781, 1788, 1792, 1793, 1796, 1802-ben kétszer, 1808, 1809, 1812, 1815) ismeretlen szerzőjű tankönyv, ami BÉL MÁTYÁS 1779-es Sprachmeisterének majdnem háromszorosára bővített átdolgozása volt az I. Ratio Educationis nyelvoktatási törekvéseinek szellemében. Német fordításai, német–magyar szöszedete az oktatáspolitikai irányítónak arról a szándékáról vallanak, hogy a gyermekeket egyidejűleg kívánták németre és magyarra tanítani, de leginkább az előbbire (kiváltképpen II. József idejében). A Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika tehát az új „műfajnak”, a magyar nyelvű iskolai magyar nyelvtanoknak második tagja, amely több szempontból is kiteljesíti említett előzményét. Célközönsége a magyarul nem megfelelően beszélő, grammatikai osztályokba (a gimnáziumok alsó tagozatába) járó nem magyar anyanyelvű diákság, ROSENbacher szavaival „szerelmes” hazájának „ártatlan Zsengétskéji”. Az, hogy vállaltan iskolai keretekben

* Megköszönöm lektorom értékes megjegyzéseit, amelyek hasznos kiegészítésként szolgáltak cikkemhez.

történi oktatásra készült, megmutatkozik nyelvezetében, átláthatóságra törekvő szerkezetében. Tovább lépés benne a Magyar grammatikához képest, hogy fokozottabban figyel a diákok többnyelvűségére: a magyar megértéséhez a „közös” nyelvet, a latint használja ugyan (minden magyarázatát összegzi latinul), de a gyakoroltató részekben német, sőt az akkori elnevezéssel élve tót szövegfordításokat is ad. Legnagyobb érdeme persze az, hogy a magyar nyelvet magyarul írja le, ebből következően szerzőjének meg kellett birkóznia a latin nyelvészeti terminusok magyarra ültetésének nem kis feladatával. KOVÁCS FERENC a nyelvészeti terminológia alakulását végigkövető könyvében csekély jelentőséget tulajdonít az efféle grammatikáknak: „A »Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica« és más hasonlóak [...] elméleti igénytelenségükkel nem járultak hozzá a hazai terminológiai irodalom fejlődéséhez” (KOVÁCS 2001: 119). Írásom nem titkolt célja az is, hogy ezt a sommás ítéletet árnyaljam, egyben bizonyítsam, hogy az akkortájt a magyar nyelv terjesztéséért, pallérozásáért folytatott küzdelmek egyik fontos terévé éppen az iskolai oktatás vált, a szép számban napvilágot látott magyar nyelvű tankönyvek pedig kisebb gyengeségeik, hiányosságaik ellenére igenis a magyar nyelvészeti terminológia alakító műhelyeinek tekintendők. E tekintetben dolgozatom a sajnálatosan ritka, hasonló tárgyú írások sorába tartozik (ZSINKA 1939; FIERIS 1979; KOVÁCS 2001; GYÓI 2017).

1.1. Az oktatáspolitikai háttér. ROSENBACHER munkálkodása II. Lipót, majd I. Ferenc uralkodása idejére esett, amely időszak kisebb fordulatot jelentett a magyar nyelv intézményes oktatásában: előbb az 1791-ben kelt XVI. törvénycikk kimondja, hogy a „magyar anyanyelv” kiműveltetése érdekében a gimnáziumokban, az akadémiákon és a pesti egyetemen külön tanárokat fognak kinevezni. A „magyar anyanyelv” kiműveltetésén azonban – miképpen azt ÉDER ZOLTÁN nehezményezi (ÉDER 1992: 149) – nem az anyanyelvi grammatikaoktatást kell értenünk, hanem a nem magyar ajkúaknak szóló nyelvtanítást. A főként nemzetiségi területeken lévő iskolákban a magyar nyelv 1792-től lesz rendes és kötelező tantárggyá (a magyar ajkúak számára nem), mégpedig VÁLYI ANDRÁSNAK, a pesti egyetem magyartanító széke tanárának kezdeményezésére. Az intézményesített keretek, a tantárgyi státusz szükségszerűen hozta magával az oktatási anyagok iránti igényt, amit a derék tanárok a korszellemtől is megihletve igyekeztek kielégíteni. SÁGI ISTVÁN 1792 és 1806 között hat magyarul írt iskolai nyelvtant sorol fel (SÁGI 1922: 43). Sajnos felkutatásukkal, szakszerű leírásukkal még adós a tudománytörténet. (A könyvtári katalógusokban hármat nem találtam közülük.) Az 1806-os határvonalat azért húztam meg, mert a II. Ratio Educationis (1806) ismételt változást hoz az anyanyelvek iskolai használatában.

1.2. A szerzőről. ROSENBACHER FERENCről a következőket tudhatjuk SZINNYEI ALAPJÁN (SZINNYEI 1914). 1758-ban született a Pozsony környéki Dióspatonyban és 1822-ben halt meg Kísszebenben (ma Sabinov, Szlovákia). A 18. század végi Magyarország tipikus, jól képzett egyházi értelmiségije volt, „bölcseleti” doktor, kegyes tanítórendi, azaz piarista áldozópap és tanár. Több nyelven beszélt, műveltségének szerves részét képezte a latin, a görög és a héber nyelv ismerete, neve alapján valószínűleg kétnyelvű volt. Ezt támasztják alá magyarul írt prédikációi, illetve az, hogy a 19. század elejétől majdnem két évtizeden keresztül német hitszónokként tevékenykedett előbb Debrecenben (1804–1806), majd Besztercebányán (1808–1816), illetve Nagykárolyban (ma Románia, az itteni piarista gimnáziumban tanult később Ady Endre), 1816–1817 között pedig Szentgyörgyön találjuk (Vámbéry Ármin szülővárosa, ma Svätý Jur). Hosszabb felvidéki szolgálata alapján joggal feltételezem, hogy a tót nyelvet (dolgozatomban az akkori elnevezésén említem

a szlovákok) is bírta valamilyen szinten. Rendje mai mércével mérve is elismerést parancsoló mobilitást biztosított a számára, szinte az egész a magyar királyság területén tanárkodott piarista gimnáziumokban. 1781–1784 között a váci Theresianumban, 1785-től 1789-ig Debrecenben, de 2 évig dolgozott Kőszegen, valamint Nagykanizsán is. A bemutatott grammatika írásának színhelyén, Rosenbergben (Rózsashegy, ma Ružomberok, Szlovákia) 1791–1792 között volt az ottani piarista gimnázium tanára. A grammatika írásához tehát nagy pedagógiai gyakorlattal a háta mögött és kellő szakmai felkészültséggel fogott hozzá, a haza és rendje szolgálatára.

2. A Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatika. Először is hadd dicsérjem meg a küllemét: igen szép kiállítású, kézbe illő (19x12cm-es) 263 oldalas könyvecske, amelyben a nagyobb részeket ízléses metszetekkel választották el egymástól. Az igényes külső azonban nem párosul biztos szedéssel, amiben a német szedőmester lehetett a ludas: a szövegben elég sok a nemértésből fakadó hiba. Ez az általam idézetekből is látszik majd, ahogyan az is, hogy ROSENBACHER a kiejtés szerinti helyesírást követi. Érdekességképp említem, hogy keresésem szerint hat közkönyvtárban lelhető fel, köztük a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban és a British Libraryben. Jó lenne tudni, hogy került oda!

Az Előljáró beszédetske (7–9) tanúsága szerint a tananyag megírására a szerzőt a rendje iránti szent elhivatottsága mellett a közjó szolgálata és a nyelv állapota készítették. Az alábbi gondolatai ismerősen csengenek a korból: „Már a’ Magyaron kívül majd minden tsinosabb Evrópai nemzet a’ szép Tudományokat, kivált az Anya-nyelvet tökéletességre vitte; jól által látván, hogy a’ *Nyelv a’ Nemzetnek külömböztető jelensége, a szívnek tolmátsza, az indulatoknak Kalauza, a’ Tudományoknak kóltsa, az edgyet értésnek fő-eszköze*: mink egyedül magyarok magunkról, és édes-anyanyelvünkéről [...] mint egy megfélelkezvén, sőt félre vetvén, és meg-tagadván, inkább az idegen nyelveket üztük vesztünkre.” Az utolsó mondat II. József idejére utalhat, amit alátámasztanak a rögtön utána következő, Lipótot dicsérő sorok, hogy a „Hazanyelv” gazdagítását, pallérozását a nyelvet tanító székek felállításával elindította.

A számozatlan Előljáró beszédetskében kifejtett oktatási elképzelései harmonizálnak a felvilágosodás korának elveivel. QUINTILIANUST idézve – „Hoszaszas út a’ Regula; rövid, és Könnyű a’ Példa” – röviden akar szólni, hogy a gyermek könnyebben megértse a tananyagot, a magyarázatait pedig gyakorlással kívánja megvilágítani. Ezt úgy valósítja meg, hogy a régi bevált módon előbb katekizmusszerűen megtanítja az elméletet, tehát felteszi a kérdést („Mitsoda a’ szótag, vagy sillaba?”, 14–15), majd a magyar nyelvű válasz után kisebb betűnagysággal mindezt megismétli latinul („Quid est Syllaba?”) „a’ könnyebben megértés végett”. Itt még csak ezt a két nyelvet használja, a diákok anyanyelvére történő fordítást a „tanító urakra” bízva. A gyakoroltásra a nagyobb vagy nehezebbnek ítélt elméleti „tzikelyeket” követő Gyakorlás Mődgya című részekben nyújt lehetőséget. Itt viszont már tudatosan törekszik bizonyos fokú nyelvi kiegyensúlyozottságra: az adott oldalt vonallal kettéválasztja, majd a tanított anyagot illusztráló rövidebb vallásos, moralizáló vagy ismeretterjesztő jellegű szövegrészeket a bal oldalon előbb magyarul, alatta kisebb betűnagysággal latinul, a jobb oldalon pedig a magyarral egy vonalban gót betűkkel szedett tót változatban is megismétli. Ez a sorrend nem következetes, mert van, amikor a latin szöveg eltűnik, a magyar alatt a német változat szerepel, de a magyarral átellenben mindig a tót található.

A szerzőt dicséri, hogy anyagát a pedagógiai elveket szem előtt tartva világosan, legtöbbször pontokba foglalva tagolja, a tartalmat a korban szokatlan módon a könyv elején a Könyv-foglalatban élénk tárja (6–7). Noha magyarázatai lényegre törőek, jól szerkesztettek, nyelvezete sem túl bonyolult, mai szemmel nézve messze nem a tizenéves „kisdetek”, vagyis alsó tagozatos gimnazisták szellemi szintjének felel meg, de el kell fogadnunk, hogy a korban a nyelvtani ismeretekkel szembeni elvárások jóval meghaladták a maiakat.

A szűk értelemben vett nyelvtani anyag öt részre – Helyeski-ejtés, Szó-hangzat, Helyes írás, Szó-vizsgálat, Szó-kötés –, azok pedig cikkekre tagolódnak. Terjedelmük, mint az akkori nyelvtanokban, aránytalan: az első három rész mindössze 17 oldalt foglal el (9–26), a negyedik a legtestesebb, ezt ma szófajtanak neveznénk, akkor etimológia volt (26–176), a szókötés (szintaxis) ugyancsak rövid (176–200). A nyelvtant kb. 60 oldalnyi szöveg követi (202–263), amely az olvastatást, a beszélgetést szolgálja, valamint elméleti ismeretet nyújt az irodalom területéről. A nyelvi és kulturális ismeretek ilyen összekapcsolása az akkori nyelvfelfogás szerves része volt. Az ismereteket bővítő olvasmányok között találunk rövid részleteket a vallásról, a világról, az állatokról, az emberről (202–214). A Gyarapodóknak Számára rész bevezetőjeként felsorolja az irodalom „nemeit” (műfajait), majd ezekről külön alpontokban rövid leírásokat ad, némelyiket szöveggel illusztrálva. A terminológiát tekintve tanulságos idézni, „milyen nemei vagynak” szerinte a beszédnek (214–260): 1. Folyó-Beszéd (Prosa); 2. Versezet, avagy Kötött-Beszéd (Carmen); 3. Öszvebeszélgetés-Mód (Dialogus); 4. Levelezés (Epistolographia); 5. Nyelvezés-Mód (Idiotismus); 6. Ékessen-szólás-Nemei (oratoria, Poétika). Közülük érezhető kedvteléssel a versezetnél időzik el. Az ÖszveBeszélgetésekben (223–236) pedig valamilyen okból latin fordításokat ad, tárgyukban pedig sokban eltér az addigi nyelvkönyvek napi rutinra felfűzött tematikájától: a találkozáskor, az ebédeléskor vagy az egészség iránti érdeklődéskor elhangzó nyelvi minták mellett az iskolai élethez közel álló helyzetek (Az oskolabéli Könyvekről, és tudományokról; A’ letzkékről való Kérdezkedések stb.) kerülnek középpontba, természetesen a felvilágosodás korához illő morális felhanggal (A’ Rosz Társaságról; Az Emberségről) és a magyar nyelv tudásának hangsúlyozásával. Ízelítőképpen: „Gyakorollyad tehát a’ Bátyáddal magad, és úgy elő-menetelt tézsész. Én is azt akarnám, mert a Magyar Nyelv ebben az időben igen hasznos, és nagyon szükséges” (224–225). Nem hiányoznak a tanuláshoz adott hasznos tanácsok sem: „Ne szégyenlyed magadot, tsak te bátran beszély, ne gondolly véle, akár jól van, akár rosszszól, csak te beszély. Mondotta már azt a’ Mesterem-is, hogy hibázva tanulunk” (225). „Igyekezzeél tehát a’ Könyvekből valami Magyarra, vagy Deákra fordítani” (226). Az idiotizmusokat takaró szerencsétlen (vagy éppen találó?) elnevezésű Magyarozás paragrafusban (236–246) szótárszerűen gyűjt össze kifejezéseket meglehetősen következtelenül: van, amikor csak a szót, annak latin fordítását adja meg, van, amikor szócsaládot gyűjt egybe, van, amikor (helyesen) a vonzatával szerepelteti az adott igét. Néhány „szócikk” a latin fordítások nélkül: *Aluszm el-alutt a’ Gyertya, Alutt vér; alutt tej* (237); *Bantom, Mi bánt tégedet? a’ Nyavalya, szerelem; Esni, Betegségbe esni, Esik az eső, meg-esett a’ Szívem rajta, Meg-esne bizony, Merre esik ide Lengyel ország?, Kedvemre esik minden, Meg-esett személy* (238–239). A mintalevelei (251–260) modorosak, de egy-egy helyzetre szabottak: köszönő, barátoknak szóló, szülőktől pénzért esdeklő, azt megköszönő típusba

sorolhatók. Az Appendixben (260–263) a magyar királyokat vonultatja fel, majd Magyarország megyéit területi felosztásban, végül a szabad királyi városok listája zárja a könyvet.

2.1. A „Szó-vizsgálat Tzikkely”-ről, különös tekintettel a terminológiájára. ROSENBAKER FERENC forrásait csak általánosságban nevezi meg: „mivel a Nyelvregulájit az újomból nem szophattam: hanem a’ régi, és mostani nevezetes magyar könyvek olvasásiból, és a’ tapasztalásból szedegettem” (3). Hogy melyek lehettek azok a „régii és mostani nevezetes könyvek”, amelyekből összeszedegette a tudását, nehéz lenne megválaszolni. Az előképek között talán ott volt a jezsuita PERESZLÉNYI PÁL (1682) vagy az időben hozzá közelebb álló szintén jezsuita ADÁMI MIHÁLY tanító nyelvtana (1761). Az viszont majdnem bizonyos, hogy a Magyar grammatika, ami akkor már második, 1788-as kiadását érte meg, kezébe került.

Az egyes részek tüzetes leírására terjedelmi okokból nem vállalkozhatom, de azt az akkori nyelvtanokkal való összevetés alapján bizton állítom, hogy ROSENBAKER FERENC birtokában volt a megfelelő elméleti ismereteknek és legfőképpen tanári tapasztalatnak ahhoz, hogy a kor ismereteit a magyar nyelvről egy könyvben összegezze. Az összehasonlítás egyik tárgyául a valószínűsíthető előzményt, a Magyar grammatikát választottam, de annak tudatában, hogy az igazi megmérettetést az akkori tudományos nyelvtanok jelentik, FÖLDI JÁNOS szerencsétlen sorsú pályaművére (FÖLDI 1795/1912), valamint az ún. Debreceni grammatikára összpontosítottam (1795), amelynek összeállítói (talán a leginkább előre mutató elemeinek kivételével) szabadon gazdálkodtak FÖLDI szellemi termékével.

Összevetésem eredményeit egyrészt a szófaji felosztásán, másrészt a szakszavak létrehozásában követett eljárásain keresztül mutatom be. Az utóbbi szempontot azért alkalmaztam az elemzésemben, mert az első iskolai nyelvtanainknak a magyar mesterszók alakításában játszott szerepét NAGY FERENCCEL ellentétben nem tekinteném másodlagosnak. A műfaj ugyanis nemcsak azt követelte meg a szerzőktől, hogy lehetőleg világosan, érhetően közvetítsék az ismereteket, hanem azt is, hogy a nyelvtani fogalmakat következetesen magyarul adják vissza. A magyar „mesterszavak” megalkotásának égető szükségét tehát ők érezték leginkább. ROSENBAKER bizonytalanságnak tűnő terminusváltozatait – egy-egy jelenséget nemegyszer többféle elnevezéssel illet –, a latinra mint közös alapra való következetes utalásait is azzal magyarázom, hogy tudatában volt a jó szakszó fontosságának, ezért többféle lehetőséget felkínált a tanároknak, tanítóknak (ez persze tankönyvről lévén szó, didaktikai szempontból nem mindig a legszerencsésebb). Megjegyzem, ZSINKA ISTVÁN, aki velem megegyezően a terminológiaalakítás aktív részeseinek tekinti az iskolai nyelvtanok íróit, ROSENBAKER-nél minden szófajnál csak egy variációt idéz (ZSINKA 1939).

2.2. A magyar szakszók létrehozásának eljárásai. No de milyen utakat választotta, választott ROSENBAKER a latin (és görög) szakszók magyarra ültetésekor? A nyelvtaníróink SYLVESTER óta két fő megoldáshoz folyamodtak, egyfelől az eredeti latin tükörfordításához, másfelől a nagyobb önállóságot követelő magyarításhoz. Az első, egyszerű módszerrel legtöbbször akkor éltek, ha a fordítás vissza tudta adni denotációjának tartalmát. Így rögzültek többek között elég gyorsan a *számnév* (nomen numerale), *egyes szám* (singularis numerus), *többes szám* (numerus pluralis) szavak. Megmaradtak a fordításnál akkor is, amikor nem rendelkeztek kellő tudással ahhoz, hogy az adott grammatikai kategória tartalmát jobban kifejező magyar formát meglegjék. Ilyenkor a magyar változat a motiválatlan, értelmetlen jelölő szerepét töltötte be csupán. Tipikus példa erre a genitívus

nemző, a tárgyeset *vádoló* esetként vagy az infinitivus *határatlan* módként való említése egészen a 19. század közepéig. De ide sorolható a FÖLDINél a 9. beszédrész *Articulus – tzikkely* megfeleltetése (1. táblázat). A mai is élő *névelő*-re aztán GYARMATHI SÁMUEL talált rá, ehhez azonban az kellett, hogy a főnév nála *név*-ként jelenjen meg (GYARMATHI 1794).

A szakszók megalkotásának második módja, a magyarítás olvasatomban különféle fokozatokat foglal magába: van, amikor csak kisebb módosítást alkalmaznak a nyelvtan-írók, így a latin valamelyik találóbb szinonimáját választják, esetleg megváltoztatják annak eredeti szófaját: ilyen a *nomen* helyébe lépő *nevező* ROSENBACHERnél, amely a *nevező szó* melléknévi igeneves szerkezetből lett nála főnévvé. A következő lépést az ún. értelmező, körülíró művelet képviseli, amihez akkor fordulnak, ha úgy gondolják, a fordítás nem adja vissza a magyar nyelvtani kategória lényegét, valamint akkor, ha a latinban hiányzó fogalomnak kell nevet találniuk. Ha végigtekintünk az 1. táblázaton, azt tapasztaljuk, hogy ROSENBACHERhez hasonlóan mindegyik munkában van ilyen megoldás bőven. Azt mindegyik szerző jelzi az elnevezésében, hogy a latin praepositíóknak funkcionálisan valamilyen szóvégi vagy szót követő elem (rag, névutó), azaz postpositio feleltethető meg a magyarban (Magyar grammatika: *szót fejező*; ROSENBACHER: *Vígre való szó*). FÖLDI és a Debreceni grammatika kettős terminusa – *Előzgető vagy követgető szó*; *Előlutóljárók* – ellenben már utal az igekötők elhelyezkedésére is. A *pronomen* szó magyarítási folyamatában történetesen azt követhetjük nyomon, hogy miképpen közelíti meg a szó a mai ragtalan alakját, közben persze veszítve értelmező erejéből (Magyar grammatika: *névnek mássa*; ROSENBACHER: *nevhelyett való szó*; FÖLDI: *névváltó szó*; Debreceni grammatika: *névmássa*). A körülírások természetesen következnek az iskolai grammatikák tanító jellegből, és igazi jelentőségüket abban látom, hogy nemegyszer kijelölik a későbbi mesterszó meglésének az irányát, még ha a szerző nem is sejtheti, milyen közel került a majdani terminushoz. Így jár ROSENBACHER, amikor elég következetesen és tágabb értelemben használja a *toldalék* szót, így a *-né* asszonynévképző, valamint az esetragok kapcsán (34, 37, 41), sőt a VII., A' Függő személyezőkről, vagyis a mai birtokos személyjelekről szóló tzikkelyben (74–83) kurzív betűtípussal ki is emeli: „A' Függő Személyező a' Magyar, és a Zsidó Nyelvben olyan *Toldalék*, a melyet a' Birtok szó végiben ragasztunk, és vélek személy, szám, és Eset által hajlítottunk” (74). A kiemelés nem véletlen, mert itt eredeti jelentéskörében idézi: a *toldalék* szó ugyanis a latin nyelvű héber grammatikákból átvett *pronomen affixum* második tagjának megfelelője, amely terminus jóval szűkebb használati körrel bírt, csak a birtokos személyjelekre, igei és infinitivusi személyragokra vonatkozott. A *toldalék* nyelvészeti szakszóként történő alkalmazását GYARMATHI SÁMUELhez (1794) köti NAGY FERENC, a Magyar történeti szövegtár ugyancsak őt idézi. GYARMATHI érdemét nem vitatom, de az egyértelmű, hogy ROSENBACHER igen közel volt terminus szintű alkalmazásához.

Summázva az előbbieket, a magyarításnak az a módja, amikor is a grammatikaíró a latintól elszakadva önállóan és az adott grammatikai elem tartalmával, a róla való elképzelésével összhangban nevezi meg a jelenséget, a 18. század végén még ritka, a *határozó*, *határozó szó* alakon kívül – ami ugyanakkor lehet a német nyelvtanok *Bestimmungen* szavának áthallása – ROSENBACHER *mód-szó* kifejezését tekintem ilyennek. Az általam taglalt fejezetben (de a többiben is) szerzőnk tehát főként a fordító vagy értelmező eljárást követi a terminológiájában. A táblázatban kiemeltem azokat a formákat is, amelyeknél igen közel kerültek a nyelvtanírók a később rögzült terminushoz. (Az akkorra már elfogadott elnevezések használatát nem jelöltem.)

1. táblázat

Négy 18. század végi nyelvtan szófaji elnevezései

Magyar grammatika 1781 (8)	ROSENBACHER 1792 (beszédrészek felosztása, 28)	FÖLDI 1795/1912 (81–82)	Debreceni grammatika 1795 (15–16)
A. Név	1. A' Nevező Nomen.	Név Szó (:Nomen:)	Nevek (Nomina)
B. Névnék mássa	2. A'Nevhelyett való szó, Alnevek Pronomen.	Névváltó szó (:Pronomen:)	Névmássai (Pronomina);
C. Ige	3. Ige, Idő-szó Verbum.	Idő szó (:Verbum)	3. Ige (Verbum)
D. Részeltető szó	4. A' Közös-szó Participium.	Közlő szó (:Participium:)	4. Részesülő Szók (Participia)
E. Szót fejező ¹ 1. A' Magyarban nintsen szót előző (Praepositio) hanem csak szót fejező (Postpositio). 2. Mellyet az utólfüggő szótetemtől (Suffixum) jól meg- kell különböztetni.	5. Végszó, Vigre való Szó, Hátra teendő Szó. Postpositio.	Előzgető vagy követgető szó (:Praepositio: Postpositio)	6. Előlutóljárók (Prae et Postpositiones)
F. Minéműség	6. Mód-szó. Adverbium.	Határozó Szó (:Adverbium:)	5. Határozók (Adverbia)
H. Közbevetés	7. Közbetett Szó, Közbe-Szó. Interjectio.	Közbevető szó (:Interiectio:)	8. Közbevetők (Interiectiones)
G. Egybefoglalás	8. Kapsolószó, Öszvező-szo, Kötöző Szó Coniunctio.	Füzogető szó (:Coniunctio:)	7. Egybefoglalók (Coniunctiones)
		Czikkely szó (Articulus)	

2.3. A „Szó-vizsgálat” avagy etymologia rész. Ami a beszédrészekről, azaz a szófajokról szóló fejezet tartalmát illeti: „A' Beszédnek fel vett szokás szerént nyoltz Résezi vagynak” (28), jelenti ki ROSENBACHER, vagyis a donatusi-sylvesteri nyolcas felosztást követi. Ezeket egymás alatt világos rendben sorolja fel: 1. A' Nevező Nomen. 2. A'Nevhelyett való szó Pronomen. 3. Az Idő-szó Verbum. 4. A' Közös-szó Participium. 5. A' Vigre való szó. Postpositio. 6. Mód-szó. Adverbium. 7. Közbe-Szó. Interjectio.

¹ Az egyes terminusokhoz rendelt jelenségek nem mindig fedik egymást a nyelvtanokban. Kiemelem a Magyar grammatika *Szófejezet / Szó fejező* terminusát, amely a névutókat, a határozóragokat fedi, míg a *suffixum* a latinnal egyező hat főnévi esetragot jelenti.

8. Öszvező-szo Coniunctio. Az 1. táblázat alapján ebben nincs lényeges eltérés a négy munka között, csupán a tárgyalási sorrendjük más, ami a számokból, jelölésekből látszik. (Ahol eltérnek a tartalomjegyzékben, vagyis a Könyv-foglalatban szereplő, valamint a fenti megnevezések, jelzem.)

Nevező (28–64). A SYLVESTER óta ismert *név* mesterszó megszemélyesítő, participiumi, majd főnévesült változata. Maga az osztály nagyjából a mai névszókat jelenti nála, vagyis – a kor nyelvtanainak megfelelően – tartalmazza a főnevet, annak alfajait (itt akkorra már rögzült elnevezéseikkel él: *Tulajdon Név, Köznév*), a melléket, a számnevet. „Hány féle a ’Nevező?’”, teszi fel a kérdést (29), majd megadja a választ: „A’ Nevező kétféle: Állatós és Melléttett Nevező. Az *Állatós Nevező* kifejezés, amely a Magyar grammatikában is jelen van, némi magyarázatra szorul. ROSENBACHER definíciója figyelmeztet ugyanis arra, hogy ne a *substantia* egyik jelentését, az *állat* szót hozzuk összefüggésbe vele, hanem annak ’lényeg’ tartalmát: „Az Állatós Nevező az, a’ melly a’ dolgok állattyt nevezí...” (29). A *nevezők* másik fajtáját a *Melléttett Nevező* vagy *Mellette / Hozzáttetszők* osztálya képezi (29–30). Kiemelem, hogy a meghatározásukban valószínűleg német hatásra ott van a *Fő-szó (Hauptwort)* kifejezés, amelyet egy lépés választ el a főnévtől: „a’ Fő-szó értése nélkül tellyes értelmet nem tehet” (29). A nevekhez a *hajtás-t (declinatio-t)* rendeli, és a nyelvtanirói hagyományt követve latin mintára hat esetet ismer. Az előzményekhez zömében igazodó megnevezései (*Meg nevező, Nemző, Adó, Vádoló, Hívó, Elvívó*) a kiemeltéktől eltekintve nem tudják visszaadni az adott casus tartalmát, amit talán ő is érez, mert a hajtáskor sorrendjük szerint (első, második stb.) utal rájuk, ami ugyancsak általános megoldás. A legnagyobb nehézséget a genitivus, az accusativus és az ablativus magyarítása jelentette a grammatikaszerzők számára. FÖLDI a genitivus mai terminusához közel került (*bíró eset*), az accusativusra pedig majd VERSEGHY találja meg a szakmai szempontból legmegfelelőbb kifejezést, ő ugyanis *szenvedő eset*-ként azonosítja (VERSEGHY 1818). A genitivusról tudnunk kell, hogy a nyelvtanirói hagyományt követve még egyöntetűen az *-é* birtokjellel azonosítják. ROSENBACHERNél az egyes esetek leírásában a didaktikai elvek párosulnak az összevető szemlélettel. A tárgyesetnek például három oldalt szentel (42–44), aprólékosan (nem mindig pontosan) megadva, mikor milyen alakot vesz fel. Eszébe jut viszont felhívni a figyelmet arra, hogy a magyarban nincs grammatikai nem, a melléketeket nem kell ragozni a főnevek előtt, a számokkal egyes szám jelenik meg stb., ami fontos információ diákjai számára.

A’ Név helyett való-Szó (a Könyv-foglalatban *Al-nevek*: 65–81). Bemutatásukban a két tudományos nyelvtannal való összevetésben sem találunk különösebb kivétnevet. A típusaik: 1. Személyezők; 2. Mutatók; 3. Kérdezők; 4. Vizontagló; 5. Tulajdonosok (a szövegben *Sajátosok*); 6. Magán vagy Kötve tett Pronomenok (a szövegben *Függő személyezők*), amik a birtokos személyjeles formákat takarják (66). A visszaható névmásokat nem említi, mert a *személyezők* egyik válfajának tekinti őket: *En magam, Ennen magam; Te magad, Tennen magad*. A birtokos személyjelezést a névmások közé helyezik a korabeli grammatikák, sőt az is közös bennük, hogy jelzik a toldalékolás zsidó nyelvvel való hasonlóságát (lásd a fentebb írtakat). Amint tapasztaljuk, a 4., *vizontagló (pronomina regulativa)* magyarításával sikertelenül próbálkozott, ámbár az ő változata szerencsésebb a Magyar grammatika *lekötetek* alakjánál, sőt FÖLDI *másra vitézők* kifejezésénél is (1795/1912: 127). Definícióját azonban ma is el tudjuk fogadni. Vizontagló: „Amelyek az említett személyt, vagy dolgot ismét elménkbe vissza hozzák” (69). Példáinak zöme

is ebbe a kategóriába illik (*ami, melly, amillyen*), de bekerülnek „kakukktójások” is a felsorolásába: *valaki, valami, mindnyájan*. Ez sem kivétel nélküli, a Debreceni grammatikában hasonló tarkaságot találunk a *viszszaló* névmások között: *a ki, a kié, ugyan azé* stb. (51). FÖLDI csak azért nem tévedett, mert óvatos volt, mindössze két példát adott: *ki, melly* (1795/1912: 127).

Ige (a beszédrész-felosztásban *Idő-szó*: 83–154). Amint látjuk, a korban használt *Időszó (Zeitwort)* helyett a már hosszú tradícióval rendelkező terminust használja. Ennél a beszédrésznél az igenemeken vagy -fajtákon, valamint az igeidőrendszeren keresztül érzékelhető leginkább, mennyire simul bele anyaga az akkori nyelvtanok hasonló fejezeteibe. Az első esetben érezhetően az osztályozási elvek hiányával, a meglévők pontos alkalmazásával küzd, mint minden korabeli nyelvtaníró. Klasszifikációs szempontjaiban a szemantikai, formai elemek vegyülnek egymással: „értelemre, végezetre és hajlításra nézve” különít el négy igeajtást. Az 1. pontjának *személyes, személytelen* kategóriája nem elég világos, amiről a példái is árulkodnak, ugyanis a *vagyon, nintsen* alakokat helyezi ide, mert szerinte nincsen teljes ragozásuk. FÖLDI ugyanennél az igeajtásánál szintén hibázik a mai tudásunk szerint (1795/1912: 167). A 2. pontba sorolt Mivelő, Szenvedő, Állapodott vagy Középlő Ige (Neutrum) típusokkal az ismert igenem-felosztásokat követi (az utóbbiról lásd: FEJŐS 2005). Magyarázataiban egyértelműen kijelenti, hogy a *mivelő* (‘cselekvő’) igeiknek két altípusuk van, a *bizonyos* és *bizonytalan* (határozott tárgyat, illetve határozatlan tárgyat kívánók). Az utóbbi tényből kiindulva a 3., az igenemek leírását megtörő pontban összegyűjti, „Mikor élünk Bizonytalan Igével”, valamint „Mikor tétetik a’ Bizonyos, avagy Határozott Mivelő”. A kérdésekre adott válasza majdnem teljes, jól szerkesztett, érződik belőle, hogy tudja, a kétféle ragozás gondot jelent nem magyar anyanyelvű diákjainak (85–88). Jellemző, hogy a magyart nem idegen nyelvként leíró FÖLDI az igei személyrag alapján – az első személyben *-k* vagy *-m* jelenik-e meg – és nem az accusativus meglétével vagy az accusativusban álló főnév egyéb sajátosságaival értelmezi a kétféle igeragozást (FÖLDI 1795/1912: 172–174). E hasznos kitérő után a 4. pontban (88–93) az ige-többi nevei címszó alatt pontosan, világosan taglalja a „Hatható, Parantsoló, Kezdő vagy Gyakorlatos” alakokat. (A *parantsoló* jelző a műveltető igeikre utal.) Az Ige Hajlás, Ige-Hajtás cikkelyben diákjaira gondolva igen részletes ragozási mintákat ad (96–154), amit gyakorló szövegrészekkel szakít meg. A *hajtás, hajlás* szóval kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az elnevezéssel a flektáló nyelvekből indul ki ugyan, de nem tesz különbséget az ige- és főnévragozás között, mindkettőt ugyanazzal a terminussal illeti.

Az igeik tárgyalásának másik sarkalatos kérdését, az igeidőket tekintve ROSENBACHER az észszerűséget, a nyelvhasználat tényeit szem előtt tartva és kora nyelvtanait követve egy meglehetősen letisztult rendszert vázol fel ötféle igeidővel: ennyi van a Debreceni grammatikában is, sőt elnevezéseik ugyancsak hasonlóak: 1. Jelen-idő (Debreceni grammatika: *jelenvaló*); 2. Tekétlen-múlt idő (Debreceni grammatika: *aligmúlt*); 3. Múlt-idő (Debreceni grammatika: *egészszenmúlt*); 4. Rég-idő (Debreceni grammatika: *régenmúlt*); 5. Jövendő-idő (95). FÖLDInél hat igeidő van, mivel említ *históriai aligmúlt idő*-t is (*kériünk vala*), aminek szerinte „a’ könyvekben vagyon a helye” (1795/1912: 168).

Közös-szavak (157–158). A beszédrész taglalásának rövidege annak tudható be, hogy a gazdag igeragozási cikkelyben megadja a participiumi alakokat is. Az elnevezésben eltérni látszik a latinból kiinduló fordításoktól (Magyar grammatika: *részeltető*; Debreceni grammatika: *részesülő*), ami a szócsoporttal kapcsolatos nézetével magyarázható, ő ugyanis

a participiumok névszókkal és igékkel közös jegyeit hangsúlyozza, mégpedig viszonylag hosszasan (157–158), de a kettős tulajdonság megjelenik a definíciójában is: „a’ Közös-szó olyan hajló Része a’ Beszédnek, amelynek mind Ideje, mind Casussa vagyon...” (157).

Hátra-teendő Szavak (a Könyv-foglalatban *Végszavak*, a beszédrész-felosztásban *Vigre való szók*: 159–163). Fajtáikat – nem eltérve a grammatikairói hagyománytól – két-félének mondja, egyfelől *magánosak*-nak (*separata*: *Törvény szerint*), amiket *elválhatók*-nak is hív, másfelől *Edgy beszerkesztett*-nek (*conjuncta*), de használja rájuk az *Oszolhatatlan*, *Őszvekött* jelzőket is. (Itt éreztem először a sokféle elnevezés zavaró voltát.) Az utóbbiaknak három típusát ismeri. 1. A birtokos személyjellel elláthatók: *felett, alatt, mellett*. A követett grammatikai hagyomány, a személyjelekkel való elláthatóság különben segíti ROSENBACHERT abban, hogy aránylag homogén családot hozzon létre, a *magánosak* közé ugyanis bőven kerültek határozószók. A 2. pontban a *kétféle Rendűek*, vagyis a mélymagas változatban létező, a főnévi eseteket jelölő toldalékok közül kimaradt, főként helyhatározó ragok foglalnak helyet. A formai megkötés miatt kisebb hibákat vét: kihagyja a superessivusi *-n, -on, -en, -ön* végződést, noha a következő oldalon (162) megemlíti az időfunkcióját, hiányzik az *-ig* terminativusi alak is, viszont a sociativust nem felejtette el. 3. pontjába az *Igék eleibe köttetett*, possessivummal nem álló szavak kerültek. Listájuk nem hosszú, de pontos: *Be, Ki, Fel, Le, El. Meg, őszve, átt, Vissza*. Sajnos az elválásuk feltételeiről nem szól még az amúgy hasznos „különös jegyzésekben” sem. Az az ellentmondás, hogy az igekötők a *vigre való szók oszolhatatlan* osztályába kerültek, olvasatomban azt jelzi, hogy a nyilvánvaló pozícióbeli jegy, az ige előttiség helyett az előelem és az ige szemantikai egységére, elválaszthatatlanságára helyezi a hangsúlyt. FÖLDI már feloldja ezt az ellentmondást az *előzgető és követgető szók* osztályában (1795/1912: 221–233), következésképp ROSENBACHER jelen fejezete minden bizonnyal alulmaradna vele szemben, ami nem meglepő, mert szerintem FÖLDI könyvének ez a legjobb része: a legaprólékosabb, legpontosabb leírás a szófajról. Az igekötők (nála *előzgető szók*) bemutatásában (221–223) például több mai is érvényes megállapítást találunk.

Mellék Szó (a Könyv-foglalatban és a beszédrész-felosztásban *Módszavak*: 164–174). Mindkét elnevezéskísérlete szakmai alapokon nyugszik: az első esetben a szófaj helyét építi az elnevezésbe: „a’ Verbum, avagy más szó mellet tétetik...” (164), a másodikban egyértelműen a funkciót összegzi: Közülük „Némellyek a’ Történetnek *helyét*, némellyek az *idejét, Mivoltát, Minéműségét, mekkoraságát számát, Rendgyét, hasonlatosságát, helybe-hagyását, vagy meg-tagadását &c. meg határozzák*” (164). Amint tapasztaljuk, a definíciójában ott van a későbbi terminust tekintve kulcsszó, a *meghatározó*, de ROSENBACHER nem erre a sajátosságára figyel, így el is megy mellette. Nem így FÖLDI, aki találékonyan kiemeli a magyarázatából és létrehozza a mára rögzült *határozó (szó)* terminust: a határozószók nála olyan részei a beszédnek, „mellyek a’ Név, közlő és idő szókhoz adatván, azoknak jelentéseiket mintegy magyarázzák, és meg határozzák” (1795/1912: 210). ROSENBACHER a fajtáikat a 165–173 oldal között taglalja. Mai tudásunk szerint persze igen vegyes „beszédrész”, keverednek benne a viszonyzó, mondatosók stb. A nyelvhasználát szem előtt tartása, sőt a pragmatikai aspektus azonban nem vitatható el tőle: megtaláljuk köztük a Helybenhagyó (*Úgy vagyon, Bizony, Bizonyára, Valósággal, Kétségkívül*), a Tagadó (*Soha, Azérsem, Ingyensem*), Kétkedők (*Taláng, Véletlenül, vagy így, vagy úgy*) vagy Megeresztés vagy Sietést jelentők csoportját: *Hamar, szaporán, Lassan, lassan lépve* (172–173). Hozzá kell tennem, a hasonló kategóriák ott vannak a kor

francia és német mintára készült magyarnyelvkönyveiben, így ADÁMI MIHÁLY Sprachkunjában (ADÁMI 1761). Szinte elképzelhetetlen, hogy a váci Theresianumban oktató ROSENBAKER ne ismerte volna a bécsújhelyi Theresianumban magyart oktató jezsuita tanár munkáját. ROSENBAKER gyakorlati megközelítését támasztja alá az is, hogy kategóriáit sok-sok (latinul és németül megadott) példával illusztrálja. Az *Idős Mellék-szókat* történetesen aszerint rendszerezi, milyen időre vonatkoznak: a *Tegnap, Az előtt, annak előtte, Hajdan, Minap* stb. „múltra vonatkozók”, a *Holnap, Holnap után* „Jövendőt tévők” (168).

A Közbe vetett Szók (a Könyv-foglatban *Közbetett szavak*, a beszédrész-felosztásban *Közbe-szó*: 174). A szerző marad a latin fordításnál, a meghatározásában viszont a „Belső Indúlataink” kifejezőiként jelöli meg az ide sorolt példákat, amelyek a *Siránkozásban, Kívánatban, Utálásban* nyilvánulnak meg, valamint *Ingerlésre, Mutogatásra Tsífulásra* alkalmasak.

Kötöző Szók (a Könyv-foglatban *Kapcsolószavak*, a beszédrész-felosztásban *Összevező szó*: 174–176). Mint látjuk, szintén többféleképpen említett beszédrész, és az első változattal itt is közel volt a későbbi terminushoz! Szerepét helyesen az egybekötésben, összeadásban jelöli meg. A latin nyelvtanokat követve nyolc fajtáját különíti el, és példái néhánytól eltekintve valóban az adott típust jelenítik meg: 1. Kopulatívák, avagy edgyüvé kötők (*És, 's, Meg, Nemtsak, hanem*); 2. Causalisok, avagy okát adók (*mert, Minthogy, Mivel, Annak okáért*); 3. Adversatívák, avagy Ellenkeztetők (*jól lehet, ambár, Bár, Viszszont*); 4. Concessívák, vagy-is Jótállók (FÖLDINÉL a *megengedők* kategóriája, amelyben vannak ellentétes, következtető kötőszók egyaránt, 1795/1912: 234); 5. Conditionálisok, avagy Szövetkezők (*Ha, hogy ha, Ha találg*); 6. Similtudót, avagy hasonlatosságot jelentők (*éppen mint, szinte-úgy Eppen úgy, így, imígy*); 7. Disjunctívák, vagy-is széjel osztók (*akár ezt, akár azt, Vagy, avagy, azonban, addig*); 8. Conclusívák, avagy Bé fejezők (*Há, tehát, Minek okáért*). FÖLDI tizenkettő (1795/1912: 234–235); a Debreceni grammatika tizenegy típusukról szól (140–141), ami azzal jár, hogy szétválasztanak ma már homogénnek mondott szemantikai csoportokat, illetve emlitenek nem kötőszóként azonosított alakokat. Megítélésem szerint tehát ROSENBAKER FERENC kevesebb hibalehetőséget jelentő osztályozást választott.

Összegzés. Dolgozatomban az első gimnáziumi magyar grammatikaként számontartott, de valójában második ilyen munkát mutattam be, amelynek – miképpen a tankönyv műfajnak – mellőzöttség és némi elnéző lekicsinylés jutott osztályrészül a grammatikaírás történetében, mégpedig igaztalanul. A tudományos és a tanító iskolai nyelvtanoknak ugyanis a céljaik, közönségük másságából fakadóan eltérőknek kell lenniük. Az előbbieket összegeznek, problémákat vetnek fel, azokat jó esetben megválaszolják, és egyben új kérdéseket fogalmaznak meg, ezzel biztosítva a továbblépést, a fejlődést. Az utóbbiak feladata inkább a bizonyosság, a megbízható tudás közvetítése (kiváltképpen így volt ez a 18. században). Reményeim szerint ROSENBAKER FERENC tanító grammatikájának az előzményének tekinthető és a két korabeli tudományos nyelvtannal történő összevetésével sikerült bizonyítanom, hogy a műfaj nem jelent gyengébb, szerényebb szakmai színvonalat. Annak dacára, hogy előre vivő gondolatokban, a problémák érzékelésében néhol alulmarad FÖLDIvel szemben, a didaktikai elvek érvényesítése, a magyar nyelv külső szemlélete, a nyelvhasználat szükségszerű középpontba állítása számos erénnyel ruházza fel, nem beszélve a nyelvészeti terminológia kialakítására tett kísérleteiről.

Kulcsszók: iskolai nyelvtan, nyelvészeti terminológia, szófaj, kategorizálás.

Hivatkozott irodalom

- ADÁMI MIHÁLY 1761. *Institutiones grammaticae Hungaricae*. Bécs.
- CHIKÁN ZOLTÁNNÉ 1972. *A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai oktatásban. Történeti áttekintés*. In: KÖVES JÓZSEF szerk., *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 10. Ho Si Minh Tanárképző Főiskola, Eger. 63–94.
- Debreceni grammatika = *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság*. Magyar Hirmondó, Béts, 1795.
- CSÓKA J. LAJOS 1936. *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma.
- ÉDER ZOLTÁN 1983. Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Magyar Nyelvőr* 107: 309–323.
- ÉDER ZOLTÁN 1992. Vályi András, a magyar nyelv első tanára tanára a pesti egyetemen. *Magyar Nyelv* 88: 148–154.
- FEJŐS EDINA 2005. A mediális ige kategóriája a régebbi magyar nyelvtanokban. In: SINKOVICS BALÁZS szerk., *LingDok.4. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 69–88.
- FIERS MÁRTA 1979. Nyelvtani műszavaink történetéből. *Magyar Nyelv* 75: 185–199.
- FINÁCZY ERNŐ 1901. Az 1777. évi Ratio Educationis alapelvei. *Akadémiai Értesítő* 12: 375–384.
- FÖLDI JÁNOS 1795/1912. *Földi János grammatikája*. Közzéteszi GULYÁS KÁROLY. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- GYÓI RENÁTA 2017. Rag, ragozás és terminológia az újmagyar kor első felének tudományos grammatikáiban. *THL2* 1–2: 106–115.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsvár.
- KOVÁCS FERENC 2001. *A magyar nyelvészeti terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar grammatika = *Magyar grammatika vagy-is a 'haza' nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet ugyan a 'magyar nemzeti oskolák' számára*. Sz. n. Buda, 1781/1815.
- MARGÓCSY ISTVÁN 2005. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskolázásban. In: BÍRÓ FERENC szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum Kiadó, Budapest. 71–152.
- MÉSZÁROS ISTVÁN 1982. Két Ratio Educationis: kiteljesedés vagy hanyatlás? *Magyar Pedagógia* 2: 190 – 203.
- MOLNÁR CECÍLIA SAROLTA 2013. A nyelvtanítás története 1. A magyar nyelvű oktatás kezdetei *Nyelv és Tudomány*. <https://www.nyest.hu/hirek/a-magyar-nyelvu-oktatas-kezdetei> (2021. 12. 05.)
- NÁDOR ORSOLYA 1998. A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In: GIAY BÉLA – NÁDOR ORSOLYA szerk., *A magyar mint idegen nyelv/Hungarológia*. Janus – Osiris Kiadó, Budapest. 53–343.
- PERESZLÉNYI PÁL 1682. *Grammatica lingvae Ungaricae*. Nagyszombat.
- PUKÁNSZKY BÉLA – NÉMETH ANDRÁS 1995. *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- RAVASZ JÁNOS 1958. Az 1777-i Ratio Educationisról. In: KISS ÁRPÁD – NAGY SÁNDOR – SZOKOLSZKY ISTVÁN – TETTAMANTI BÉLA szerk., *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 423–456.
- SÁGI ISTVÁN 1922. *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SZINNYEI JÓZSEF 1914. *Magyar írók élete és munkái XIV*. HORNYÁNSZKY VIKTOR Könyvkereskedése, Budapest.

VERSEGHY FERENC 1818. *Magyar grammatika avvagy nyelvtudomány, melyben a 'Hazai Nyelvnek sikeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' magyar nemzeti iskolák számára.* Buda.

ZSINKA ISTVÁN 1939. *A beszédrészek magyar elnevezéseinek története.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 49. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

On Hungarian Grammar Adapted for Infants by Ferenc Rosenbacher

Contributions to the evolution of Hungarian linguistic terminology

This paper looks at FERENC ROSENbacher's *Hungarian Grammar Adapted for Infants*, a key representative of the first Hungarian school grammars from 1792, with the aim of pointing out that Hungarian school grammars published in an increasing number from the late 18th century were major workshops for shaping linguistic terminology. A comparison with the relevant chapters of two scholarly grammars from the same period, one by JÁNOS FÖLDI written in response to a call for bids, and the other entitled *Debrecen Grammar*, shows that ROSENbacher, contrary to superficial opinions, produced a professionally reliable textbook for pedagogical purposes in terms of both the names and the categorisation of parts of speech.

Keywords: school grammar, linguistic terminology, part of speech, categorisation.

SZILI KATALIN
Eperjesi Egyetem

A teljesség és az explicitég igézetében

Emlékezés Petőfi Sándor Jánosra*

1. 1931-ben született Petőfi S. János, rá emlékezik és emlékeztet az alábbi rövid írás. – PETŐFI tanár úr kezdettől fogva a szöveg értelmezésének igényét és céljait állította figyelmé középpontjába, erről tanúskodik folytatásokban publikált visszatekintő önelemzésének címe: A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé (I. Szemiotikai Szöveg-tan 1990–2006). PhD-értekezésétől kezdve (1971-től) mindig világosan elkülönítette a nyelvészeti kompetenciákat a(z) aktuális szöveg elemzéséhez szükséges) nem nyelvi / nem nyelvészeti kompetenciáktól. A humán kommunikáció kutatása, a nyelvészeti eszközökkel nem (vagy csupán részlegesen) elemezhető összetevők természetük szerint vezettek el a szemléletében a multimediális szöveg elméleti keretének kidolgozásához.

A közelmúltban jelent meg a MMA konferenciája nyomán publikált elemzés a Magyar Művészet című folyóiratban a PETŐFI-teória művészetelméleti lehetőségeiről: NAGY L. JÁNOS (2021: 75–82), az ott tárgyalt elméleti vonatkozásokra ez az írás nem tér ki. (Pl. a szemiotikai textológia konstituensei, a jelentés típusai, a szövegek mint komplex jelek szemiotikai összetevői, a preparatív szöveggyakorlatok, a multimediális szövegek

* Köszönetemet fejezem ki ANDOR JÓZSEFnek értékes tanácsaiért.

elemzésének néhány típusa stb.) Az érdeklődő olvasót a PETŐFI (2004) megfelelő részeihez irányítjuk (l. a 90–91, 99, 106, 108, 122 stb. reprezentációit és kommentárjaikat).

2. PETŐFI tanár úr útját a saját minősítései szerint a matematikai-nyelvészeti – strukturális – kotextuális – lexikális – integratív – szemantikai – multimediális irányultság egymásutánja jellemzi. Tanári évek után kutató, aspiráns, majd munkatárs a Nyelvtudományi Intézetben és az MTA Számítástechnikai Központjában: „A Számítástechnikai Központot, ami ez időszak nagy részében fő munkaadóm volt, több szempontból is jelentősnek tekintem: az ott létrejött Gépi Nyelvészeti Csoport megadta a lehetőséget nemcsak a szinte zavartalan munkára és eszmecserére, hanem – a csoport által létrehozott *Computational Linguistics* című periodika révén – kutatási eredményeink problémamentes angol nyelvű publikálására is” (PETŐFI 1991: 217). Ebben az időszakban tájékozódott az angol, a francia, az orosz és a német nyelvű szövegkutatás irodalmában, ekkor írta a *Modern nyelvészet* című összefoglalóját (1967), cikkeket publikált a lírai szövegek megközelítésének témájából. 1969-ben Szegeden is szerepelt a Kassák-konferencián (A ló meghal, a madarak kirepülnek).

Európában elsőként doktorált szövegnyelvészet központú általános nyelvészetből, majd habilitált (Umeåi Egyetem, Göteborgi Egyetem), kötete *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie – Grundfragen und Konzeptionen* címmel jelenik meg (1971). Jelentősen segítette indulását JENS IHWE, később HANNES RIESER és TEUN VAN DIJK. Rövid konstanzi tartózkodás után a Bielefeldi Egyetem hívja a Szemantika Tanszékre (1972–1989): „Németországban akkor kezdett intézményesen is kibontakozni a szövegnyelvészet kutatás, amihez én igen kedvező alapokkal rendelkeztem: nyelvi/nyelvészeti és matematikai képzettségem volt... nyelvszakom a német volt, kellő tájékozottsággal rendelkeztem mind a közép- és kelet-európai, mind a nyugat-európai és amerikai nyelvészeti szakirodalomban (beleértve a kezdeti szövegnyelvészet próbálkozásokat is), rendelkeztem bizonyos, a természetes nyelvek számítógépes feldolgozására vonatkozó alapismeretekkel és tapasztalattal, és végül fel tudtam mutatni néhány szövegnyelvészet publikációt is” (PETŐFI 1991: 216).

3. A teljességre törekvés Bielefeldben és Maceratában (1990 – 2011) jelentős eredményekre vezetett. PETŐFI S. JÁNOS létre kívánta hozni a multimediális szövegek elemzésére alkalmas diszciplínát: „Bármely diszciplína létrehozásához, ha célja, hogy optimális módon tegye lehetővé verbális összetevőt is tartalmazó multimediális szemiotikai képződményeken és képződményekkel (kommunikátumokon és kommunikátumokkal) végrehajtandó valamennyi releváns művelet elvégzését, egy átfogó diszciplínakörnyezet figyelembevételére van szükség” (PETŐFI 2014: 10–11). Jegyezzük meg: a kommunikátum itt tetszőleges kommunikációs szituációban létrehozott multimediális jelegyüttes (jelölt jelölt együttes, komplex jel) elnevezése.

A teljesség igénye szerint alakítja ki PETŐFI tanár úr a szövegek kutatásának átfogó diszciplínakörnyezetét (PETŐFI 2004: 75): a diszciplínát a kommunikátumtartományok makrotudományai (MD), a szövegtudományok (NyD = nyelvészeti diszciplínák, TD = textológiai diszciplínák és SztD = szövegtani tárdiszciplínák) és a multidiszciplináris alapozás diszciplínái (= ID) hármasságában rendezi el.

1. ábra

A szövegek kutatásának átfogó diszciplínakörnyezete

MD			
Különböző kommunikátumtartományok makrodiszciplínái			
<i>A mindennapi kommunikáció, a tudományos, a jogi, a biblikus, az irodalmi stb. kommunikáció kommunikátumtartományának makrodiszciplínája</i>			
NyD nyelvészeti diszciplínák	TD textológiai [=szövegtani] diszciplínák	SztD szövegtani társdiszciplínák	
<i>(verbális (ekvi)dominanciával rendelkező)</i> <i>adott</i> <i>nyelvkonfiguráció</i> <i>vagy</i> <i>médiumpkonfiguráció</i> <i>vagy</i> <i>kommunikátumtartomány</i> <i>Ny-diszciplínái</i>	<i>(verbális (ekvi)dominanciával rendelkező)</i> <i>adott</i> <i>nyelvkonfiguráció</i> <i>vagy</i> <i>médiumpkonfiguráció</i> <i>vagy</i> <i>kommunikátum-tartomány</i> <i>T-diszciplínái</i>	<i>(verbális (ekvi)dominanciával rendelkező)</i> <i>adott</i> <i>nyelvkonfiguráció</i> <i>vagy</i> <i>médiumpkonfiguráció</i> <i>vagy</i> <i>kommunikátumtartomány</i> <i>Szt-diszciplínái</i>	
<i>Általános</i> <i>Ny-diszciplínák</i>	<i>Általános</i> <i>T-diszciplínák</i>	<i>Általános</i> <i>Szt-diszciplínák</i>	
<i>Ny-diszciplínák:</i> rendszenyelvészet <i>a rendszer használatának nyelvészete</i> 'szöveg'-nyelvészet [metrika]	<i>T-diszciplínák:</i> bármely diszciplína, amelynek célja szövegek (részleges vagy teljes) formai és/vagy szemantikai architektónikájának elemzése és leírása	<i>Szt-diszciplínák</i> poétika [~szövegtipológia] narratológia retorika stilisztika esztétika	
ID			
Az interdiszcipliáris keret diszciplínái			
<i>pszichológia</i>	<i>szemiotika</i>	<i>formális</i> <i>metodológiák</i>	
<i>filozófia</i>	<i>szociológia/</i> <i>antropológia</i>	<i>kommunikáció-</i> <i>elmélet</i>	<i>empirikus</i> <i>metodológiák</i>
			<i>X</i>

A felső szektorban a különböző kommunikátumtartományok makrodiszciplínái (MD) között foglalnak helyet a mindennapi kommunikáció, a tudományos, a jogi, a biblikus, az irodalmi stb. kommunikáció kommunikátumtartományának makrodiszciplínái. Ezt az indokolja, hogy egy textológiai diszciplína létrehozásakor a létrehozandó diszciplína figyelembe vehesse a különféle kommunikátumtartományok között fennálló kölcsönhatásokat is.

Ennek a „hengerpalástnak” középső szektora szemlélteti, hogy szükség van az általános nyelvészeti diszciplínákon kívül olyan 1. nyelvészeti diszciplínákra, mint a rendszer nyelvészet, a rendszer használatának nyelvészete és a szövegnyelvészet, pl. a metrika, főleg a poétikai szövegekben; 2. az általános textológiai diszciplínákon kívül olyan textológiai diszciplínákra, amelyeknek célja szövegek formai és szemantikai

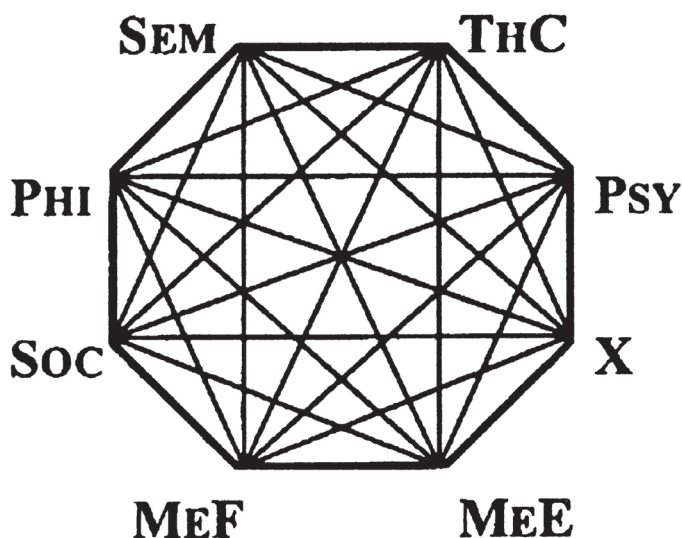
architektonikájának elemzése és leírása; 3. az általános textológiai tárdiszciplínákon kívül az aktuális szöveg aktuális médiumoktól függő poétikai, szövegtipológiai, narratológiai, retorikai, stilisztikai megközelítésére. Természetesen a szemiotikai textológiában a *nyelvészeti* jelölheti bármely médium szövegét, NELSON GOODMAN *Languages of Art* (1968) kötete szerint.

A felső sorok értelmezéséhez: „A felső két sor között kétirányú kapcsolatot értelmeznek: a) az egyik irányban a makro-szövegtudományokban / alkalmazási területeken... a nyelvészeti tudományágak, a szövegtan és a szövegtani társtudományok *alkalmazásra kerülnek*, b) a másikban a nyelvészeti tudományágak, a szövegtan és a szövegtani társtudományok adott makro-szövegtudományoktól / alkalmazási területektől függően *jönnek létre*” (DANYI 1984: 81; P. S. J. kiemelése).

Az alsó szektor szerint szükséges a multidiszciplináris alapozás: a filozófia, a pszichológia, a szemiotika, a tudásszociológia, a kommunikációelmélet, formális és empirikus metodológiák. Ezek a szövegek mint komplex jelek megformálásának feltárásához és leírásához válhatnak szükségessé. Az ID szektorban szereplő X jel arra utal, hogy az interpretációban alkalmazandók az aktuális relátum releváns tartalmainak diszciplínái, pl. a történettudomány, a geográfia, a botanika, az építészet; és szükség szerint olyan tudások, meggyőződések, hiedelmek rendszerei is, amelyek kívül esnek az interdiszciplináris alapozás keretein. A latin elnevezések utalnak (l. az ábrát, PETŐFI 2004: 87): a jeltudomány (semiotica = Sem), a kommunikációelmélet (theoria communicationalis = ThC), a filozófia (philosophia = Phi), a pszichológia (psychologia = Psy), a szociológia (sociologia = Soc) eredményeire, kutatásaira; az adatfeldolgozásban pedig a formális metodológiák (methodologia formalis = MeF) és az empirikus metodológiák (methodologia empirica = MeE) eszköztárára a szemiotikai textológiához.

2. ábra

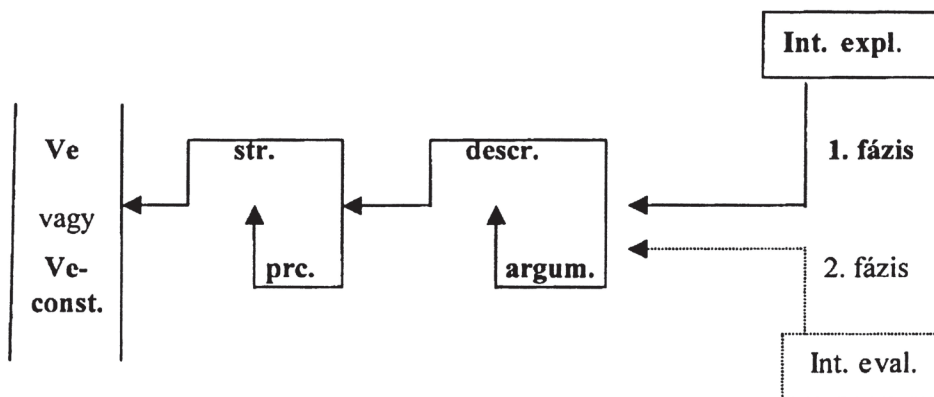
A szemiotikai textológia eszköztára

Vegyük észre, hogy a studium generaleként tárgyalt alapozó diszciplínák sorában a legtöbb kutató javasolja a filozófia, a tudományelmélet és tudománytörténet, a formális metodológiák, pl. a logika, az induktív, abduktív megközelítés és empirikus metodológiák, a szemiotika, a kulturális antropológia, a pszichológia, a szociológia és az informatika alapozását (l. PETŐFI 1994-et is). Az ábra szemlélteti az adott diszciplínák sokoldalú kapcsolatait is.

4. A spontán értelmező interpretáció modalitása leíró típusú (deszkriptív = descr.) értelmezéshez vezet (PETŐFI 2004: 94). Ez csupán az interpretáció eredményét reprezentálja; nem tartalmaz érvelést arra, miért éppen az adott értelmezés jött létre. Ebből adódik a strukturális értelmező interpretáció (= str.), amely a fentebb említett formai és szemantikai architektónika elemei között értelmezett statikus relációkat reprezentálja. Az elméleti interpretáció (2. fázis) értékelő (= evaluatív) interpretációval indulhat, s a természetere szerint az argumentatív modalitású értelmezésre (= argum.) vezet: ennek az érvelésnek a reprezentációját is tartalmazza. Az ábrán az argumentatív (= argum.) interpretációnak a tényezőjétől nyíl vezet a spontán leíró értelmezéshez, azaz a deszkriptív értelmezés ennek az érvelésnek a segítségével juthat a következő lépéshez, az architektónikák elemei közötti statikus relációkat reprezentáló strukturális értelmezéshez. Ehhez a strukturális értelmezéshez ugyancsak nyíl vezet a procedurális interpretációtól, amely a statikus relációknak a logikai-temporális vonatkozásait is felhasználja. Az ábra bal oldalán eredményként az interpretáció tárgyai láthatók: a vehikulumhoz (a jelölő fizikai testéhez) vagy a vehikulum tetszőleges összetevőjéhez (konstituenséhez = Ve-const.) formai + szemantikai architektónikát rendel.

3. ábra
A spontán értelmező interpretáció

Az értelmező interpretációk között kitüntetetten fontos megkülönböztetni az elsőfokú és a másodfokú értelmezést. Az elsőfokú interpretációban a vehikulum valamennyi eleme „betű szerint” értelmezhető. Ez főként a formális tudományok szövegeiben szokásos. Az elsőfokú interpretáció tárgyalásában külön is tárgyalható a részlegesen figuratív interpretáció. A figuratív elnevezés olyan szövegek értelmezésekor használatos, amelyek elemei többségükben betű szerint értendők, bizonyos elemeik azonban metaforikus,

metonimikus (=figuratív) értelmükkel interpretálandók. Ilyen értelmezés szokásos a legtöbb szöveg esetében. A másodfokú interpretációban az adott vehikulumhoz szimbolikus jelentést társítunk, tekintet nélkül arra, hogy elemeit betű szerint vagy figuratív módon értelmezzük. Ilyen értelmezést költői vagy mitikus szövegek esetében végzünk; pl. az irodalmi, bibliai parabolák esetében. Ez az értelmezés „a szöveg első fokon interpretált vehikulumához rendelhető egy lehetséges hiperonim szöveg (= HT) közvetítésével. Ennek a hiperonim szövegnek a megalkotásakor az első fokon interpretált vehikulumnak az intuitíve létrejött másodfokú interpretáció számára relevánsnak tartott elemeit ’emeljük’ absztrakt szintre, majd az így nyert hiperonim szöveget konkretizáljuk ’levezetett másodfokú interpretációvá’” (PETŐFI 2004: 169).

A világdarab-specifikus interpretációban megkülönböztetendő a reális/fiktív jelleg (és a de dicto vs. de re); hogy a világdarab milyen részekre tagolódik, ezeknek milyen a viszonyuk egymáshoz; s hogy az objektumok/tényállások közlésformái hogyan rendeződnek el a vehikulumban, a jelölőben. Az értelmező interpretáció leírásában a tudás vagy hiedelem, a feltevések és az elvárások egysége fogható föl: az elemző tud vagy hisz valamit a szóban forgó dologról, személyről, eseményről; ezek alapján feltételezéseket alkot, és valamilyen irányban (akár megfogalmazatlanul) mentális várakozásokat alakít ki magában. Ezekhez kapcsolódhatnak a pszichofizikai diszpozíció tényezői: az értelmezés a szöveg befogadásának objektív és szubjektív sajátosságaitól egyaránt függhet (l. PETŐFI 2004: 106).

A jelentés elemzése és a jelentéskonstruálás elemzése nem párhuzamos: „A jelentés struktúrájának az elemzése és leírása egyszerűbb (és talán elsődlegesebb is), mint a jelentéskonstruálás folyamatáé; a teoretikus jelentéskonstruálás aspektusainak vizsgálata egyszerűbb, mint a természetesé; s végül a ko-textuális jelentés vizsgálata egyszerűbb (és talán elsődlegesebb is), mint a kon-textuálisé vagy a textuálisé. Egy olyan elméletből célszerű tehát kiindulni, amely ezeket a szempontokat maximális mértékben figyelembe veszi, s ebből kiindulva közelíteni fokról fokra a komplexebb elméletek felé. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez a stratégia meggyőződésem szerint lényegében különbözik a fragmentumokból kiinduló stratégiáktól: egyrészt ennek a stratégiának a kiindulópontja is már valamiféle teljességet képvisel (lásd ko-textuális jelentés), másrészt a továbbhaladás lépései előre programozottak, végül ezt a továbbhaladást nem köti semmiféle kizárólag formális módszertan dogmája” (DANYI 1984: 36). „Egységes lesz ez a jelentéselmélet, mert az említett komponensek egy szövegelmélet keretében a textuális komponens által dominált hierarchikus rendszert alkotnak, amelynek egyes elemei mind formális, mind tartalmi szempontból egymásra vannak hangolva” (DANYI 1984: 38). A Maceratai Egyetem húsz évig lehetővé tette PETŐFI tanár úrnak, hogy a multimediális szövegek értelmezésének elvi és elemzési területeit szisztematikusan tekintse át (l. ROSSI–PASCUCCI–CALDARELLI szerk. 2007).

5. Pályája kezdetétől arra törekedett PETŐFI tanár úr, hogy a szövegkutatásban a lehetséges teljességet közelítse. BÉKÉSI IMRE így fogalmaz: „Szöveg az egész világ. Találó cím... általános jellemzőjeként P. S. J.-nak az *egészre, teljességre törekvés* igénye emelkedik ki: a valóságismeret teljességének igénye, valamint a valóságismeret teljessége reprezentálásának igénye” (BÉKÉSI 2013: 114).

DOBI EDIT kiegészítése: „A Petőfi-féle kognitív szemiotikai megközelítés azzal, hogy a komplex jelként értelmezett szöveg értelmező reprezentációjába beépíti a kommunikációs folyamat résztvevőit és az ábrázolni kívánt valóságvonatkozást is, a szövegreprezentációt

messze kivezeti a valaha legtágabban értelmezett nyelvészeti keretből is. A szöveg extenzionális szemantikai megközelítése (az intenzionális mellett) a szöveg lényegi funkcióját ragadja meg: a relátumhoz kapcsolódó értelemnek (mint komplexjel-összetevőnek) a reprezentációja a szöveg ábrázoló funkciójának – a szövegtanban nem nagyon jellemző aspektusú – ábrázolása” (DOBI 2011: 34).

Legalább ennyire fontos másik követelménye önmagával és (parciális) szövegelméletével, a TeSWeST, majd VeSReST teóriával kapcsolatban az explicitiség. Nem véletlen, hogy 1994-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott előadásának 1996-ban publikált, szerkesztett változata a következő címet kapta: Az explicitiség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában.

6. A cikkben egyrészt a teljesség követelményének lehető érvényesítése, másrészt az explicitiség igényének teljesítése került a középpontba. PETŐFI S. JÁNOS megfogalmazásában: „hogy a szövegek konstrukcióját és/vagy funkcionális beágyazottságát adekvát módon leírassuk, szükségképpen túl kell lépünk a bármily módon értelmezett grammatika/nyelvészet határain, és alkalmaznunk kell v a l a m e n n y i szövegekkel foglalkozó diszciplína eredményeit és módszereit” (2004: 63) „A ’szövegteni kutatás’ szakkifejezéssel m i n d e n olyan kutatásra utalok, amelynek célja, hogy szövegek formai és szemantikai architektónikája nyelvészeti és hermeneutikai elemzéséhez és leírásához adekvát elméleti keretet biztosítson” (2004: 73; a kiemelés tőlem: N. L. J.). „[A szemiotikai textológia] célja elsősorban elméleti, azaz a kommunikátumok felépítésére és jelentésére vonatkozó ismeretek optimális megismerése és rendszerbe foglalása...; módszerében nemcsak nyelvészeti ismeretekre támaszkodik..., hanem egyrészt más jelrendszerekre (nem verbális médiumokra), másrészt általában a világra vonatkozó ismeretekre is – de módszere alapvének a maximális mértékű explicitiségre törekvést tartja” (ANDOR 2007: 64).

PETŐFI S. JÁNOS sokat tett a szövegtudományért: 70 kötetig jutott a *Papire zur Textlinguistik* (H. RIESERREL), 25 kötetig a *Research in Text Theory*, negyven éves múlt a T. VAN DIJKKAL alapított *Text* (1980–), hat kötetig a *Sistemi segnici e loro uso nella comunicazione umana* sorozat (*Quaderni di Ricerca e Didattica*, 1993–2004); húsz kötetig a *Szemiotikai Szövegtan* (1990–2012), 16 kötetig az *Officina Textologica* (1997–) stb.

Bielefeldben és Maceratában vendégkutatóként dolgozhatott többek között Bernáth Árpád, Bókay Antal, Csúri Károly, Horányi Özséb, Kanyó Zoltán, Kertész András stb. Hazaérkezett a rendszerváltozás után: előadásait a mai napig emlegetik, a szövegkutatást közelebb vitte a teljességhez.

Kulcsszók: szövegkutatás, enyhén platóni elv, teljesség, explicitiség.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2007. A szövegtan diszciplináris alapkérdéseiről és a szemiotikai textológia státusáról. Elektronikus beszélgetés Petőfi S. Jánossal 2001-ben. In: BÉKÉSI IMRE – PETŐFI S. JÁNOS – VASS LÁSZLÓ szerk., *Szemiotikai Szövegtan 18*. JGYF Kiadó, Szeged. 54–58.
- BÉKÉSI IMRE 2013. Otthontól hazáig. Petőfi Sándor János (1931–2013). *Magyar Nyelv* 109: 212–224.
- DANYI MAGDOLNA 1984. Nyelvészet, szöveg interpretációelmélet. Interjú Petőfi S. Jánossal. *Híd* 48: 62–90.

- DOBI EDIT 2011. A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban. Terminológiai kérdések a magyar nyelv szövegtanában. *Officina Textologica* 16: 11–36.
- GOODMAN, NELSON 1968. *Languages of Art. An approach to a theory of symbols*. The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis – New York – Kansas City.
- HÖLKER, KLAUS – MARELLO, CARLA szerk. 2011: *Dimensionen der Analyse von Texten und Diskursen. Festschrift von János Sándor Petőfi zur achtzigsten Geburtstag*. Münster – LIT Verlag, Berlin–London.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2005. Textológia és tudományelmélet. In: BÉKÉSI IMRE – PETŐFI S. JÁNOS – VASS LÁSZLÓ szerk., *Szemiotikai Szövegtan 5*. JGYF Kiadó, Szeged. 139–144.
- NAGY L. JÁNOS 2021. Petőfi Sándor János szemiotikai textológiája és a művészetelmélet. *Magyar Művészet* 7/3: 75–82.
- PETŐFI S. JÁNOS 1967. *Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás*. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.
- PETŐFI, JÁNOS S. 1971. *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Grundfragen und Konzeptionen*. Anthenäum Verlag, Frankfurt am Main.
- PETŐFI S. JÁNOS 1994. A szemiotikai szövegtan mint egy studium generale egyik lehetséges eleme. In: VASS LÁSZLÓ szerk., *Magister emeritus 1993*. JGYF Kiadó, Szeged.
- PETŐFI S. JÁNOS 1996. *Az explicitéség biztosításának feltételei és lehetőségei természetes nyelvi szövegek interpretációjában. A szemiotikai-textológiai értelmező interpretáció néhány aspektusa*. *Linguistica. Series C. Relationes* 8. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai textológiai szöveg szemléletbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 2007. Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. In: BÉKÉSI IMRE – PETŐFI S. JÁNOS – VASS LÁSZLÓ szerk., *Szemiotikai Szövegtan 18*. JGYF Kiadó, Szeged. 15–125.
- PETŐFI, JÁNOS S. 2011. *Per una teoria semiotica integrata del testo. Dalla TeSWeST alla Testologia Semiotica*. Szerk. LUCIANO VITACOLONNA. Carabba, Lanciana.
- PETŐFI S. JÁNOS 2013. *A szemiotikai textológia mint integratív szövegtani diszciplína megalkotása felé*. Szerk. DOBI EDIT. Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- PETŐFI S. JÁNOS 2014. *A szemiotikai textológia elnevezésű szövegtani diszciplína megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról*. MTA, Budapest.
- ROSSI, PIER GIUSEPPE – PASCUCCI, GIULIANA – CALDARELLI, ALDO szerk. 2007. *Da un ateneo all'altro. Verso la costruzione di una teoria semiotica del testo*. DVD, Macerata.

Under the spell of totality and explicitness

In memory of Sándor János Petőfi

In a response, Professor Petőfi declared his basic research approach to be slightly Platonic. With his well-known semiotic textology, the Vehiculumstructure–Relatumstructure model, the professor sought to create an interpretive framework of text semiotics independent of the language(s) within the semiotic theory of human communication. The paper quotes the efforts into completeness and explicitness in Petőfi's works (Petőfi 1996, 2004, 2008), the related thoughts in his interviews (Danyi 1984, Andor 2007), also referring to the words of his contemporaries (Dobi 2011, Békési 2013).

Keywords: text research, slightly Platonic principle, completeness, explicitness.

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

S Z E M L E

Marek Stachowski, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*

Księgarnia Akademicka, Kraków, 2019. 379 lap

A kötet szerzője MAREK STACHOWSKI lengyel turkológus-nyelvész, a krakkói Jagelló Egyetem professzora, szűkebb szakterülete a török szókészlet története, különös tekintettel az északkelet-szibériai, a török nyelvcsaládhoz tartozó jakut és dolgán, illetve a törökországi török nyelvekre. A szótár (a továbbiakban KEWT.) olyan munkának tekinthető, mely a szerző szakterületén foglalja össze röviden a tudomány állását. A KEWT. mindenképpen hiánypótló, hiszen kifejezetten a mai törökországi török nyelvre vonatkozó, teljes etimológiai szótár európai nyelven eddig nem volt elérhető. (Török nyelven I. EREN 1999. TIETZE kétnyelvű szótára még nem készült el teljesen, I. TIETZE 2002, 2009. A törökségi nyelvek etimológiai szótáriródmának hosszú története van, I. többek között RADLOFF 1893–1911; RÄSÄNEN 1969; SEVORTYAN et al. eds. 1974; STAROSTIN–DYBO–MUDRAK 2003. A történeti török nyelvekhez I. CLAUSON 1972.)

A kötet a maga műfajában a címének megfelelően valóban rövid. Egy előszót (5–9), bibliográfiát (11–41), a szótárban említett nyelvek és nyelvemlékek rövidítésjegyzékét (43–45), egy egyéb rövidítésjegyzéket (47–49) és a tulajdonképpeni szótárt (51–372) tartalmazza, melyet egy német (373–374) és egy lengyel (375–377) szójegyzék egészít ki a szótárban előforduló, vonatkozó nyelvi adatokról. A tartalomjegyzék (379) a kötet végén található.

A szerző az előszóban ismerteti a kézben tartott munka ötletének történetét, illetve az alkalmazott módszertani elveket. Ezek szerint 1. a török nyelvben transzparens képzett alakokat nem, csak azok szótöveit tárgyalja. Ennek megfelelően az *aç-* 'kinyit' többől képzett *aç-ık* 'nyitott' melléknév nem került be a szótárba; 2. eltekint azon nyelvjárási alakok vizsgálatától, amelyeknek az adott etimológia szempontjából nem várt hangalakja vagy jelentése van; 3. nem képezi a vizsgált korpusz részét a megadott szakirodalomban részletesen tárgyalt hajózási terminológia, illetve az európai nyelvekben általánosan elterjedt modern szókészlet (pl. az olaszból átvett *parlamento*). További fontos módszertani megfontolás, hogy a régi török szavak esetében néhány kivételtől eltekintve nem ős-, hanem köztörök alakot rekonstruál, vagyis időben a bolgár- és köztörök szétválása utáni, 5–7. század közötti állapotig megy vissza. A rekonstrukciónál minden esetben figyelembe veszi az ótörök magánhangzóhosszúságot, és nem feltételez nyílt *ä* : zárt *e* oppozíciót. A KEWT. volumenében első pillantásra BÁRCZI GÉZA Magyar szöfejtő szótárára (SzófSz.) emlékeztet, viszont a szerző hamar leszögezi (8), hogy az nem az érdeklődő, laikus olvasóközönség, hanem nyelvészetben járatos szakemberek számára készült. Az előszót köszönetnyilvánítás zárja.

A szótári szócikkek a következőképpen épülnek fel: 1. a szó hangalakja, jelentése, esetleges alakváltozatai; 2. átadó nyelvi alak, illetve a relevánsnak tartott törökségi

adatok alapján a török szó etimonjának rekonstrukciója és a szócsalád meghatározása; 3. az etimológiához illetve a korábbi kísérletekhez kapcsolódó kommentárok, kritikák, szakirodalmi hivatkozások; illetve 4. a kapcsolódó szócikkekre való keresztthivatkozások; lásd az alábbi példát (97):

BUZAĞI ‘Kalb’ = tschag. *buzagu* id. = atü. *bozagu*, oir. dial. *pozū ~ bozu ~ pozu* id. < gtü. **bozagu* < **boz-* (ĚSTJa II 239. Tekin 1968b: 146; vgl. Eren 1999a: 65) >> ttü. *bozla-*, s.o.

A török szó etimonja mellesleg megegyezik a magyar *borjú*-éval, erről bővebben lásd alább.

A szótár összesen 5584 szócikket tartalmaz a török ábécé szerinti sorrendben.¹ Ebből 997 azonnal másik szócikkre irányít át; ezek elsősorban többségben alakváltozatok, kisebb számban török régiségbeli szavak azonos etimonra visszavezethető szócsaládjai. A tárgyalt etimonok száma így 4587 (=100%). Ez a mennyiség a kötet szerény címadásának ellenére is igen tekintélyes. Az olvasó számára azonnal felvetődhet a kérdés, hogy a szótár által vizsgált szókészlet hogyan oszlik meg annak eredete szerint?

A régi török szavakat tárgyaló szócikkek száma 1169 (25,5%), ebbe beleértendő törökségen belüli kölcsönzések, illetve csak a közép-török korszaktól (13. század) kezdve adathozható szavak is. Ez utóbbi két kategóriába tartozó adatok száma elenyésző. Az olvasó számára nem teljesen világos, hogy a rekonstruált alakok mellől időnként a *gtü.* (*gemeintürkisch* ‘köztörök’) címke szakmai óvatosság vagy figyelmetlenség miatt hiányzik-e? A török neologizmusok, vagy idegen eredetű etimonból a mai törökben produktív szóképzéssel alkotott új lexémák száma, amelyek a mai törökségen belül csak a törökországi törökben vannak meg vagy onnan erednek, 176 (3,8%).

Az idegen eredetű lexémákat a megadott közvetlen átható nyelv szerint rendezve² az idegen elemek a következőképpen oszlanak meg: arab – ahol etimonként a klasszikus arab van megadva – 1396 (30,5%); perzsa – tekintet nélkül arra, hogy annak melyik időszakából – 804 (17,5%); görög – l. perzsa – 327 (7,1%), olasz – beleértve a velencei, genovai, szicíliai nyelvjárásokat – 135 (2,9%); francia 72 (1,6%); mongol 60 (1,3%); örmény 39 (0,9%); délszláv, román 35 (0,8%); egyéb – meg nem határozott iráni nyelv, szogd, kurd, orosz, judeo-hispán, német, angol, grúz, magyar, kínai, hangutánzó vagy gyermeknyelvi szavak – 36 (0,8%); ismeretlen eredetű etimonok, problémás etimológiák, meg nem határozható átható nyelv, több lehetséges megoldás 329 (7,1%).

Az idegen eredetű szavak aránya a törökhöz képest – a Törökországban a 20. század első felében lezajlott nyelvújítási törekvéseket tekintve – meglepőnek tűnik, de

¹ Az 1928 óta használt hivatalos török ábécé a következő: *a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z*. A betűk magyarétól eltérő kiejtése: *a* = [á] (rövid magyar [á]); *c* = [dzs]; *ç* = [cs]; a *ğ* csak magánhangzók után fordul elő (ejtése a hangtani környezettől függően változik: hátul képzett magánhangzók után a megelőző magánhangzót hosszasan kell ejteni, elől képzett magánhangzók után a magyar *j*-hez hasonló az ejtése); *ı* = hátul képzett [i]; *j* = [zs]; *s* = [sz]; *ş* = [s]; *y* = [j].

² Ennek megfelelően az ótörök eredetű *tegin* ‘herceg’ > mongol **tigin* > **čigin*, többes száma *jigit* > kipszak-török *jigit* ~ oguz-török *yigit* ~ törökországi török *yigit* ‘hős, fiatalember’ mongol jövevénynek számít.

hozzá kell fűzni, hogy a szótár korpusza a bevezetőben lefektetett módszertani elvek és más okok miatt erősen torzítja a képet az idegen eredetű elemek javára és az eredeti török szókészlet kárára.

A szerző a bevezetőben kitér az arab és perzsa jövevényszavak jól ismert problémájára is, ti. 1. nem minden esetben lehet meghatározni, hogy egy adott szó közvetlenül az arabból (ha igen, annak melyik beszélt nyelvi változatából) vagy perzsa közvetítéssel került-e be a törökbe; 2. nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy egy átvett szó eredetileg perzsa jövevény-e az arabban vagy fordítva? Az előbbire 24 példát találunk, az utóbbira pedig 15-öt, ami a vizsgált anyag mennyiségét tekintve igen kevésnek tűnik. Ez az arab és perzsa jövevényszavak egymáshoz viszonyított arányának tükrében azért is elgondolkodtató, mert a szélesebb körben elterjedt nézet az, hogy a földrajzi elhelyezkedésük miatt a török nyelvű népekhez az iszlám vallás és kultúra iráni közvetítéssel került. Közvetlen arab átvételekkel a törökben a 14. századtól kezdve számolhatunk, miután az oguz-törökök benyomultak Anatóliába.

A Magyar Nyelv olvasóit nyilvánvalóan az érdekli, hogy a bemutatott munka milyen új megvilágításba helyezheti a magyar–török nyelvi kapcsolatokat. A szótár anyagában elvértve előfordul néhány eddig is ismert magyar vagy délszláv, illetve román közvetítéssel átkerült magyar eredetű jövevényszó: *časar* 'császár'; *katana*, *kadana* 'katona' *koçu* 'kocsi', *salaş* 'szállás'. A KEWT. magyar érdekű etimológiák esetében legfeljebb az EWUng.-ra hivatkozik. (A bibliográfiában a munka 1997-ben megjelent mutatója nem szerepel.) Szembetűnő, hogy a KEWT. előtt nyolc évvel megjelent WOT.-ra mindössze egy hivatkozás található, miszerint a magyar *csécs* szó az egyetlen forrás, amely őrzi a *çiçek* 'virág' szó (képzetlen) tövét. STACHOWSKI az említett munkát jól ismeri (l. STACHOWSKI 2014), és bár számos ponton vitatja annak megközelítését és eredményeit, ez önmagában még nem lenne ok arra, hogy egyszerűen figyelmen kívül hagyja azt. A WOT. százával tárgyalja magyar szavak olyan régi török etimonjait, amik a KEWT.-ben is feldolgozásra kerülnek. A KEWT. tehát nem tekintette, nem is tekinthette feladatának a nyugati ótörök és köztörök viszonyának tárgyalását.

Összefoglalásként elmondható, hogy a KEWT. évtizedes, precíz munka eredményeként olyan kompakt kézikönyv, amely egyetlen turkológus polcáról sem hiányozhat, viszont a turkológiában kevésbé járatos, inkább a magyar nyelvtörténet iránt érdeklődő olvasó számára a WOT. több haszonnal forgatható.

Hivatkozott irodalom

- CLAUSON, GERARD SIR 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Clarendon Press, Oxford.
- EREN, HASAN 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. *Register*: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- RADLOFF, WILHELM 1893–1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 1–4. Akad. Nauk, St. Petersburg.
- RÄSÄNEN, MARTTI 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türkischen Sprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SEVORTYAN, EDVARD VLADIMIROVIČ et al. eds. 1974. *Étimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov* 1–3. Nauka, Moskva.

- STAROSTIN, SERGEI – DYBO, ANNA – MUDRAK, OLEG 2003. *An Etymological Dictionary of the Altaic Languages* 1–3. Brill, Leiden.
- STACHOWSKI, MAREK 2014. Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 215–222.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófajtó szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.
- TIETZE, ANDREAS 2002. *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*. 1. A–E. Simurg, Istanbul–Vienna.
- TIETZE, ANDREAS 2009. *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*. 2. F–J. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.

DANKA BALÁZS
Szegedi Tudományegyetem

Balázi József Attila – Kiss Gábor, Népies szólások, közmondások és életbölcösségek enciklopédiája

Tinta Könyvkiadó, Budapest 2020. 468 lap.

1. A Tinta Könyvkiadó a Magyar szókincstárral történt debütálása óta szíven viseli a magyar nyelv szókészletének minél sokoldalúbb bemutatását. Korábban A magyar nyelv kézikönyvei sorozatban jelentetett meg különböző profilú szótárakat (Értelmező szótár⁺, Idegenszó-tár, Etimológiai szótár, Alakzatlexikon stb.). Ezek között több frazeológiai szótár is napvilágot látott (BÁRDOSI VILMOS Magyar szólástár és FORGÁCS TAMÁS Magyar szólások és közmondások szótára című műve 2003-ban, T. LITOVKINA ANNA Magyar közmondástára 2005-ben, BALÁZSI JÓZSEF ATTILA Hasonlatszótára pedig 2017-ben). A kiadó Tinta szótárak címmel egy új sorozatot is indított, ennek eddigi tagjai inkább diákoknak szóló értelmező szótárak voltak. A sorozat 5. tagjaként azonban egy frazeológiai tájszótárral jelentkeztek, a szerkesztőknek az Előszóban megfogalmazott célja szerint azért, hogy anyanyelvünk elavult, kiveszett, de legfőképpen szűkebb területen használt állandósult kifejezéseit megismertessék a szélesebb közönséggel, s bemutassák azok jelentését és használati körét (i. m. 5). A gyűjtemény elsősorban az Új magyar tájszótár (1979–2010) öt kötetének gazdag anyagát dolgozza fel, ám a szerkesztők szándéka szerint „emészthetőbb” formában. Míg ugyanis az ÚMTsz. főként nyelvész szakemberek számára készült, ezért az adatközlők ejtémódját is igyekszik mellékjelekkel feltüntetni, BALÁZSI és KISS szótára nem használ fonetikai mellékjeleket, s a nyelvjárási ejtémódot csak elvéve jelöli, pl. olyankor „ha a szólás a rím eszközeivel élt: **Vagy a kasza, vagy a kú, vagy a kaszás, vagy a fű** <arra utaló szólásként, hogy mi oka lehet, ha a kasza nem jól vág>. Itt természetesen a *kú* nem cserélhető fel *kő-re*” (5).

2. A terjedelmes gyűjtemény (468 lap) a *Népies szólások, közmondások és életbölcösségek enciklopédiája* címet viseli. A címadást nem egészen tartom szerencsésnek.

A kiadó ugyan több szótári vállalkozásának adta már korábban is az *enciklopédia* nevet (pl. *Állatnevek enciklopédiája*, *Növénynevek enciklopédiája*, *Rövidítések enciklopédiája*), de azok valóban rászolgálnak erre a névre, hiszen a címszókhoz kapcsolódóan csakugyan sok enciklopédikus tudástartalmat is közölnek. Itt azonban kevésbé érzem jó választásnak ezt a megnevezést, hiszen javarészt szótári anyaggal van dolgunk (frazeológiai egységek és jelentéseik, ill. használati körük), csak itt-ott fordul elő néhány néprajzi-művelődéstörténeti magyarázat, illetve rövidebb, nagyjából féloldalas tematikus összefoglalók bizonyos jelentéskörökbe tartozó szólásokról, pl. az egészség, az ostobaság, a babonák témakörébe tartozó frazémákról (l. később is).

Ráadásul a cím kicsit azt sugallja, hogy a szólások és közmondások mellett még egy harmadik kategória is helyet kapott a gyűjteményben, az életbölcösségeké. Sőt, a kiadó a borító hátoldalán levő ismertetőben egyenesen azt állítja, hogy a kötet „8250 örök érvényű igazságot tartalmaz szótárszerű elrendezésben”. Ez azt sugallja, mintha minden szócikk közvetítene valamilyen életbölcösséget, noha tudjuk, hogy a frazeológiában ezeket többnyire a tanító jellegű közmondások vagy különféle parasztregulák közvetítik, ezekből pedig azért jóval kevesebb van a kötetben. A szólások (pl. *jégre csal vkit* – 158), még kevésbé pedig a szóláshasonlatok (pl. *vén vki, mint az isten bocskora* – 156), a különféle szitok- és átokformulák (pl. *Egye meg a putrigáj!* – 281) vagy helyzetmondatok (pl. *Nem menyasszonytánc ez!* – 239) viszont jellemzően nem bölcösségeket fejeznek ki. Ezért voltaképpen inkább egy gazdag frazeológiai tájszótárt tartunk a kezünkben, de elismerem, hogy ezt a címet a nagyközönség kevésbé értené. Am ugyanígy tükrözhetne volna a kötetbeli anyag összetételét a *Népies szólások és közmondások szótára* cím is.

3. Az Előszóból (5–6) megtudjuk, hogy a szótár a következő frazématípusokat dolgozza fel: a) szólások, szólásmondások, mondások; b) szóláshasonlatok; c) szójárások; d) közmondások; e) csúfolók; f) szitkozódások, átkok; d) időjárási megfigyelések.

Ezt a felosztást kissé eklektikusnak érzem, s némileg tükrözi azt a terminológiai sokszínűséget, már-már zűrzavart, amelyet gyakran a frazeológiai munkák szerzőinek a szemére vetnek. Nem tartom például szerencsésnek, hogy a *szólás* kategóriájának elnevezését kiegészítették még a *szólásmondás* és a *mondás* terminusokkal. Ez utóbbiakat ugyan alkalmazzák néhol, főként régebbi munkákban, valójában azonban inkább amolyan „gumikategóriák”. A *szólásmondás* például meglehetősen tág értelemben használatos, erről tanúskodik az ÉrtSz. jelentésdefiníciója is (6: 344): „Közismert, rendsz. átvitt értelmű állandósult szókapcsolat <a szólás(mód), szóláshasonlat, szójárás, szállóige és olykor a közmondás – nem szakszerű – összefoglaló megnevezéseként>”. Emiatt nem helyes pusztán a *szólással* azonosítani. De a *szólás* kategória definíciója is lehetne szakszerűbb annál, mint amit az Előszóban olvashatunk (5): „többnyire nem mondatformájú, részben vagy teljesen megszilárdult egységek, gyakran rímmel vagy párhuzamos szerkesztésmóddal”. Mivel a rímelés és a párhuzamos szerkesztésmód is inkább a közmondásokra jellemző, sokkal helyesebb volna a kategóriát a bővíthetőség oldaláról definiálni, hiszen – a mondatformájú szólások kis csoportját leszámítva – a szólások egy vagy több bővítményt vonzó, a mondatba beépülő állandósult kifejezések. Magában a szótárban egyébként ezt jelzik is a szerzők, hiszen a szólás- vagy szóláshasonlat értékű kifejezésekben dőlt betűvel többnyire megadják a kifejezés vonzatát is, pl. *Felaszik vkinek az álla vmitől* ’felkopik vkinek az álla, éhezik’ (18). Igaz, több esetben azért elmaradt a bővítmény feltüntetése, legfőképpen

az alanyi vonzat esetében, pl. *Az aludtتهjet is megfűjja* '1. mindig fölöslegeset csinál; 2. túlságosan óvatos' vagy *Felkőti a kolompot* '1. kezdeményez vmit, elindít vmit; 2. munkához lát'. Egyes szólások mellett azonban ezt a vonzatot is megtaláljuk, pl. *Körömhegyre áll vki* 'bátran kiáll az igazáért' (198).

A *szójárások* a szerkesztők szerint „olyan közkeletű kifejezések, amelyeket pusztán a megszokás tart életben. Csupán az illendőség kedvéért bizonyos helyzetekben használjuk őket anélkül, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanánk a velük kifejezett megállapításnak” (5–6). Ilyen például a kenyér bevetésekor alkalmazott fordulat is: *Csúcs, kerekedj, lapos, domborodj!* A *szójárás* terminust az ÚMTsz. (vö. 1: 20) és az ÉrtSz. (vö: 1: XXVIII) is alkalmazza, de azért ezek megjelenése óta eltelt nagyjából 40, ill. 60 év, s időközben az efféle állandósult szókapcsolatokat a frazeológiai irodalomban már sokkal inkább *situatív klisé*-nek vagy magyarosabb terminussal *helyzetmondattal* szokás nevezni, így talán korszerűbb lett volna már ezeket használni. De a szerkesztők többnyire átvették az ÚMTsz. típusbesorolásait, mint ahogy – noha erre külön nem utalnak az Előszóban – a jelentésdefiniciókat is legtöbbször szó szerint a tájszótár anyagából veszik.

Ami a többi kategóriát illeti, nagy számban kaptak helyet a kötetben különféle szitkozódások és káromkodások. Ezek is voltaképpen helyzetmondatok, de a szerkesztők – követve az ÚMTsz. eljárás módját – ezeket is külön osztályba sorolják. Sajnos arról, hogy milyen helyzetekben használjuk ezeket, nem sokat tudunk meg. Ez nyilván abból is fakad, hogy egy szótárt dolgoznak fel, azaz nem állt a rendelkezésükre olyan szövegkorpusz, amelyből látszana az a szituáció, amelyben ezek elhangozhatnak. Így azonban nem lehetünk biztosak abban sem, hogy vajon minden esetben megállja-e a helyét az a szerkesztői besorolás, amely egyes szitkozódásokat átokformulaként tüntet fel. Például kontextus híján nem tudhatjuk, hogy vajon emberekre is használható-e a *Vesszen ki a gyökere!* fordulat (127), mert ha például csak gyomnövényekre mondják, akkor azért nem biztos, hogy átoknak is nevezném. Még kevésbé érzem átoknak az ugyanezen a lapon szereplő *A gyűjtvilágját!* szitkozódást, valószínűleg inkább egy olyan helyzetmondattal ez, amikor valaki sötétben tapogatózik, s szeretné, ha valaki világosságot gyűjtana. (Egyébként a fordulatot pontatlanul idézik a szerkesztők: az ÚMTsz.-ben *A gyűccsvilágját!* alakban szerepel (2: 763), azaz felszólító igealak van az alkalmilag főnevesült komponensben.)

Külön kategóriaként kezeli a szótár az időjárási megfigyeléseket is. Ebben eltér az ÚMTsz.-től, mert abban ezeket *szójárásként* definiálják, nem sorolják külön típusba. Ezek ugyan gyakran inkább közmondásformájú bölcsességek, tükrözik azok logikai szerkezetét is (p → q: pl. *Fekete karácsony, fehér húsvét, Ha Katalin kopog, karácsony locsog*), de el lehet fogadni azt a megoldást, hogy a szerkesztők külön típusként adják meg ezeket, *időjárási megfigyelés* névvel, *im* rövidítéssel. Ugyanakkor ezek a parasztregulák egyik csoportját alkotják, s talán össze lehetett volna őket vonni az *egészségügyi és gazdálkodási szabályokkal*, s a három csoportot *parasztregulák* néven szerepeltetni. Ilyen példák lehetnének a kötetből a következők: *Ahova a nap megy, oda a doktor nem megy* (248); *Az egészség ízét a betegség adja* (74); *Jobb a nincs egészséggel, mint a kincs betegséggel* (74) vagy *Szántatlan földön gaz szokott teremni* (109), *Gazdamorgás, béresalvás* (118), *Amilyen a szántás, olyan az aratás* (294) stb.

4. Ami a szótár felépítését illeti, az állandósult szókapcsolatokat címszóba rendezve találjuk, a címszó többnyire a kifejezés első főnévi eleme, ennek híján valamely jellemző

szava. Ennek – különösen tájszavak esetén – gyakran megadják a jelentését is (pl. *füst-faragó* 'kéményseprő' – 112), köznyelvi elemek esetében csak akkor, ha egy poliszém vagy homonim szóról van szó, s feltüntetik, hogy az illető címszóban melyik jelentésével szerepel, illetve mi a szófaja. Sajnos azonban ezekkel az értelmezésekkel is vannak problémák. Egyrészt több esetben hiányoznak, pl. a **pászma** szócikk esetében. Emiatt nem igazán értjük a szócikkhez tartozó 'megmakacsolja magát' jelentéssel feltüntetett *Megbomlik vkinek a pászmája* szólás mögött levő képet, hiszen hiányzik az az információ, hogy a *pászma* „a motollára, ill. a vetőfára feltekert fonálból egybekötött csomó” (ÚMTsz. 4: 394). A **paréj** címszóhoz viszont két jelentést is feltüntetnek a szerkesztők: '1. spenót (lat. *Spinacia*); 2. zsenge fűvel benőtt terület'. Ezekből viszont nem egészen érthető *A paréj legnagyobbra nő* közmondás, hiszen a leveles főzeléknövény (másik nevén: *paraj*) nem nő annyira magasra, s a zsenge fű sem. Csakhogy a népnyelvben a *paré* ~ *paréj* szó elsősorban 'gyom(növény)' jelentésű, azt pedig minden földművelő ember megtapasztalhatta, hogy a gyomok gyorsabban és magasabba nőnek, mint a kultúrnövények. Azért sem értem a szerkesztők jelentésdefinícióját, mert az ÚMTsz. **paréj** szócikke (4: 376) is első helyen '(gyom)növényfajta', kicsivel lentebb 'mindenféle gyom' jelentéssel definiálja a szót. De az ÉrtSz. (5: 643) **paraj** szócikkében is a főzeléknövény és a belőle készült főzelék jelentések után harmadikként ezt olvashatjuk: „(nép) Ált. a ház körül, kertben, szemetes helyen növé és elburjánzó gyom”.

A vezérszót követik a félkövér szedéssel álló frazémák, utánuk rövidítésekkel feltüntetik azt is, milyen frazematípusba tartozik az illető kifejezés. Minden frazémát nagy kezdőbetűvel közölnek, ezt azonban nem találom túl jó megoldásnak, mert ha a szólásokat és a szóláshasonlatokat kis kezdőbetűvel adnák meg, jobban látszana, hogy ezek beépülnek a mondatba, míg a többi típus mondatformájú egység.

A tipológiai besorolások többnyire az ÚMTsz.-ből „öröklődnek”, ám lehetett volna ezeket több kritikával is kezelni. *A Nem vagy fattyúgyerek, jókor jöttél* fordulat után mindkét szótárban a *sz* rövidítés áll, ennek alapján ezt szólásnak minősítik, ám valójában egy helyzetmondattal vagy a szótárban alkalmazott terminológiával szójárással van inkább dolgunk. Erre utal az is, hogy a szerkesztők sem denotatív jelentést tüntetnek fel utána (ez volna jellemző a valódi szólásokra), hanem csúcsos zárójelben a kifejezés használati szabályát adják meg: „<evés idején érkező családtagnak v. látogatónak mondják>” (97).

A megkérdőjelezhető besorolás egyáltalán nem ritka a szótárban, az idézett példa mellett ugyanazon a lapon másik ilyen is van, a **faszeg** címszó alatt: „No, te faszög, ott maradsz *sz* (*tréf*) <olyan embernek mondják, aki bajba kerül, elrontott vmit>”. Igaz, itt is követik az ÚMTsz. **faszeg** címszavában (2: 290) található besorolást, de ez nem változtat azon, hogy itt is inkább helyzetmondatról van szó.

De más frazematípusok esetén is találkozunk ilyen esettel, például a *Megleli a maga dörgölőfáját* fordulatot a szótár közmondásnak minősíti, hozzátéve, hogy gúnyos kifejezés, a jelentése pedig a következő: 'házastársat talál'. A kifejezés azonban nem közmondás, hiszen nem mutatja a közmondásokra jellemző logikai ítélet jelleget (p → q), de még csak nem is mondatformájú klisé, hiszen kell mellé egy alanyi vonat: *vkí megleli a maga dörgölőfáját*. Vagyis: egyértelműen szólással van dolgunk. Ha a szerkesztők jobban figyeltek volna arra, hogy a 3. személyű alanyt is mindenütt feltüntessék vonzatként (számos esetben ezt megteszik), akkor az ilyesféle hibák kevésbé fordulhattak volna elő, hiszen akkor adódott volna, hogy ezt a fordulatot is a szólások közé sorolják be.

(Ebben az esetben egyébként változtattak az ÚMTsz. tipológiai besorolásán, de kár volt, ott ugyanis – helyesen – szólásként tüntetik fel ezt a frazémát.)

A *Pereg vkinek a fara* 'reng a csípője <a sok szoknyától>' fordulatot viszont szó-láshasonlatként sorolják be (95), ami – már csak a hasonlító mellékmondat hiánya okán is – nyilvánvalóan tévedés.

5. De folytassuk tovább a szócikkek felépítésének bemutatását! Ha a kifejezés tájszót tartalmaz, akkor annak az értelmezését is közlik a \circ jel után, pl. *Új kerítés mellé is jó a támadék* 'a fiataloknak is elkél a tapasztalt öregek segítségével' \circ *támadék* 'támaszték' (180).

Több esetben szerepelnek történelmi, néprajzi vagy művelődéstörténeti magyarázatok is a szócikkekben. Ezeket a \odot jel után találjuk, pl. *Ember a lenben, de nem a kenderben 'kis termetű'* \odot A len két-, a kender pedig ötméternyire nőhet meg (79).

Ha a címszóban szereplő szókapcsolat forrása valamely irodalmi mű vagy adoma, arra a nyitott könyv szimbólum (📖) hívja fel a szótárhasználók figyelmét, pl. a **ló** címszóban: *Álnok vki, mint a Csupor lova* 📖 Megette az abrakot, de húzni nem akart (221).

A szócikkek végén gyakran nyíllal (\Rightarrow) utalnak a szerkesztők másik címszóra, főként akkor, ha abban az illető kifejezésnek valamely variánsa található, pl. *Gyümölcs nem esik messze a fájától* \Rightarrow ALMA (127). Ezekkel a hivatkozásokkal is vannak azonban bajok.

Egyrészt előfordul, hogy csak a szócikkek között van utalás, szócikken belül az egyes frazémák között nincs. Viszont az alfabetikus sorrendben egymástól különálló, de egymáshoz nyilvánvalóan szorosan kapcsolódó egységek összetartozását azért jelezni kellett volna, vagy – megszegve a betűrendet – egymás után közölni őket. Így nem fordulna elő, hogy a **ló** címszóban (221) az *Annyit ér vmi, mint döglött lovon a patkó* szó-láshasonlat, és a szerkesztők által közmondásnak minősített *Döglött lóra patkó* fordulat összetartozását semmi sem jelzi. (Mellesleg a második kifejezés nem közmondás, hiszen azt nyilvánvalóan egy bizonyos közléshelyzetben valamire vonatkoztatva használjuk: *(Ez) döglött lóra patkó*, azaz valójában szólással állunk szemben.)

Ugyanígy nem szerencsés, hogy a **fa** címszóban (90–91) három különböző, egymástól a betűrend miatt külön álló fordulatként találjuk meg a következő szóláshasonlatokat: *Acsarkodik {ordít, sivít} vki, mint a fába esett fereg* – *Kínlódik vki, mint a fába szorult fereg* – *Ne szűkölj, mint a fába esett fereg*. Rosszabb ennél, hogy mindegyik után – szó szerinti egyezéssel – megtaláljuk a *fereg* értelmezéséhez kapcsolódó magyarázatot: „Régen a farkast nevezték *fereg*-nek. Elfogására gyakran készítettek vadfogó eszközt: például kivágott fatörzsbe két, csak lefelé mozgó ajtószárnyat építettek be, amelyre rálépve a farkas közéjük szorult” (90). Ez a megoldás meglehetősen redundáns és növeli a terjedelmet is. Sokkal szerencsésebb lett volna a három kifejezést mint egymás variánsait egymás után közölni, így elég lett volna egyetlen eredetmagyarázat is.

De a szócikkek közötti hivatkozásokkal is akadnak gondok. A **guta** címszóban (122) ugyanis a *Meghúzza magát vki, mint Gyömöre/Komoró mellett a guta* szóláshasonlat kapcsán találunk hivatkozást a **falu**, **ház** és **kamra** címszókra, amelyekben ennek a fordulatnak különféle variánsait találjuk. De a **kamara**, **kamra** címszóban (165) ugyan megtaláljuk az *Összehúzódik vki, mint kamra végén a guta* fordulatot, ám ez után csak a **kamraszeg** címszóra van utalás (uo.), amelyben a *Megül, mint a kamraszegben a guta* formát olvashatjuk, a **kamra** címszóra való hivatkozással. Egyikben sincs azonban utalás a **guta**, a **falu** és a **ház** címszókra. Ennél is nagyobb baj azonban,

hogy az ugyanezen címszóban olvasható *A guta üsse meg!*, ill. *Üsse meg a guta szele {a lapos guta}!* szitkozódások mellett semmilyen utalás nem található más címszókra, holott a könyv végén található Fogalomköri mutató tanúsága szerint (366) számos másik komponens is állhat ebben a szerkezetben a *guta* főnév helyén, például a *büdös szél*, a *famennykő*, a *kénköves istennyila*, a *száraz ménkű*, a *nyilamlás* stb. Ezekre a szócikkekre is kellett volna tehát hivatkozni.

6. Visszatérve még a szótári címszók felépítéséhez, egyes kifejezések után néha a □ jelet is megtalálni. Ezt olyan esetekben használják a szerkesztők, ha a kifejezésben valamilyen szójáték is szerepel, a szerkesztők □ jellel hívják fel erre a figyelmet, pl. *Adok egy ötöst, de nem lesz bank, ahol felváltad! sz (tréf)* □ Az ötös főnév 'pénzérme' és 'pofon' jelentésén alapuló szójáték (264).

A szótári részben található még összesen 20 tematikus összefoglaló. Ezek a nagyjából féoldalas összeállítások a teljesség igénye nélkül bemutatnak néhány állandósult szókapcsolatot, amelyek egy-egy témakörhöz sorolhatók. Azt viszont nem tudom megfejtetni, hogy ha az ezekhez tartozó központi fogalom szócikként is megtalálható a szótárban, akkor miért nem ezekhez kapcsolták őket. A fához és kitermeléséhez tartozó összefoglaló például a **majd** és a **majom** címszó között foglal helyet (230), a házhoz és berendezéséhez tartozó pedig a **láb** címszó után (213), és folytathatnám a sort a többivel is. De egyébként szórakoztató rövid összeállítások ezek, ha kissé szokatlanok is magában a szótári részben.

7. A 350 oldalas szótári részt még három mutató követi. Az első rövidebb (353–355), s a szólásokban előforduló földrajzi nevek jegyzékét tartalmazza alfabetikus sorrendben, feltüntetve, hogy melyik megyében vagy esetleg melyik szomszédos országban van az illető település. Sajnos azonban azt nem adják meg, hogy melyik címszóban található a szóban forgó helynév, ennél fogva ebben a formában ennek a mutatónak nem túl sok haszna van.

Ezt követi a Művelődéstörténeti magyarázatok fogalomköri mutatója (356–357). Ez a szótár szócikkeiben a ☉ jel után következő magyarázatokat rendezi tematikus csoportokba, de itt feltüntetik az egyes fogalmakhoz kapcsolva a szócikket is, amelyben a magyarázat olvasható, ennél fogva ez hasznosabb összeállítás az előzőnél.

A harmadik, a Fogalomköri mutató a legerjedelmesebb (358–466). Ez a szótári részben található összes állandósult szókapcsolatot tartalmazza, megpróbálva azokat különböző fogalmi körök szerint csoportosítani. Ez is hasznos, mert így egymás mellé kerülnek távoli szócikkekben levő, de fogalmilag egymáshoz kapcsolódó fordulatok. A besorolás azonban néhol elég szubjektív, nem mindig lehet egyetérteni. Kétségtelen, hogy baj az, ha a pásztornak valamely juhát megeszi a farkas, talán ezért is került a *Gyenge pásztornak gypjat szarik a farkas* közmondás a BAJ fogalma alá (367). De ha már a BAJ kategóriájába sorolták, akkor meg érthetetlen számomra, hogy az ezzel nagyjából szinonimnak tekinthető *Gyenge pásztor mellett elszéled a nyáj* és a *Verekedő pásztorok között búcsút ül a farkas* közmondások miért nem itt kaptak helyet. Előbbi azonban a GYÖNGESÉG, utóbbi pedig a VESZEKEDÉS fogalomkörében található, így a három összetartozó kifejezés mégsem került egyazon fogalomkörbe, pedig az ALKALMATLANSÁG kategóriájába talán mindhárom besorolható volna, de az első kettő mindenképpen.

8. A szótár felépítésének bemutatása után még kitérnék néhány eddig nem említett pontatlanságra és hibára. Korábban volt szó arról, hogy a szótár számos időjárési megfigyelést is tartalmaz. Mint ismeretes, Gyertyaszentelő Boldogasszony napjához (február 2.) is fontos időjárás- és termésjósló hiedelmek kapcsolódnak. Általában úgy vélik, hogy ha február 2-án jó idő van, akkor későn tavaszodik. Közismert a medvével való jóslás: ha ezen a napon kisüt a nap, és a medve meglátja az árnyékát, akkor visszamegy, és még negyven napig tart a hideg. A szótár is feltüntet négy időjárási regulát, amelyek ehhez az ünnephez kötődnek, de ezek vonatkozásában sem pontos.

Az első két regulával vannak gondok. Az első így hangzik: *Félig gyertyaszentelő, az ízeket vedd elő!* A második látszólag ennek a fordítottja: *Gyertyaszentelő ha fényes, rakd el paraszt, az ízeket!* Mindehhez még magyarázatként megadják az *ízeket* komponens értelmezésül, hogy az *íz* jelentése: 1. 'ujjperc', 2. 'tag, porcika'. Valójában azonban tévednek: itt nem az *íz* többes számú alakjával van dolgunk, ez szemantikailag nem is illene ebbe a kontextusba. Valójában az *íz*ik ~ *íz*ék lexémát találjuk a két kifejezésben, melynek a jelentése 'takarmánymaradék, nádtörmelék, lerágott száraz kukoricaszár', amit enyhébb időben, a nagyobb fűtőértékű fa kiváltására fűtés céljára is használtak. (Az ÚMTsz. az *íz*ék címszóban tárgyalja (2: 1125–1126), az adatokból látszik, hogy a szónak nyelvjárásainkban *íz*ék, *íz*ének, sőt *üz*ék, *üz*éng stb. alakváltozata is van). Az ÚMTsz. **gyertyaszentelő** szócikkében (2: 747) közölt időjárási regulák szövegében azonban nem találunk *ízeket* alakot, hanem két *íz*éket változat mellett hat esetben is az *íz*iket variánszt olvashatjuk. A szerkesztők azonban ennek jelentését nyilván nem ismerték, így az *íz* szóhoz próbálták kapcsolni. Noha az *íz*ik ~ *íz*ék lexéma a TESz. szerint (2: 252) etimológiailag valóban az *íz* 'tag, porcika' szavunk származéka, de a szóvégi *-k* nem a többes szám jele, mint azt a szótár szerkesztői vélik, hanem az az elhomályosult *-(é)k* képző, amelyet az *ágyék*, *árnyék* vagy *fazék* szavainkban is megtalálunk.

Az első példával ráadásul más baj is van: itt a szerkesztők csak az ÚMTsz. első adatát közlik, mellőzve a nyelvjárasi mellékjeles írásmódot. Az eredetiben *Fílig* (!) *gyertyaszentelő* áll, ezt értelmezik *félig*nek. Itt azonban talán az ÚMTsz. adata is szövegromlásra alapul, hiszen utána többször is a *fénylik* ige van ugyanezen regulában (*fínylik*, *fímlík* (!) formában is adatozódik), azaz elírás lehet a *Fílig gyertyaszentelő* változat. Valójában ugyanis arról van szó, hogy *Ha fénylik gyertyaszentelő, az ízket is vedd elő!* Vagyis: ha Gyertyaszentelőkor napos, szép idő van, akkor még hosszú lesz a tél, és szükség lesz még – a fa kifogytával – az *íz*ikre is, hogy a hideg tavaszi napokon is legyen mivel fűteni.¹ Ha tehát a szerkesztők nem pusztán az első adatot közölték volna, rájöhettek volna a kifejezés valódi értelmére, amit azért a második példa is sugall: ha fényes gyertyaszentelő, el kell még rakni az *íz*iket, hogy legyen később mivel fűteni.

Van efféle pontatlanság más szócikkben is. A **farkas** címszó alatt közli a szótár a *Farkas kasszájára jut vmi* szólást, 'elprédálódik, tönkremegy' értelmezéssel. Utána feltüntetik még hivatkozásként a **farkaskassa** címszót is, ahol ennek a kifejezésnek a variánsaként megtaláljuk még az 'elprédál, hagyja, hogy tönkremenjen' jelentésű *Farkaskasszára ereszt vmit* 'elprédál, hagyja, hogy tönkremenjen' és a szintén 'elprédálódik, tönkremegy' értelmű *Farkaskasszára kerül vmi* fordulatot is. (Ezek mellett a tagadó formájú *Nem ad*

¹ Hasonló jelentésben áll a *fénylik* ebben a közismert időjárasi regulában is: *Ha fénylik Vince, (meg)telik a pince.*

farkaskasszára vmit szólás is szerepel még a címszóban, bár ennek külön szólásként való feltüntetésével nem igazán tudok egyetérteni, hiszen itt pusztán egyszerű tagadásról van szó, a tagadószó itt nem olyan rögzült eleme a szólásnak, mint mondjuk a *Nem semmi* fordulatban vagy a *Nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél* közmondásban.) Mindegyik fordulatnak az ÚMTsz. a forrása (2: 279–281), valami azonban elkerülte a szótár szerkesztőinek figyelmét: a tájnyelvi fordulatokban valóban *farkaskassza* alakot találunk, ám az ÚMTsz. szerkesztői az adatokat nem *farkaskassza* címszó alatt közlik, hanem – helyesen – a *farkaskasza* címszóban (2: 281). A szólásnak különféle változatait megtaláljuk már régi nyelvünkben is, vö. pl. *Farkas-kaszára veti*, és veszedelembe taszítja (Pázm: Préd. 35, NySz. 2: 137) vagy Nehezen hihető, hogy (a rácság) a Dunán általjövén, maga háza népe népét *farkas-kaszára hagyja* (RákF: Lev. 1: 398, NySz. 2: 137).

Hogy pontosan mi ez a *farkaskasza*, az bizonytalan, egyes vélemények szerint olyan farkasverem, amelynek az aljában éles pengék ölik meg a farkast, de így hívtak korábban egy középkori szúrófegyvert is, melynek középső része a szokásos lándzsahegy volt, a másik két, rövidebb hegye pedig félhold alakban végződött, vö. PÁSZTOR JÁNOS, A magyar katonai terminológia kialakulása. (A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig.) Hadtörténelmi Közlemények 17. 1970: 652. Akár valamiféle farkascsapdáról van szó, akár fegyverfajtról, ez az eszköz eltűnt a használatból, ezért változhatott el a népnyelvben népetimológiával *farkaskassza* alakra, talán az elsőként idézett *farkas kasszájára jut* szólás „farvizén”, olyan értelmezéssel, hogy a farkas fizet érte az éles fogaival, azaz elpusztítja a nevezett dolgot. De mindez nem változtat azon, hogy mind a négy idézett szólás a **farkaskasza** címszóba kíváncskozott volna.

9. Kritikai megjegyzéseim ellenére szeretném hangsúlyozni, hogy a Népies szólások, közmondások és életbölcösségek enciklopédiájával a szerkesztők egy igen fontos és hasznos szótárt adtak az érdeklődő nagyközönség, az iskolai tanárok, de még inkább a frazeológia kutatói kezébe. Nagyon jó ötlet volt, hogy kigyűjtötték az ÚMTsz. gyakran nagy terjedelmű, szerteágazó szócikkeiből az azokban sokszor eléggé megbújó állandósult szókapcsolatokat. A szótárban ezek jóval áttekinthetőbbek, mint az ÚMTsz.-ben, nem vonják el más adatok a kutatók figyelmét, csak az állandósult kifejezésekre lehet koncentrálni. Igen hasznos az is, hogy számos esetben próbáltak művelődéstörténeti vagy néprajzi magyarázatokkal szolgálni egyes kifejezések háttérének megvilágításához. Noha nem kifogástalan, de igen hasznos a fogalomkörü mutató is, mert abban az egyes témakörök kapcsán többnyire egymás mellé kerülnek a szinonim vagy legalábbis rokon témájú állandósult kifejezések. A szótár tehát ebben a formájában is igen jól segíti a nyelvészeti kutatást, és feltétlenül üdvözlendő a megjelenése. Ha pedig a szerkesztők idejéből és energiájából futja, egy esetleges későbbi, átdolgozott kiadással nagyon sokat lehetne még javítani a fentebb kifogásolt kisebb hibákon is.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Sziksainé Nagy Irma, Intertextuális tükrök

Összehasonlító stílselemzések

Pesti Kaligram Kft., Budapest, 2021. 399 lap

A szerzőnek ez a tizenegyedik könyve (néhányat kiemelünk: Stiliztika 1994; Leíró magyar szövegten 1999; A retorikai kérdés rövid tudománytörténete 2001; Stílselemzés, stílusértékelés, stílusművelés 2011; Költészet és játék 2016). Emellett számos egyéb, nem könyv méretű tanulmánya is megjelent. Gazdag munkássága sokirányú műveltséganyagot dolgoz fel. A jelen kötetet nem szánja tankönyvnek, a benne közölt stílselemzéseket sem végezte el egyetemi hallgatóival, de oktatói tapasztalatait felismerjük benne.

A kötet címe és alcíme kifejezi a szerzőnek azt a meggyőződését, hogy az irodalmi alkotásokat nem egymástól függetlenül kell vizsgálni, hanem egymással való kapcsolatukban, meghatározott szempontok alapján; ezek: a funkcionális nyelvelméletek, a pragmatika, a stilisztika és a poétika. Elemzéseit kiterjeszti az irodalmi alkotásokon kívül egyes alkotók, stíluskorszakok, forrásszövegek és fordítások, különféle nyelvek stílusjellemzőinek vizsgálatára. Alapos analízissal bemutatja a műnemek és műfajok stiláris sajátosságait, irodalomtörténeti és stíluskorszakok jellemzőit a kiválasztott művek összehasonlító elemzésével.

A továbbiakban megismerjük az összehasonlító stílselemzés fogalmait (a könnyű fellelhetőség érdekében) betűrendbe szedve az *allúzió*-tól a *vendégszöveg*-ig több mint negyven szakaszt és szókapcsolatot értelmez rövid körülírással. Ezek a kötet elemzéseinek szakszókincsét képezik a továbbiakban.

Elemzésre irodalmi szövegeket, valamint irodalmi értékű szónoki szövegeket és vallásos tartalmú írásokat választ ki. Fontos kérdése: hogyan lehet megragadni valamely szöveg irodalmiságát.

Az intertextualitás fogalmát és tudománytörténeti helyét KRISTEVA, BAHTYIN, GENETTE, RIFARTERRE elméleti munkáira hivatkozva tisztázza, elhatárolja a plágiumtól, a paratextualitástól, a metatextualitástól, az imitációtól, az architextualitástól. Megállapítja fajtáit: az általános intertextualitás különböző szerzőktől ered, a korlátozott intertextualitás pedig önidézés, önidézet. Természetes – mondja –, hogy az intertextualitás észleléséhez bizonyos fokú műveltség, előzetes olvasmányok, szövegek ismerete szükséges. A jelenség különösen gyakori a posztmodern irodalomban – ez is a szövegek közti játék egyik lehetősége.

Az összehasonlító stilisztika korábbi elméleti munkákban ugyan megjelent, bár nem tekintették még más szemléletmódoktól elhatárolandónak (SPITZER, VOSSLER, BALLY); bizonyos elemzésekben is felismerhető: például TÖRÖK GÁBOR összevetette József Attila-tanulmányaiban a költő különböző korszakaiból származó verseit.

A stilisztika – mint tudjuk – a nyelv- és irodalomtudomány határán áll; több kiváló irodalomtudós – SÓTÉR ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY és mások – elismerően nyilatkoztak arról, hogy az irodalomtudomány sokat köszönhet a nyelvészek stilisztikai vizsgálódásainak. Az irodalmi szövegek összehasonlító stilisztikai elemzésével kapcsolatosban egyetérthetünk PÉTER MIHÁLY megállapításával, mely szerint mindenfajta stílselemzés kiindulópontja az összehasonlítás. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA arra is keresi a választ, hogy egy verbális üzenet mitől minősül műalkotásnak. – Ennek a kérdésnek

alapos kifejtését találjuk a kötetben, kiváló írók és stilsztikával foglalkozó nyelvészek („stilsztikusok”) nézeteit ismerteti-idézi a szerző.

Fontos megállapítása a következő: „A műértelmezés mindenképpen a jelentésképzés gondolkodási folyamatát indítja el, amely újraértelmezteti velünk a világhoz való viszonyunkat, önmagunkat, és eközben esztétikai élvezetre, tapasztalatra is szert teszünk. A műveket természetesen az alkotó jobban érti a legjobb elemzőnél is, így nyilván eltér az értelmezésük. Hogy ez miből fakad? Erre sok magyarázat adódik: az alkotó célját csak sejtethi a befogadó, hiszen még a szöveg kis eleme, a szó értelmezése sem pontosan ugyanaz kettejük tudatában. És nyilvánvalóan különböző műveltségi szinten is eltérő a szövegértelmezés és a stílustulajdonítás színvonala” (23).

Meghatározza az összehasonlító stíluselmzés fogalmát, elméleti alapjait (ezek elsősorban a funkcionális nyelvszemléletek), tárgyát, anyagát, területeit, módszereit, szerepét, célját – majd gyakorlatát. Ezek után az elméleti kérdéseket taglaló fejezetek után az összehasonlító stíluselmzés gyakorlata következik mintegy háromszázötven lap terjedelemben.

Az intertextuális összevetéseket megelőzően intratextuális összevetést olvashatunk: Juhász Gyula *Turris eburnea* című fiatal kori (1907-ben írt) versének kéziratát veti egybe a Nyugatban megjelent és a költő műveinek kritikai kiadásában olvasható változataival. Elemzi a változtatásokból adódó szemantikai és stiláris különbségeket; a vers hangzásvilágát érintő, sőt a helyesírási változatait is, ez utóbbi egy-egy írásjelet, illetve nagy kezdőbetűt jelent, az elemzés szerint fontos jelentéstöbbletet hordozva.

Ugyancsak intratextuális, azaz egy alkotáson belüli vizsgálat Dsida Jenő *Tavalyi szerelem* című, két nyolcsoros versszakból álló költeményének elemzése. Az elégikus végkicsengésű dal két versszaka közötti jelentésbeli eltérés ellenére szerkezetük teljesen azonos. Részletes összevetésüket olvasva az elemzést végzőnek kitűnő beleérző képességéről, emellett grammatikai minősítéseinek tökéletes pontosságáról győződhetünk meg; ezek alapvető feltételei a magas színvonalú stilsztikai vizsgálatnak.

Lackfi János versvariációinak verstani elemzése után jogosan teszi fel a kérdést SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, hogy a bemutatott variációk stílusgyakorlatok-e vagy paródiák, hiszen „az antik metrumokhoz magasztos eszmeiségű és fennkölt stílusú” művek szoktak kötődni (56).

Intertextuális elemzéseit a szerző Szabó Lőrinc-költeményekkel kezdi: a *Huszonhatodik év* című szonettciklusból választ ki két verset: Mindenütt ott vagy és Mert seholy se vagy párvers címeinek ellentmondása és összhangja mellérendelő összetett mondatá egybeolvasva okádó magyarázatként fogható fel. A címet kezelő Mert kötőszós indítás sugallja e gondolatot a versolvasónak-elemzőnek. Rekviemjével Szabó Lőrinc újat teremtett, a „dialogikus költői paradigma modelljét” – idézi NEMET G. BÉLÁTÓL (62). A kötet verseiben az enjabement-ok által hangsúlyosabbá válnak az új sorba írt tagok, melyek sokszor igen szoros grammatikai viszonyú szintagmatagok (tárgyas szintagmák, alany és állítmány stb.) –, s az olvasó elgondolkozik: hogyan lehet ezeket hitelesen és értelmezően megszólaltatni. „Szabó Lőrinc óta [...] nemcsak alkotni, de olvasni is másként kell magyar verset” – idézi SZIKSZAINÉ NAGY IRMA KULCSÁR SZABÓ ERNŐTŐL (74).

Két Móricz-novella: a *Tragédia* (1909) és az *Egyszer jóllakni* (1933) szövegének közele és részletes elemzése következik; a sok szempontot felölelő fejtegetés példaként szolgálhat fogékony hallgatónak egy-egy diplomamunka témájának és módszerének megválasztásához is. – A két novellában az olvasó alig veszi észre az elbeszélő szöveg és a szabad

függő beszéd határvonalát. Erre a jelenségre talán erőteljesebben kitérhetett volna a különben rendkívül alapos és részletező elemzés. Móricz nyelvének jellemzésére CZINE MIHÁLY megállapítását idézi (111), eszerint a Móricz által teremtett nyelv, „az elődökénél szubjektívabb, vibrálóbb, érdekesebb, gazdagabb, modernebb”. CZINE MIHÁLY állításából – állítmányaiból a *gazdagabb* véleményem szerint vitatható, ha az elődök közül például Arany, Petőfi, Jókai, Mikszáth nyelvi gazdagságára gondolunk.

Kossuth Lajosnak egy vezércikkét és egy toborzó beszédét veti össze a szerző Retorikai intertextualitás műfajok párbeszédében című fejezetében. Mindkettőt – méltán – irodalmi alkotásnak tekinti. Jellemző rájuk megállapítása szerint a gondolatot erősítő és a pátoszt fokozó alakzatok léte. A szegedi toborzó „tanácskozó beszéd”: nagyon érdekes a szöveg folyamán folyton változó megszólítások elemzése. A vezércikk és a politikai szónoklat szövegtípusának eltérését pontosan kimutatja, emellett kiemeli, hogy a vezércikk írója is érdekeltté, egyetértővé teszi az olvasót: „Egyesüljünk a haza megmentésére mindenek előtt” – idézi a szónoklatból.

Kossuth szónoklatainak egyik fontos szövegszervező elvét adják a kérdésalakzatok: ezek átmenetet jelentenek a valódi és az álkérdés között; publicisztikai szövegének kérdései álkérdések, a kérdés feltevője maga válaszol: érvelő szerepük van. Az érvelések gazdag adjekciós alakzatokban. A szónoki beszédek az adjekciós alakzatoknak több változatát tartalmazták: halmozás, felsorolás, fokozás, ismétlés. Kossuth szegedi toborzó beszédében az ellentét, az ellentétező párhuzam, valamint a paralelizmus nagy meggyőző erejű.

Kossuth írásaiban az értelmi meggyőzés, szónoklataiban az érzelmi ráhatás az uralkodó, mindkettő szépirodalmi igényű retorikával párosulva – értékeli a szerző.

A következő fejezet a műfordítást mint az intertextualitás egyik létmódját mutatja be. Gazdag anyagának szempontjaiból kiemeljük a következőket: a forrás- és célnyelv inkongruenciája, sőt nyelvtipológiai különbözősége. Ezek eredményeképpen szemantikai veszteségek, de többletek is keletkezhetnek: mássá lesz a szöveg. Fontos kérdéseket ragadhunk még ki a szempontrendszerből: fogalmi vagy stílushűsége törekedjék a fordító; milyen legyen a forrás- és a célnyelvi szöveg képanyagának megfelelése; a versmondattana.

A biblikus szövegek stílár változatait tárgyaló fejezet szintén a műfordítás és intertextualitás témájához kötődik. A szerző összeveti a Bécsi kódex, Heltai Gáspár, Károlyi Gáspár, Komáromi Csipkés György bibliafordításaiban Jónás könyve szövegében főként az interrogáció kérdésalakzatainak sokaságát. Már Károlyi Gáspár is tudta – idézi SZIKSZAINÉ NAGY IRMA – „Az egyszerű kijelentésben nem lenne oly erő, mint ami van a kérdésben” (178–179).

Összehasonlító stíluselmélet végez a szerző Nagy Ignác Tisztújítás című, 1842-ben keletkezett és Parti Nagy Lajos 2006-ban megjelent művével; Parti Nagy műve a Nagy Ignác-vígjáték átirata.

Kosztolányi Dezső Ha negyvenéves elmúltál című költeményével veti össze Tóth Krisztina Delta című versét; az intertextualitásnak több sajátos módját ismerhetjük fel a költő szövegében: vendégszöveg, struktúraevokáció, szemantikus-motivikus utalás, versforma- és ritmusimitáció. Aki úgy olvassa Tóth Krisztina versét, hogy nem ismeri Kosztolányi művét, az nem fejezi fel az intertextus nyomait, úgy belesimulnak a kiemelt mondatok – állapítja meg a szerző.

Találó címe van a következő fejezetnek is: Funkcionális ellentétben létező intertextualitás. Az 1200 körül keletkezett, legrégebbi szövegemlékünk, a Halotti beszéd és Kosztolányi Halotti beszéd című költeménye sok szempontra kiterjedő elemzésének egyik értékes

megfigyelése szerint Kosztolányi versének szerkezete egybeesik a klasszikus szónoki beszéd szerkezetével: exordium – az ember érték; confirmatio – ugyanis egy élete van; narratio – a legjelentéktelenebb is kiválasztott; perroratio – halálával mesealakká lesz.

Ezt az utolsó megállapítást, az utolsó versszak ilyen értelmezését határozott állítás-ként nem tartom meggyőzőnek: költői hasonlat ez, mely főként állandó szókapcsolatok által nyilvánul meg a költemény szövegében („Hol volt...”; „Hol volt, hol nem volt”) a versszak negyedik és tizedik sorában.

Nagy értéke az elemzésnek, hogy rámutat Kosztolányi költeményének további intertextuális kapcsolataira. Ezek nem az ómagyar szövegből valók. Goethe Faustjának légkörét idézi „ki küzdve tört a jobbra”, s Faludi Ferenc Forgandó szerencse című költeményét idézi emlékezetünkbe a „forgandó, tündér szerencse” verssor. A költeményt természetesen az az olvasója is megérti és élvezni tudja, aki nem észleli ezeket az intertextuális jelenségeket, mert nem ismeri az idézett szövegeket.

Következő nagy terjedelmű és gazdag tartalmú fejezetében szertartási és költői litániákat vizsgál. A szakrális szövegtípus példajaként a Zoltárok könyve 136. énekét idézi, majd költői – világi, profán – litániákat elemez: Juhász Gyula, Dsida Jenő, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső, Somlyó György, Karinthy Frigyes, Tóth Árpád költeményeit, s felfedezi a „litániaszerűséget” például Radnóti Töredékében, Illyés Gyula Egy mondat a zsarnokságról című nagy versében. A költői litániák – állapítja meg – vallási tartalom nélkül játszanak rá a litánia formai-stílusbeli sajátosságaira.

Katona József Bánk bán című drámájában Tiborc panasza és a modern Tiborcok a témája a drámai hangnem változatait bemutató fejezetnek, Erdős Virág, Egressy Zoltán, Háy János, Lackfi János és Zalán Tibor által írt szövegekben. A felsorolt 21. századi alkotók a modern élet társadalmi, gazdasági, politikai, természeti, kulturális viszonyait élék át a drámai szituációban, többnyire szlengben, sőt a trágárságot sem kerülve el. Az eldurvult beszédstílusra utalva fel is teszi a szerző a kérdést: „Fokozza-e a vulgáris nyelvezet a drámaiságot?” (334).

Szabó Lőrinc Lóci óriás lesz című versét Vörös István „írja újra” parafrázisában: Misi óriás pizzát vesz címmel, mai szituációba helyezve az apa és fiú kapcsolatának ábrázolását. Vörös István nagy formahűséggel követi a Szabó Lőrinc-költeményt, és virtuóz módon teljesen belesimulnak szövegébe a Szabó Lőrinctől átvett sorok.

„Valódi költészettel párbeszédet folytató slam poetry” című fejezete ismereti a slam műfaját, s azt is, milyen heves vitákat vált ki ez a műfaj az írók és az irodalmárok körében. Petőfi Föltámadott a tenger című nagyszerű költeményének hatalmas víziója, emelkedettsége ellenében egy nyolcfős csoport újszerű képalkotással, argotikus köznyelven, szleng jeleketekkel írta át a verset. „Az átköltés [...] sem tartalmilag, sem hangulatilag nem egységes alkotás” (361) – állapítja meg SZIKSZAINÉ NAGY IRMA az egyikről, de mindegyikre igaz.

A műfajparódia bemutatása kapcsán jellegzetes alkotói, műfaji sajátságok, karikatúrisztikus egyedi művek kerülnek sorra; a hagyományt egészen Arisztophaneszig, Cervantesig vezeti vissza. Tóth Árpád Ady Endrének című költeményéhez Karinthy Frigyes és Varró Dániel paródiáit csatolja.

Kiváló fogalmi tisztázását nyújtja a *paródia*, *travesztia*, *szatirikus pastiche* stb. fogalmaknak, s bemutatja a paródia lehetséges megjelenéseit: műfajparódia, egyedi művekkel folytatott intertextuális játék, alkotói sajátosságok karikatúrája, sőt a vershangzás karikatúrája. Végül megállapítja: akkor élvezhető az irodalmi karikatúra, ha az olvasója ismeri a parodizált művet, műfajt, illetve a kifigurázott író egyéni stílusát.

A kötetet imponálóan gazdag irodalomjegyzék zárja, a magyar műveken kívül német, francia, angol szerzőkre is hivatkozik. „Az összehasonlító stíluselmzés szakirodalmából”: e cím szerepel a lista élén; ehelyett a Felhasznált irodalom vagy Irodalom volna találó, mivel a jegyzékben szakmunkákon kívül az idézett szépirodalmi művek is benne vannak (például Ady Endre összes prózai művei; József Attila összes műve; Márai Sándor: Egy polgár vallomása stb.).

Külön elismerés és köszönet illeti a szerzőt, amiért SZATHMÁRI ISTVÁN stíluskutató csoportjának tagjaitól származó tanulmányokra olyan bőségesen hivatkozik, felsorolva őket az irodalomjegyzékben. Legnagyobb számban természetesen és méltó módon SZATHMÁRI tanár úr műveinek címeit olvashatjuk.

Ez a rövid ismertetés nem tudja kellőképpen érzékeltetni a kötet imponáló gazdagságát és sokszínűségét. A szerző tájékozottsága a magyar és a nemzetközi – elsősorban stilisztikai – szakirodalomban, kivételes olvasottsága, a klasszikus és a mai magyar szépirodalomnak kiváló ismerete mellett grammatikai és verstani megállapításai szintén fölényes szakmai tudásról, nagyfokú tájékozottságról tanúskodnak.

Egyetemi oktatói tapasztalatai révén ismét olyan könyvet alkotott SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, amelynek elemzéseit magyartanárok, egyetemi hallgatók, doktori iskolák hallgatói nagyon sok tanulsággal ismerhetik meg, mintául szolgálhat elemzéseikhez, s amellett minden irodalom, főként a huszadik-huszonegyedik századi irodalom iránt érdeklődő olvasója is haszonnal, örömmel tanulmányozhatja.

Hivatkozott irodalom

- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1994. *Stilisztika*. Trezor Kiadó, Budapest.
 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2001. *A retorikai kérdés rövid tudománytörténete*. Az alakzatok világa 3. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2011. *Stíluselmzés – stílusértékelés – stílusművelés. Stilisztikai gyakorlókönyv*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
 SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2016. *Költészet és játék. A játékosság stíluslehetőségei a magyar költészetben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

V. RAISZ RÓZSA
 Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Pölcz Ádám, A nyelvművelés retorikai gyökerei

A nyelvhelyesség retorikai alapjainak hagyományáról

Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Interkulturális Kutatások Kft., Budapest,
 2021. 227 lap

A retorika és a nyelvhelyesség kapcsolata több évezredezre tekint vissza, mégpedig olyan múltra, amely meghatározza mai nyelvművelő tevékenységünket is. Igazolással ezúttal elegendő a legnagyobb hatású szerzőt, MARCUS FABIVS QVINTILIANVST idézni.

Institutio oratoria, azaz Szónoklattan című, tizenkét könyvből álló művében stíluselméletét a négy stílusereyre alapozza: a latinosságra, a világosságra, az ékességre, valamint az illőségre. A „latinosságot” (nyelvhelyességet) a grammatikában, az első könyvben tárgyalja, mégpedig igen hosszan, mintegy 35 oldal terjedelemben. A grammatikát így határozza meg: „A helyes beszéd tudománya és a költők magyarázata.” De még ennél is több feladata van: „Mert a helyesírás is kapcsolatban van a beszéddel, és a magyarázatot pedig megelőzi az értő olvasás, és mindezekhez járul a kritika.” A grammatikán belül először a hangtannal, a szófajokkal és az alaktannal foglalkozik. Ezután következik a nyelvhelyesség témaköre, melyet a következőképpen vezet be: „Mivel pedig a beszédnek három erénye van, hogy helyes, hogy világos, hogy ékes legyen (mert az illőséget, amely igen fontos, a legtöbben az ékesség alá sorolják), és ugyanannyi hibája, amelyek a fentiek ellenkezői: kezdjük a helyes beszéd szabályrendszerével, amely a grammatika első része.” E részben kiemelt helyet kap a barbarismus és a soloecismus, vagyis a szótani és a szintaktikai nyelvi hibák részletes tárgyalása – lényegében róluk van szó a mai nyelv-művelésben is azaz a szóhasználat és a mondatfűzés lehetőségeiről.

PÖLCZ ÁDÁM nyelvész, retorikakutató, az ELTE Tanító- és Óvóképző Karának adjunktusa, tanszékvezetője. A nyelv-művelés retorikai gyökerei. A nyelv-helyesség retorikai alapjainak hagyományáról című kötet doktori disszertációjának könyvvé formált kiadása, a nyelv-művelés (nyelv-helyesség, nyelvi ismeretterjesztés) retorikai gyökereit kutatja. Az ókori retorikától napjainkig fogja át a retorika és a nyelv-művelés összefonódásának történetét, a legfontosabb retorikai szerzőkre koncentrálva. A könyv fejezetei nagy ívet rajzolnak föl ARISZTOTELÉSZTől és a római retorikusoktól kezdve a középkoron és a reneszánszon át a 16–19. századi magyarországi szerzőkig, sőt a 20. század modern retorikusaiig, folyamatosan kutatva azokat a kapcsolódási pontokat, amelyeken keresztül eljutunk korunk nyelv-műveléséig, a nyelvi ismeretterjesztésig.

A kötet 227 oldal terjedelmű, szerkezete logikus és áttekinthető. A szerző előszóval kezd, majd hat számozott fejezetre és több alfejezetre osztja tanulmányát; utószóval, a felhasznált irodalom jegyzékével, köszönetnyilvánítással és a munkához felhasznált képek forrásjegyzékével zár.

A retorika, az alkalmazott nyelvtudomány és a nyelv-művelés címet kapta az első fejezet. Bemutatja a retorika különféle meghatározásait, az ókori szerzőktől kezdve a 20. századi irányzatokig. A retorika összetett tudomány, ezért a meghatározások más-más aspektusát emelik ki. ARISZTOTELÉSZ a meghatározással indítja retorikáját: „A retorika a dialektika párja: mindkettő olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyeket valamiképpen minden ember egyaránt megismerhet, és nem tartozik semmiféle külön tudományhoz”. Átfogja tehát egész életünket, a valószínűségi érveléssel foglalkozik, mint a dialektika – ezért alkotnak párt. QUINTILIANUS azt tanítja, hogy a retorika a jól beszélés tudománya, és hozzáteszi: szónok csak becsületes ember lehet. Tehát az etikai aspektus helyezi előtérbe. A modern irányzatok is sokfélék: a retorika mint jelentés, mint etikai érték, mint az okok kutatása, azaz érvelés, mint stílus. PÖLCZ ÁDÁM a meghatározások után ismerteti az alkalmazott nyelvtudomány meghatározására tett kísérleteket, végül rámutat arra, hogy a retorikát az alkalmazott nyelvészet szerves részének lehet tekinteni. Rámutat arra is, hogy a retorika a nyelvtudománnyal párhuzamosan fejlődött a kezdetek óta, tulajdonképpen a retorika, a grammatika, a nyelv-művelés együtt alakult ki a nyelvi normával.

A Nyelvápoló, nyelvfejlesztő tevékenység az ókortól a reneszánszig című második fejezetben a stíluserények meghatározását és vizsgálatát végzi, az antik retorikai szerzők (mindegyikük olvasható magyar fordításban, elsősorban ADAMIK TAMÁS munkásságának köszönhetően) – ARISZTOTELESZ, CORNICIUS, CICERO, QUINTILIANUS, PSZEUDO-LONGINOSZ – műveit elemezve, különös figyelmet fordítva a stíluserények vagy stíluskövetelmények tanára. Ezek vizsgálatakor – mint már említettem – QUINTILIANUS felosztását követi, a stíluserények tehát a következők: illőség, világosság, nyelvhelyesség, ékesség. Felhívja a figyelmet arra is, hogy nemcsak a görögök és a rómaiak, hanem a keleti népek (egyiptomiak, akkádok, sumérek) is tudatosan foglalkoztak a nyelvükkel. Meghatározza, hogy az illőség és a világosság erénye milyen kapcsolatban áll a megfogalmazás módjával. Hangsúlyozza, hogy „Quintilianus a világosságot tartja a legfontosabb stíluserénynek. Szónoklattanában számol az emberi gyarlósággal, és elhívja a leendő szónokok figyelmét arra, hogy a beszédnek annyira világosnak kell lennie, hogy – pl. a törvényszéken – még a lankadó figyelmű bíró is megjegyezze azt, amit mondanak” (43). A stíluserények vizsgálatakor megemlíti, hogy a nyelvhelyesség erénye nem csupán a beszélt, hanem az írott nyelvre is vonatkozik. Az ékesség erénye kapcsán a beszéd díszítettségét említi, azt, hogy milyen szóképek és alakzatok fordulnak elő a nyelvhasználatban, és hogy ezeket hogyan érdemes alkalmazni.

A nyelvművelő tevékenység a nyelvi normához igazodik, éppen ezért egy nyelv életében alapvető a nyelvi norma kialakulása. A fejezet második felében a szerző a latin nyelv normalizációját tárgyalja (a Kr. e. 150-tól Kr. u. 200-ig tartó időszakot), ez a nyelvtervezés vagy sztenderdizáció folyamata, mely státustervezésből és korpusztervezésből áll. Ez minden időben fontos tevékenység – napjainkban is –, s mintája a latin normalizációja. „A normatív nyelvhasználat igazi megvalósítójának Cicerót tartották” (63). Egészen a reneszánszig tartó időszakot vizsgálja. A fejezet érdekes, sok újdonságot nyújtó aleggysége: „Retorika és nyelvhasználati útmutatás a középkorban és a reneszánszban”. Ismerteti SZENT ÁGOSTON, SEVILLAI IZIDOR, a Nagy Károly udvarában tevékenykedő ALKUIN, valamint SALISBURYI JÁNOS (IOANNES SARESBERIENSIS) munkásságát. (Metalogicon című műve szintén olvasható magyarul). Megtudhatjuk, hogy a retorika szerepe a reneszánsz időszakában átalakult: a művelt ember beszédének követelményeit foglalta magába. BALDASSARE CASTIGLIONE Az udvari ember című összefoglaló munkájában megtaláljuk mind a cicerói, mind a quintilianusi retorikaértelmezést, a nyelvhelyesség, a világosság, az ékesség és az illőség stíluserényét. A fejezet végén az antik retorikák egymásra hatását, valamint a későbbi jelentős művek főbb gondolatait egy táblázatban összegezi és ábrázolja.

A harmadik fejezet a Retorika és nyelvművelés a 16–19. századi Magyarországon címet viseli. A korabeli magyar retorikakutatásokról és nyelvművelésről ad átfogó képet a szerző. „Az egységesülő irodalmi nyelv létrejöttéhez nagyban hozzájárult, hogy megindult a feudalizmus bomlása és a polgárság előretörése, fellendült a kereskedelem, és kezdetét vette az iparosodás. E folyamatok lendületet adtak a nemzeti nyelvek kialakulásának. Ehhez föl kellett fedezni az ún. vulgáris nyelveket, majd rendszerbe kellett foglalni őket, hiszen csak így indulhattak meg a kiegyenlítődés és a normalizáció útján, és így lehetett belőlük nemzeti nyelv” – állapítja meg SZATHMÁRI ISTVÁN kutatásai alapján (97). Bizonyítja azt, hogy az antik retorikákban megismert nyelvhelyességi elvekkel a magyarországi retorikákban és grammatikákban is találkozhatunk. Ezek az elvek a szóhasználattal és mondatszerkesztéssel kapcsolatosak; bizonyítja, hogy az újkori magyarországi stíluskövetelmények nagymértékben megegyeznek az antik retorikák stíluskövetelményeivel.

Olyan szerzők munkáját vizsgálja a kötet szerzője, mint PÉCSELI KIRÁLY IMRE, GELEJI KATONA ISTVÁN, SZEBERÉNYI LAJOS, SZVORÉNYI JÓZSEF. PÉCSELI KIRÁLY IMRE latinul írt retorikája le van fordítva magyarra (C. VLADÁR ZSUZSA munkája), jó volna a többi latin nyelvű retorikánkat is magyarra fordítani, jelentős volna az irodalomtörténeti kutatók számára is. Ide kapcsolja a skót HUGH BLAIR 1783-ban publikált retorikáját (*Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*), mivel az egész világon, így nálunk is ismerték, tanították, s viszonylag korán, 1838-ban magyarra is lefordították (a fordítás KIS JÁNOSTól származik). „A retorikai gondolkodás és műveltség annyira áthatotta a XIX. századi magyarországi tudományos-pedagógiai gondolkodást, hogy az oktatásszervezést is befolyásolta” (121). Ezen állítását KÁRMÁN MÓR tantervírói tevékenységének ismertetésével igazolja.

A Retorika és nyelvművelés – a nyelvművelés helye a nyelvi cselekvési színtérben címet kapta a negyedik fejezet. Első felében a szerző a törzsi kultúrák és különböző vallások igényes beszédről való felfogását ismerteti az amerikai klasszika-filológus, GEORGE KENNEDY monográfiája (*Comparative Rhetoric*, 1998) alapján. Bebizonyítja, hogy akár központi szabályozás nélkül is lehetséges az igényes nyelvhasználatra való törekvés: hozzátartozik az emberi természethez. A továbbiakban a magyarországi nyelvművelési elképzeléseket, irányzatokat ismerteti. Végül a szerző meghatározza, hogy a nyelvművelés napjainkra körbeért, visszatért a kiindulási pontjához, a stílushoz: a Magyar Nyelvőr alapítója, SZARVAS GÁBOR, majd BÁRCZI GÉZA nevéhez kapcsolódik a *nyelvközpontú* nyelvművelés, LŐRINCZE LAJOS nevéhez kapcsolódik az *emberközpontú* nyelvművelés, GRÉTSY LÁSZLÓ a *nemzetközpon t ú* nyelvművelés megfogalmazója, KEMÉNY GÁBOR pedig *stí l u s k ö z p o n t ú* nyelvművelésről értekezett: a stílus kérdése középponti helyet foglal el (a stílus pedig maga az ember).

Az utóbbi évtizedek nyelvművelés-történetének megírásához külön könyvre volna szükség. PÖLCZ ÁDÁM erre a nagy feladatra ebben könyvben nem vállalkozhatott, ezért két mozzanatot emelt ki: a nyelvművelő leveleket, melyekből képet kaphatunk az emberek érdeklődéséről, valamint a mai nyelvi szolgáltató iroda tevékenységét, melynek ismerete kapcsán szintén tájékozódhatunk a mai problémákról.

A Nyelvművelő levelek – Nyelvhasználói kérdések az 1950-es és 1960-as években című ötödik fejezetben a szerző olyan anyagot mutat be röviden, amelyben a 20. század közepén a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez érkezett kérdések számát és témaköreit határozza meg. Olyan kérdéseket vizsgál, mint például a földrajzi nevek írása, a helyes mondatszerkesztés. Megtudhatjuk, hogy az ötvenes és a hatvanas években a nyelvhelyességi kérdések száma toronymagas volt, talán azért, mert a szovjet érában az emberek csak így fejezhették ki nemzeti érzelmeiket.

Az utolsó fejezet A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda 15 éve – nyelvi tanácsadás, nyelvi ismeretterjesztés címet kapta. „Nyelvművelésre, nyelvi ismeretterjesztésre a XXI. században is van igény. Ezt bizonyítja a Magyar Nyelvi Szolgáltató Irodához (Manyszi) 2017. szeptember végéig érkezett 20 000, többségében nyelvhelyességi és helyesírási kérdés is” (213). A szerző a Manyszi működését mutatja be számos példán keresztül. Sokféle témakört vizsgál, mint például az igeekötők helyes használata, az idegen szavak használata, mondatszerkesztési hibák, vesszőhasználat stb. Gondolatmenetét a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda adatbázisából vett példákkal szemlélteti és magyarázza. A fejezet végén azt a következtetést vonja le, hogy az évszázadok során felismert és többször leírt nyelvhelyességi problémák alapvetően nem változtak. A helyesírás azonban sokkal nagyobb hangsúllyal

van jelen, hiszen a nyelvhasználók a mindennapi írásgyakorlatuk alapján számtalan ismert és ismeretlen problémával találkozhatnak mind a mai napig.

A hazai nyelvművelés történetéről régebben született egy összefoglalás, FÁBIÁN PÁL *Nyelvművelésünk évszázadai* című, 1984-ben megjelent könyve a nyolcvanas évekig követi az eseményeket. A tudománytörténet számára izgalmas feladat volna megírni az utóbbi évtizedek nyelvművelésének történetét, hiszen a szolgáltató irodán kívül több fórumon is jelennek meg nyelvművelő írások, tanácsadások, s lezajlott egy, a nyelvi norma létét kétségbe vonó, a nyelvművelést támadó vita is, amelyből szerencsére a nyelvművelés megerősödve került ki; s hosszú szünet után 2000-tól a retorika ismét tantárgy lett az iskolában.

Az Utószóban nagyvonalakban áttekintést kapunk nyelvművelés és a retorika összekapcsolódási pontjairól, ismét hivatkozva mind az antik, mind a magyarországi retorika nyelvhasználati elveire.

PÖLCZ ÁDÁM e kötet megalkotásával átfogó képet alkotott mind a retorika, mind a nyelvművelés fejlődéséről és problémáiról. A szerző a kötet borítóján lévő ismertetőben azt írja, hogy szeretné, ha kötete egyszerre lenne tudományos igényű munka, ismeretterjesztő olvasmány és egyetemi tankönyv is egyben. Véleményem szerint ezt a célját sikerült is elérnie, mivel mind a laikusok, mind pedig a hozzáértő szakemberek számára alapos, érdekes és lebilincselő alkotás.

GULYÁS MÁRK

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Барань Єлизавета, Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти

[Bárány Erzsébet, Hungaro-Ucrainica. Magyar–ukrán kapcsolatok: nyelvi interferenciák és nyelvészeti kapcsolatok]

ТОВ «PIK-У», Ужгород, 2021. 310 lap

A közelmúltban látott napvilágot a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszék docensének, Bárány Erzsébetnek a *Hungaro-Ucrainica. Magyar–ukrán kapcsolatok: nyelvi interferenciák és nyelvészeti kapcsolatok* című monográfiája, melyben a szerző korábban megjelent tanulmányai kerülnek immár szerves egységként bemutatásra.

A kötet előszavát az Eötvös Loránd Tudományegyetem professor emeritusa, a szerző PhD-értekezésének témavezetője, a sláv és a magyar tudományos körökben is jól ismert ZOLTÁN ANDRÁS írta, aki kiemeli, hogy a magyarországi ukrainisztika és az ukrán nyelv tudomány számára is kiemelkedő fontossággal bírnak az olyan kárpátaljai szakemberek, mint BÁRÁNY ERZSÉBET, akik mindkét nyelv vonatkozásában kellő nyelvismerettel és megfelelő szakmai előképzettséggel rendelkeznek (11–12).

Az első, több alfejezetre tagolódó fejezet a magyar eredetű szókészleti elemekkel, illetve azoknak az ukrán nyelvben betöltött helyével és jelentőségével foglalkozik. A szerző kiemeli, hogy az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok vizsgálata a ma is fennálló szomszéd-sági viszony révén a helyi, az ukrán és a magyarországi nyelvész szakemberek által elért

eredmények mellett is kiváló kutatási terület lehet a témakör iránt érdeklődők számára. Ezt követően egy rövid történelmi áttekintést nyújt a magyar és a keleti szláv népek együttélése kapcsán, hangsúlyozva azt, hogy az intenzív nyelvi kapcsolatok kezdetei a 9–10. század fordulójához, a magyarok Kárpát-medencében történő letelepedéséhez köthetők. Ezen túl megjegyzi azt is, hogy a magyar állam létrejöttét követően a szláv nyelvekre gyakorolt magyar nyelvi hatás is egyre erőteljesebbé vált (15–16).

Az első alfejezet keretein belül az ukrán nyelvtörténeti szótárakban előforduló lexicai hungarizmusok értelmezését adja meg a szerző, melyhez JEVHEN TYMČENKO (2002–2003) nyelvtörténeti anyaggyűjtését veszi alapul. Egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a vizsgált szavak nagy része a közvetlen szóbeliség útján a nyugat ukrainai (elsősorban a kárpátaljai) nyelvjárások közvetítésével honosodott meg az ukrán nyelvben, de a legtöbb elem az ukrán–lengyel és magyar–lengyel kapcsolatoknak köszönhetően lengyel nyelvi közvetítéssel honosodott meg az átvevő nyelvben. Ezek a szavak a következők: *анталъ* (< m. *ántalag*, *átalag* 'boroshordó'), *зусар* (< m. *huszár*), *добоушъ* (< m. *dobos*), *кабатъ* (< m. *kabát*), *кантаръ* 'kötőfék' (< m. *kantár*), *карваишъ* (< m. *karvas* 'fémből készült válldísz vagy kézelő'), *копенякъ* 'az esőkabát egyik kapucnis típusa' (< m. *köntös*), *кочъ* (< m. *kocsi*), *кунтуишъ* 'visszahajtható ujjú hosszú felső ruha' (< m. *köntös*), *кучма* (< m. *szőrmesarпка*), *макгерка* (< m. *magyar néprnévből*), *надрага* 'az őszövétségi papok öltözeke' (< m. *nadrág*), *палцатъ* (< m. *pálca*, *rúd*), *чуга(ü)* 'a szerzetesek durva vászonból készült öltözeke' (< m. *csuha*), *шишакъ* (< m. *sisak*) (16–25).

A következő alfejezet a 14–17. század nyelvemlékeiben előforduló hungarizmusokat dolgozza fel, melyek adatolásához az újabb ukrán nyelvtörténeti szótárak (SSUM., SUM.) szolgáltak alapul. Az itt elemzett szavak egy része az ukrán–lengyel és a magyar–lengyel nyelvi kapcsolatok révén, leginkább a gazdasági és politikai, valamint a hadászati témakörhöz kapcsolódóan, lengyel közvetítéssel honosodott meg: *гермекъ*, *кгермекъ* (< m. *gyermek*), *гаталомъ* (< m. *hatalom*), *годножь* (< m. *hadnagy*), *биршаг* (< m. *bírság*), *бирувъ* (< m. *bíró*), *валтовати* (< m. *vált*), *варыишъ*, *варишъ*, *варошъ* (< m. *város*), *вицаишпанъ* (< m. *vicispán*), *газда*, *казда* (< m. *gazda*), *мецерь*, *меиштер* (< m. *mester*), *нмиишъ* (< m. *nemes*), *банъ* (< m. *bán*), *кезишъ* (< m. *kezes*), *опашанъ* (< m. *város*), *хотар*, *хотаръ*, *хотаръ* (< m. *határ*). A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy a mindennapi nyelvi kapcsolatok a mai Kárpátalja területén voltak a legintenzívebbek, melyet a fentebb már említett két szótári munka elsősorban a 16. századi kárpátaljai nyelvemlékben, azaz a Nyagovai Posztillában előforduló szavakkal támasztja alá. Ide sorolhatók az alábbi szavak: *алдомашъ* (< m. *áldomás*), *банованъ* (< m. *bán[at]*), *бетегъ*, *бетюгъ*, *бютюгъ* (< m. *beteg[ség]*), *бированъ* (< m. *bír[ás]*), *бѣзентовати*, *бѣзеньтовати* (< m. *bizonyiit*), *бѣзованъ* (< m. *bízik*, *bizalom*), *бѣзонъшагъ*, *бѣзонъшакъ* (< m. *bizonyság*), *бѣчеловати* (< m. *becsül*), *валастъ* (< m. *válasz*), *гамѣшино* (< m. *hamis*). BÁRÁNY ERZSÉBET néhány olyan szóra is felhívja a figyelmet, amelyek nem a köznyelvi kapcsolatok révén, vagy nem a magyarból kölcsönözve, de magyar közvetítéssel kerültek meghonosodásra, mint pl. az *еришени* (< m. *ersényi*), *балта* (< m. *balta*), *бекейишка* (< m. *bekecs*) (26–32).

A harmadik alfejezetben a BORYS HRINČENKO által szerkesztett első részletes ukrán szótárban (HRINČENKO szerk. 1907–1909) előforduló hungarizmusok fogalomkörönkénti bemutatására kerül sor. BÁRÁNY ERZSÉBET a tematikai csoportosítás előtt tételesen felsorolja azokat a munkákat, amelyek a HRINČENKO-szótárban előforduló hungarizmusok forrásai, emellett felhívja a figyelmet arra is, hogy a szótárban *Угор.* vagyis 'Magyarország'

azonosítóval ellátott szavak csupán a jelenlegi Kárpátalja területén voltak ismertek, ami egyúttal arra is jól rávilágít, hogy az ukrán nyelv hungarizmusainak nagy része a szóbeliség útján, közvetlenül a magyar nyelvből vagy esetleg román, szlovák és lengyel nyelvi közvetítés révén került meghonosodásra. A szótárban adatolt hungarizmusokat az alábbi fogalomkörök kereteiben ismerteti a szerző: élőlények és szerveik nevei (pl. *бендюх* < m. *bendő*); állattulajdonságok megnevezései (pl. *барнавий, барнастий, барнявий, барнястий* < m. *barna*); ruhák és lábbelik nevei (pl. *калап* < m. *kalap*); mindennapi használatra szánt dolgok és eszközök (pl. *валів* < m. *vályú*); tárgyak nevei (pl. *дараба* < m. *darab*); az ember tulajdonságainak és állapotának megnevezései (pl. *банницть* < m. *bánat*); betegségek nevei (pl. *бетега, бетезота* < m. *betegség*); tevékenységek és állapotok megnevezései (pl. *байлувати* < m. *bajlódik*); a néphiedelmi nevek (pl. *босорканя, бусурканя* < m. *boszorkány*); élelmi-szerek és dohánytermékek nevei (pl. *леквар* < m. *lekvár*); a lakóhely elnevezései (pl. *салаи, салаишина* < m. *szállás*); mértékegységek megnevezései (pl. *дарабчик* < m. *darab*); temetkezési helyek (pl. *теметів* < m. *temető*); anyagok nevei (pl. *баршан* < m. *bársony*); határozószók (pl. *гіяба, гляба* < m. *hiába*); egyebek (pl. *галдамаи, одомаи* < m. *áldomás*) (35–40).

A negyedik alfejezet az ukrán irodalomban megjelenő hungarizmusokkal foglalkozik. Elsőként a 19. század végén és a 20. század elején élt nyugat-ukrajnai írók műveivel foglalkozik a szerző, hangsúlyozva azt, hogy a korszak íróinak a legkedveltebb tematikája a hucul falvak és az itt élő, Isten által is elfeledett, tragikus sorsú, számos nehézséggel szembenező lakosság léte volt. Megjegyzi azt is, hogy e szerzők előszeretettel használták a hucul nép nyelvét is, ami által a lengyel, német, moldáv, román nyelvi kölcsönzések mellett számos hungarizmus is bekerült a műveik, s ezek révén a nyugat-ukrajnai irodalom nyelvébe is. BÁRÁNY ERZSÉBET a kérdéskör kapcsán tudománytörténeti betekintést is ad, kiemelve azt, hogy a hungarizmusok galíciai nyelvjárásokban való előfordulására tudományos szempontból elsőként BALECZKY EMIL figyelt fel. Emellett azt is hangsúlyozza, hogy a vizsgált irodalmi művek hungarizmusai más nyelvekben is meghonosodásra kerültek, mint például a szlovák, lengyel, szerb, horvát, bolgár, román és orosz nyelvek. Az adatolt szavak a következők: *бана* (< m. *bán[at]*), *бізівно* (< m. *biztos*), *бірувати* (< m. *bír*), *бунда* (< m. *bunda*), *габи* (< m. *hab*), *гайдук* (< m. *hajdú*), *гяба* (< m. *hiába*), *гонвед* (< m. *honvéd*), *газда* (< m. *gazda*), *дараба* (< m. *darab*), *дудурувати* (< m. *dudorodik*), *кабата* (< m. *kabát*), *кібзувати* (< m. *képzél*), *лаба(-и)* (< m. *láb*), *легінь* (< m. *legény*), *маржина* (< m. *marha*), *паприка* (< m. *paprika*), *пугар* (< m. *rohár*), *рунтати* (< m. *ront, rongál*), *салаи* (< m. *szállás*), *хитар* (< m. *határ*), *хосен* (< m. *haszon*) (40–54).

A továbbiakban a 20. századi kárpátaljai ukrán írók műveiben előforduló hungarizmusok vizsgálatára kerül sor, mellyel kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy a kérdéskört a szinkrón és a diakrón nyelvészeti kutatások is érintették már. BÁRÁNY ERZSÉBET röviden ismerteti a választott írók, nevezetesen FEDIR POTUŠNIAK, IVAN ČENDEJ, PETRO MIDJANKA szakmai életútját is, felhívva a figyelmet arra, hogy 1944-et követően a magyar nyelv Kárpátalján elveszítette a hivatali nyelvi státuszát. A fent nevezett szerzők műveiben előforduló hungarizmusok ábécérendbe szedett szótári adatbázis formájában kerülnek megadásra: *банітувати* (< m. *bánt*), *бачі* (< m. *bácsí*), *буреишиту* (< m. *béres*), *бімбовка* (< m. *bimbó*), *бойти* (< m. *bojt*), *боканчі* (< m. *bakancs*), *бокор* (< m. *tutaj*), *бороцковий* (< m. *barack*), *босорка, босорканя* (< m. *boszorkány*), *бохтар* (< m. *bakter*), *бунда* (< m. *bunda*), *вашар* (< m. *vásár*), *вуйош* (< m. *ujjas*), *габа* (< m. *hab*), *готар* (< m. *határ*), *газда* (< m. *gazda*), *гамі* (< m. *gatyá*), *дараба* (< m. *darab*), *ювсаз* (< m. *jószág*), *кабат*

(< m. *kabát*), *Карпатилюо* (< m. *Kárpátalja*), *кочія* (< m. *kocsi*), *крупли* (< m. *krumpli*), *лаба* (< m. *láb*), *лампаи* (< m. *lámpás*), *ланц* (< m. *lanc*), *левенте* (< m. *levente*), *легинь* (< m. *legény*), *леквар* (< m. *lekvár*), *лугои* (< m. *lugas*), *марга* (< m. *marha*), *норонч* (< m. *parancs*), *олгоднодь* (< m. *alhadnagy*), *пантлика* (< m. *pántlika*), *пенге* (< m. *pengő*), *погар* (< m. *rohár*), *рантовату* (< m. *rántott*), *руд* (< m. *rúd*), *салаи* (< m. *szállás*), *телековий* (< m. *telek*), *тенгериця* (< m. *tengeri*), *турня* (< m. *torony*), *Унгвар* (< m. *Ungvár*), *фейгоднодь* (< m. *főhadnagy*), *філер* (< m. *fillér*), *хосен* (< m. *haszon*), *цимбора* (< m. *cimbora*), *чарда* (< m. *csárda*), *шаркань* (< m. *sárkány*), *югас* (< m. *juhász*). A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a közölt listában olyan szavak is találhatóak, amelyek a magyar nyelvben szláv eredetűek, viszont az elemzett művekben már a magyar nyelvbeli szó újrakölcsönzéseként kerültek adatolásra (54–69).

Az első fejezet ötödik alfejezetében BALECZKY Emil korábbi kutatásainak folytatása, illetve kiegészítéseként a kárpátaljai nyelvjárási elemek etimológiai kérdéseivel foglalkozik a szerző, hangsúlyozva, hogy a BALECZKY által vizsgált szavak jelentős része bekerült a hétközetesre tervezett ukrán etimológiai szótárba (ESUM.) is. BÁRÁNY ERZSÉBET ebben a részben az ESUM.-ba be nem került szavak magyar eredetének, illetve az ukrán irodalmi nyelvben való meghonosodásának ellenőrzését és igazolását tűzi ki célul maga elé. Az alapos etimológiai elemzések alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy az *антал*, *гуляш*, *мадляр*, *ментик*, *палаи*, *паприка*, *пушта*, *салаи*, *таркач*, *чата*, *шерега* szavak kétségtelenül magyar eredetűek, míg a *гайдук*, *добош*, *карваиш*, *коч*, *кунтуш* (*контуш*) *и шипош* szavak lengyel nyelvi közvetítés révén honosodtak meg az ukrán nyelvben (69–82).

A második fejezet a magyarországi ukrán nyelvtudomány történetével foglalkozik. Elsőként az ukrán lexikográfiában is ismert CSOPEY LÁSZLÓ szakmai életútját mutatja be a szerző, melyet a főbb tevékenységi körök alapján külön egységekre tagol. Ez alapján külön foglalkozik CSOPEY oktatói, fordítói, illetve tankönyvszerkesztői tevékenységével, felhívva a figyelmet arra, hogy a neves tudós a Magyar Minisztertanács hivatalos orosz fordítójaként végzett tevékenysége mellett, minisztériumi felkérés alapján nyolc tankönyvet állított össze a nemzetiségi népiskolák számára. A szerző külön részben mutatja be CSOPEY nyelvészeti tevékenységét, amely lényegében a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok kutatásának kezdőpontjaként is értelmezhető. BÁRÁNY ERZSÉBET felhívja a figyelmet arra is, hogy a *Magyar szók a rutén nyelvben* című munkájában CSOPEY 537 magyar eredetű szót közöl, megjegyezve azt, hogy a magyar szavaknak a ruszin népnyelvbe való bekerülése folyamatos. Ugyancsak külön alfejezet mutatja CSOPEY LÁSZLÓ lexikográfiai munkásságát, melynek egyik legjelentősebb darabja az 1883-ban kiadott és 20 ezer címszót tartalmazó *Rutén–magyar szótár*. BÁRÁNY ERZSÉBET ismerteti a szótár kapcsán megjelent nyelvészeti munkák fontosabb hozadékát is, és kiemeli, hogy a szótárban CSOPEY a magyar nyelvi kölcsönzéseket következetesen dőlt betűs írásmóddal jelölte. Zárásként HOLLÓS ATTILA Csopey László élete és művei című munkája kerül ismertetésre (83–95).

A szerző a továbbiakban a tudományos köztudatból sokáig mellőzött BONKÁLO SÁNDOR tevékenységével foglalkozik, aki HODINKA ANTALLal és SZTRIPSZKY HIADORRAL egyetemben nagyban hozzájárult az ukrán, s ezen belül a kárpátaljai tudományosság fejlődéséhez. A Rahón született, s Magyarországra áttelepült tudós életútjának ismertetését követően az ukrán dialektológia, nyelv- és irodalomtudomány tárgykörében végzett tevékenysége kerül bemutatásra, melyen belül BÁRÁNY ERZSÉBET részletesen elemzi BONKÁLO 1910-ben nyomtatásban is megjelenő *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana*

című doktori értekezését, s kiemeli, hogy a tudós érdeklődési körének középpontjában a hucul nép sorsa és nyelve állt. Ugyancsak alapos elemzés révén kerül bemutatásra BONKÁLÓ 1935. évi A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés című munkája, mely a kárpátaljai rutén irodalmat négy fő korszakra bontja. A Ruténeink írásreformja című tanulmány kapcsán BÁRÁNY ERZSÉBET felhívja a figyelmet arra is, hogy BONKÁLÓ a népköltészeti alkotások vizsgálata révén, az azokban előforduló hungarizmusokból egy közel 370 tételből álló korpuszt hoz létre, s hangsúlyozza azt, hogy a ruszin nép nyelvében előforduló magyar elemek száma megközelíti a kétezret (96–111).

A következő alfejezet a magyarországi szlavisztikai kutatások ugyancsak kiemelkedő személyét, SZTRIPSKY HIADORT mutatja be, akinek tudományos tevékenysége BONKÁLÓ SÁNDORÉHOZ hasonlóan sokáig nem volt a tudományos köztudat része. A papcsaládban született és később Magyarországra áttelepült tudós 10 éven át dolgozott a kolozsvári Erdélyi Múzeum könyvtárosaként, majd 1910-től a budapesti Nemzeti Múzeum néprajzi szekciójának kurátora lett. Az életút rövid bemutatását követően a szerző SZTRIPSKY HIADOR nyelvészeti vonatkozású kutatásait veti alá alapos elemzésnek, felhívva a figyelmet arra is, hogy a tudós szakember szerint kiemelkedő fontossága van annak, hogy a magyarországi olvasók megismerjék a keleti szomszédjaikat. Bizonyos tekintetben e célt próbálta megvalósítani az általa szerkesztett és 20 lapszámot megélt Ukránia. Ukrán–magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje című folyóirat is. BÁRÁNY ERZSÉBET kiemeli azt is, hogy SZTRIPSKY HIADOR nyelvészeti tevékenysége három fő irányvonal mentén szerveződött: a földrajzi nevek vizsgálata, a régi nyelvemlékek feltárása és tanulmányozása, illetve az alkalmazott nyelvtudomány (112–123).

A következő alfejezetben a szerző DEZSŐ LÁSZLÓ életútját és tudományos tevékenységét tárja az olvasó elé, kiemelve azt, hogy a tudós szakmai tevékenysége első szakaszának eredményeként született meg az 1956-ban Adalékok a délmáramarosi *ú-zó* nyelvjárás XVI–XVIII. századi fejlődéséhez címmel megvédett kandidátusi értekezése. A szakmai tevékenység ismertetése során a szerző megjegyzi azt is, hogy DEZSŐ LÁSZLÓ a történeti dialektológia művelőjeként több mint 200 tanulmányt és 17 monográfiát (ebből három társszerzős) adott közre, melyek a kárpátaljai ukrán nyelvjárások történetét, illetve a 16–18. századi nyelvemlékek szókészletét tanulmányozták. BÁRÁNY ERZSÉBET részletesen elemzi DEZSŐ LÁSZLÓnak a kárpátaljai ukrán nyelvjárások történetével foglalkozó monográfiáját (1967), melynek második részét a Nyagovai Posztilla később külön kiadványban (1985) is közreadott elemzése adja. Ez utóbbi kiadvány a Posztilla teljes szóanyagát 2749 lexémából álló szótári korpusz formájában adja közre, mely nyolc fő tematikai csoport köré szerveződik. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy a Nyagovai Posztilla újrakiadása DEZSŐ LÁSZLÓ tanítványának, UDVARI ISTVÁNNAK a nevéhez fűződik, s hangsúlyozza azt is, hogy tudós kollégáinak ajándékozott cikkeit és monográfiáit magánkönyvtárak őrzik, s így az ukránjai könyvtárak többségéből DEZSŐ LÁSZLÓ munkái vagy teljesen hiányoznak, vagy azok közül jobb esetben is csak némely található meg. Ezek fényében a rá vonatkozó rész zárásaként a szerző DEZSŐ LÁSZLÓ munkássága alapján megad egy, az ukrán nyelvtudomány témakörét érintő bibliográfiai jegyzéket is (124–143).

A továbbiakban BALECZKY EMIL életútját és tudományos tevékenységét ismerteti a szerző, megjegyezve azt, hogy – a tudós nyelvészeti vonatkozású kutatásai mellett – folyóirat-szerkesztőként aktív szerepet vállalt a kárpátaljai ruszin, később orosz nyelvű irodalmi életben is. BÁRÁNY ERZSÉBET kiemeli, hogy a tudós első nyelvészeti recenzáló jellegű munkája

SZABÓ EUMÉN dialektológiai munkásságát méltatta, de később foglalkozott a beregi nyelvjáráások ő magánhangzójának sajátosságaival, a helyi nyelvjáráások bolgarizmusaiával, illetve a körtvéyes kolostor 1404. évi adománylevelében előforduló *urék* (< m. *örök*) szó eredetével is. A cikkek rövid bemutatását követően a szerző részletesebben is elemzi BALECZKY EMIL Szabó Eumén Orosz nyelvtanának hangtana címmel 1943-ban megvédett doktori értekezését, mely a nyelvtan alapjául szolgáló ruszin nyelv számos hangtani sajátosságára világít rá. BALECZKY EMIL tudományos munkásságának második szakasza a budapesti egyetemhez kapcsolódik, írásai elsősorban, a később általa is szerkesztett *Studia Slavica* folyóirat hasábjain kerültek közreadásra. Amint arra BÁRÁNY ERZSÉBET is felhívja a figyelmet, ez időszakban BALECZKY érdeklődésének homlokerébe már a kárpátaljai ukrán nyelvjáráások szókészletének etimológiai vizsgálata került. A szerző alaposabb elemzés keretei között mutatja be BALECZKYnek a magyar *kert* szónak a kárpátukrán nyelvjáráásokban való elterjedtségéről szóló írását (1961), illetve rövidebb ismertetések keretei között említést tesz más etimológiai jellegű, például a népi ételek neveinek etimológiai kérdéseivel foglalkozó írásairól is. A továbbiakban a szerző BALECZKY EMIL a mai Magyarország területének ukrán nyelvjáráásait érintő kutatásairól ad számot, hangsúlyozva azt, hogy bár az egyetlen magyarországi ukrán település nyelvészeti szótárát sajnos nem sikerült BALECZKYnek elkészítenie, de a téma kapcsán számos tanulmányt készített. BÁRÁNY ERZSÉBET BALECZKY EMIL ukrán nyelvtörténeti munkásságával is foglalkozik, melyek elsősorban a 16–17. századi nyelvemlékek tanulmányozása köré szerveződtek. Fontos kiemelni azt is, hogy a szerző BALECZKY EMIL életútjának minden szakasza kapcsán egy-egy, a tudós munkáiból összeállított bibliográfiai jegyzékkel segíti az olvasót (144–189).

A következőként bemutatott nyelvész MOKÁNY SÁNDOR, aki kapcsán BÁRÁNY ERZSÉBET kiemeli azt, hogy bár élete jelentős részét Magyarországon töltötte, de jó kapcsolatokat ápolt az ukrán nyelvészekkel, s így egyik fontos céljának tekintette a magyarországi kollégák ukrán tudományos eredményekről való tájékoztatását. A técsői születésű szakember az észtországi Tartu egyetemén Magyar kölcsönzések a kárpátaljai Máramaros ukrán nyelvjáráásokban címmel védte meg doktori értekezését. A Leningrádi Egyetem meghívott tanáraként is rendre visszatért a máramarosi ukrán nyelvjáráások hungarizmusainak etimológiai vizsgálatához, melyeknél az alapos fonetikai felkészültségét is kiválóan kamatoztatta. A doktori értekezést az alapos, minden fejezetet külön-külön taglaló bemutatás alapján BÁRÁNY ERZSÉBET olyan munkaként definiálja, melynek eredményei mindenképp kiindulási alapul kell, hogy szolgáljanak a későbbiekben végzendő dialektológiai kutatások során. Ezen túl azt is megjegyzi, hogy MOKÁNY SÁNDOR munkáinak teljes felgyűjtése és közreadása az utódokra váró feladat, hiszen több, a Técső és Visk környéki nyelvjáráások szókészletét sajátosságaival foglalkozó írása is kéziratos formában maradt csak hátra. MOKÁNY SÁNDOR életútját, a már megszokott módon a megjelent munkáiból összeállított bibliográfiai jegyzék zárja (189–198).

BÁRÁNY ERZSÉBET a következő alfejezetben a ráti (Ungvári járás) születésű KÓTYUK ISTVÁN nyelvész, tanár, fordító és tankönyvíró életét és munkásságát ismerteti, aki a Munkácsi Tanítóképző elvégzését követően az Ungvári Állami Egyetemen szerzett orosz nyelv és irodalom szakos diplomát. A szerző részletes elemzés által mutatja be KÓTYUK ISTVÁN 1974-ben orosz nyelven megvédett, az ungi magyar nyelvjáráások ukrán jövevényszavaival foglalkozó kandidátusi értekezését, amely a több évtizedes kéziratban való létezését követően végül a Nyíregyházi Főiskola gondozásában kerülhetett kiadásra (KÓTYUK 2007).

KÓTYUK ISTVÁN 21 egymástól élesen elkülönülő csoportra osztva tárja az olvasói elé az adatolt, s általa ukrán kölcsönszónak minősített 247 lexikai elemet. KÓTYUK ISTVÁN a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok tanulmányozása kapcsán született írásait az *Anyanyelvünk peremén* című kiadványban adta közre (1995). Ezen túl 16 általános és középiskolai tankönyv szerzője, részt vett a kárpáti nyelvatlasz (OKDA.), a Magyar helyesírási tanácsadó (1982) előkészítésében, illetve a Nyíregyházi és a Beregszászi Főiskola nyelvészei által összeállított szótári munkálatokban is. Az alfejezet végén ez esetben is megtalálható a tudományos munkák jegyzéke (198–208).

Utolsóként kerül bemutatásra a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszék alapítójának, UDVARI ISTVÁNNAK a tudományos munkássága. BÁRÁNY ERZSÉBET felhívja a figyelmet arra, hogy UDVARI ISTVÁN már az 1970-es években elkezdett a bács-szerémi ruszin nyelv magyar lexikai elemeinek tudományos vizsgálatával foglalkozni, s e témakörben született az 1987-ben megvédett Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon című kandidátusi értekezése is, mely részletes elemzés révén kerül bemutatásra. A szerző külön alfejezetben tér ki UDVARI ISTVÁN tudományos-rehabilitációs tevékenységére, aki a 90-es évek kezdetén elsődleges tudományos feladatának tekintette feltárni és a tudományos életbe visszahozni, illetve objektív módon értékelni a kárpátaljai tudományos és kulturális élet azon kiemelkedő személyiségeinek, többek között HODINKA ANTALNAK, SZTRIPSZKY HIADORNAK, BACSINSZKY ANDRÁSNAK, BLAZSOVSZKY GÁBORNAK, OLSAVSZKY MANUEL MIHÁLYNAK, BRADÁCS JÁNOSNAK az írott hagyatékát, akik hosszú időre kiestek a tudományos köztudatból (208–226).

A harmadik fejezet keretein belül az Ukrán–magyar és a Magyar–ukrán szótártani munkák kezdetektől napjainkig tartó bemutatására tesz kísérletet a szerző. Az elsőként bemutatott és elemzett munka DÓHOVICS BAZIL Kijegyzése azon szóknak, amelyek hason hangzatúak vagy és értelményűek is mind a magyar, mind az orosz nyelvben című, 1835-ben készült szótára, amely kapcsán BÁRÁNY ERZSÉBET megjegyzi, hogy abban közel 60 hungarizmus is rögzítésre került. A továbbiakban MITRÁK SÁNDOR Orosz–magyar szótár (1881) és Magyar–orosz szótár (1922) című munkái kerülnek a vonatkozó szakirodalmi források felhasználása révén bemutatásra és elemzésre. BÁRÁNY ERZSÉBET megjegyzi, hogy az ukrán–magyar szótártani munkálatok kiindulópontjának CSOPEY LÁSZLÓ 1883-as Rutén–magyar szótárát szokás tekinteni. A szerző részletesebben is elemzi KUBEK EMIL Ószláv–magyar–orosz–német szótár a szentíráshoz című, 1906-ban megjelent munkáját, illetve HODINKA ANTAL Ruszin–magyar ígétárát, valamint a BOKSAY EMIL, RÉVAY GYULA és BRASCSAJKÓ MIHÁLY által szerkesztett Magyar–ruszin szótárt, a PAVLO ČUČKA – ROT OLEKSANDR [ROT SÁNDOR] – JURIJ SZAK szerkesztette Magyar–ukrán szótárt, a KATONA LÓRÁND által szerkesztett Ukrán–magyar szótárt, és a Nyíregyházi Egyetemhez, illetve a fentebb már bemutatott UDVARI ISTVÁNhoz köthető Ukrán–magyar szótári adatbázist és a Magyar–ukrán szótárt is, de szót ejt természetesen az Ungvári Állami/Nemzeti Egyetemhez és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolához kötődő szótári munkákról is (227–260).

Az összefoglalóban BÁRÁNY ERZSÉBET hangsúlyozza azt, hogy a magyar eredetű elemek ukrán nyelvi jelenléte már a 16–17. századi nyelvemlékekben is jól megmutatkozik, s a későbbi időszakokban e szavak a kárpát-ukrán költők nyelve mellett az irodalmi nyelvbe is bekerültek, s ez értelemszerűen fontos kérdéskörre váltak a nyelvészeti kutatásokban, illetve a két nyelv vonatkozásában megjelenő szótártani munkákban is.

A kiadvány és a kérdéskör vizsgálatának szakmai megalapozottságát jól igazolja a több mint négyszáz tételből álló szakirodalmi jegyzék.

A mellékletek között egy BONKÁLÓ SÁNDOR által 1909-ben gyűjtött hucul népmesét, illetve annak magyar nyelvű fordítását, valamint a kiadvány fejezeteit képező anyagok korábbi megjelenési helyeinek jegyzékét adja meg a szerző.

Zárszóként elmondhatjuk, hogy a 2010-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság által a reményteljes fiatal kutatóknak szóló Gombocz Zoltán-émlékremmel és -díjjal jutalmazott BÁRÁNY ERZSÉBET kutatói lendülete töretlen. Most megjelent ukrán nyelvű kiadványa az ukránai és a magyarországi nyelvtudomány szempontjából is kiemelt fontosságú összefoglaló munka, mely a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban meghonosodott hungarizmusok gyűjtésén és elemzésén túl a kérdéskört kutató szakemberek tudományos munkásságát és az általuk végzett vonatkozó nyelvészeti kutatások alapos kutatástörténeti bemutatását is elvégzi. Remélhetőleg a közeljövőben a szerző tollából napvilágot lát majd a kiadvány magyar nyelvű változata is, amely révén a munka a magyarországi nyelvészet keretein belül is elnyerheti a megérdemelt helyét.

Hivatkozott irodalom

- BALECKZY EMIL 1961. Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах (Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах). *Studia Slavica Hungarica* 6: 247–265.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1967. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1985. *Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- ESUM. = *Етимологічний словник української мови* 1–6. Ред. ОЛЕКСАНДР С. МЕЛЬНИЧУК. Наукова думка, Київ, 1982–2012.
- HRINČENKO, BORYS szerk. 1907–1909. = *Словарь украинского языка — Словарь украинской мови* 1–4. Ред. БОРИС Д. ГРИНЧЕНКО. Киевская старина, Київ, 1907–1909.
- KÓTYUK ISTVÁN 2007. *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре – Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai*. Szerkesztette és az előszót írta ZOLTÁN ANDRÁS. *Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 22. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- OKDA. = *Общезакарпатский диалектологический атлас* 6. Főszerk. BALOGH LAJOS. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- SSUM. = *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* 1–2. Ред. ДМИТРО Г. ГРИНЧИШИН – ЛУКІЯ Л. ГУМЕЦЬКА – ІВАН М. КЕРНИЦЬКИЙ. Наукова думка, Київ, 1977–1978.
- SUM. = *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* 1–17. Ред. ДМИТРО Г. ГРИНЧИШИН – МАРІЯ І. ЧКАЛО. Національна Академія Наук України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 1994–2017.
- ТУМЧЕНКО, ЛЕВЧЕН [Тимченко, С.] 2002–2003. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Інститут української мови Національної академії наук України – Українська Вільна Академія Наук у США, Київ – Нью-Йорк.

GAZDAG VILMOS – CSATÁRY GYÖRGY
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Pusztai Ferentől

(1940–2021)*

Korán, 81. életévében elment Pusztai Ferenc a minden halandók útján. Fájdalmas veszteség ez nem csupán családtagjainak, hanem barátainak, tanítványainak, munkatársainak is. Az elhunyt a Veszprém megyei Monostorapátiban született 1940. október 25-én, s idén, szeptember 23-án Budapesten, kórházban hunyt el. Édesapja kántortanító, később igazgató volt Káptalanfán. 1994-ben róla nevezték el a káptalanfai iskolát. Feri többször is visszaemlékezett szüleire, különösen matematikatanár édesapjára, mert neki példa volt, akinek az ételelveit magára nézve is kötelezőnek tartotta. Szülőfaluját gyakorta s nosztalgiaiával emlegette. Sümegi középiskolás kollégista korában tanulta meg, mit jelent egy eleinte idegen, de idővel összekovácsolódó közösség összetartó, védő és fegyelmező ereje.

Az ELTE Bölcsészkarán végzett magyar és történelem szakon. Bölcsészhallgatóként a patinás múltra visszatekintő Eötvös Kollégium tagja volt. Kollégista társai Páternek nevezték, s így emlegetik mindmáig. Mert feladatainak végzésében, kapcsolataiban, egész életvitelében mindig komoly, szavatartó volt. Segítőképzőnek, lelkiismeretesnek, szerénynek, halk szavúnak ismertük, aki mindenféle allűr, a fontoskodás és a tolakodás legcsekélyebb jele nélkül élt. Mindvégig jellemezte az a férfiúi szemérem, visszafogottság, nagy fokú tapintat, amellyel csak ritkán találkozhatunk. Kivételes munkaerkölcsére is jellemző jegyeként emlékezünk. A diploma megszerzése után az ELTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékére került, s annak volt tagja nyugalomba vonulásáig. Tóth Gábor, az Eötvös Kollégium akkori igazgatója jó pedagógusi érzékkel szeniornak vette maga mellé.

Tanszékét szerette. Gyakran emlegette Benkő Lorándot és a Benkő-tanszékét. A tanszéki hírek mindig foglalkoztatták. A hírek hallatán felvidult vagy elszomorodott. 65. születésnapjára majdnem 600 oldalas tisztelgő kötet készült 101 tanulmánnyal, 140 gratulálónak a név szerinti megnevezésével.

Közösségi ember, sőt közszolga volt. Ahogy maga írta: „Mindig csapatban dolgoztam, azaz csapatban éltem”. 1980 és 1990 között a közélet frontvonalában állt. Pedig a funkciókat nem kereste. Azok találták meg őt. Így lett egyebek mellett az Eötvös Loránd Tudományegyetem vezetői részlegének, majd a Művelődési Minisztériumnak miniszterhelyettesként a tagja. Ott is ugyanaz az ember, segítőkész kolléga maradt, aki előtte volt. Miért hagyta ott ezt a területet? „[M]ert én a közéletben is tanári eszközökkel éltem, s a politika közege nem ez a szerszámkészlete” – írta. Az egyetemen mindig, közéleti elfoglaltsága idején is tartott órát, mert azt tanári kötelességének tartotta. Segített, ahol tudott. Az Eötvös Kollégium mellett állt a Kollégiumra nézve nehéz időkben. Támogatta segítségre szorult

* Elhangzott 2021. november 4-én a Kispesti Temető ravatalozójában. Az elhunyt végakaratának megfelelően sírja mellett elhangzottak a Halotti beszéd és könyörgés szavai is Juhász Dezső felolvasásával.

kollégáit. Közbenjárásának volt köszönhető a monostorapáti templom tetőzetének a felújítása – hogy néhány példát említsék.

Nyelvészként is csapatmunkás volt. Így lett A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának és A magyar nyelv nagyszótárának munkatársa, a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásának a főszerkesztője, két magyar nyelvtörténeti szintézisnek (Magyar nyelvtörténet, 2003 és A magyar nyelvtörténet kézikönyve, 2017) szerkesztő- és szerzőtársa. A magyar szókészlet, stílus és nyelvtörténet kitűnő ismerője, szorgos kutatója, fontos tanulmányok szerzője volt. Bámultuk, hogy mennyi – nem csak nyelvészeti – folyóiratot olvasott. Ennek mintegy folyományaként gyűjtötte az új szavakat, s CD-sorozatában kollégái rendelkezésére bocsátotta őket (Tanári példák könyve hat részletben). A Nyelvészkönyvtár pedig nyelvészeti tematikájú fénymásolatokkal gazdagította.

A szaktárgya iránti vonzalom, a diákok iránti emberi figyelem és a velük közös gondolkodás és gondolkodtatás tanári vértetének természetes tartozékai voltak. Értett ahhoz, hogyan lehet a száraznak gondolt nyelvészeti órákat élménnyé tenni. Mint kitűnő és lelkiismeretes tanárt hamar megszerették tanítványai. De a bratyizás hamis pedagógiai útjára sohasem lépett. Érzékletesen, választékosan fogalmazott. Írásai, hozzászólásai magukra vonták a figyelmet, gondolatébresztők voltak. Szavainak súlya volt, a fecsegés távol állt tőle. Tanítványainak kéziratos/gépírási szemináriumaihoz írt följegyzései valóságos lektori jelentések voltak. Stílusa nem ritkán egyenesen gyönyörködteti olvasóját. Pusztai Ferenc minden más irányú tevékenysége mellett tanár volt és maradt mindvégig. Aki pontosan tudta, hogy a tanár személyisége milyen fontos pedagógiai eszköz a szakmai tudás mellett.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának és a Révai-emlékbizottságnak évtizedeken át aktív tagja volt. Hűségesen látogatta a társasági előadásokat is, s gyakran hallhattuk stílusában mindenkor választékos, okos hozzászólásait. Elnyerte az Akadémiai Díjat és a Pais Dezső-díjat is. A Magyar Nyelv című folyóirat szerkesztőbizottságának hosszú időn át tagja volt.

Azt mondta egyszer: stresszes életem volt. Utolsó éveim mindezt jóval felülmúló, embert próbálóan nehéz évek voltak. Az általa alkotott találó metaforákkal, az elszigeteltséget pontosan kifejező „szigetlakó”, „barlanglakó” jelzővel jellemezte eme, a korábbi évtizedektől élesen elkülönülő életszakaszát. A nagyszótári szócikkek ellenőrzése, a szótári munka volt számára az éltető, terápiás funkciójú mindennapi feladat (nulla dies sine linea). Nagy türelemmel hordozta a kiszolgáltatott helyzet jelentette kötöttséget, gondokat. Hogy mennyi belső vívódáson, gyötrő töprengésen kellett keresztül mennie, csak ő tudná megmondani. Többször hallottam tőle, hogy lánya gondoskodó szeretete nélkül nem élne már.

Hitvesének tavalyi elvesztésekor mélyen emberi szavak törtek fel belőle. Rövid, szomorú híradása így szólt: „Ida tegnap a kórházban meghalt. Leírtam, de nem értem!” Egészségi állapotának nyomasztó tudata vezették el a bibliai Jób könyvének az olvasásához. Megrázó volt olvasni, ahogyan megköszönte a tanszéki kollégáknak a kiskarácsonyi üdvözlőlapot: „Megtiszteltem és baráti nyomatékkkal köszönöm a valóban megrendítő gesztust, az utánam nyúló kezeket”.

Milyen jó volt, hogy felidézve Eötvös-kollégiumi emlékeinket, önfeledten tudott nevetni. Olyan jó volt ilyenkor hallgatni és látni őt! Remény ébredt bennem, hogy talán mégiscsak magunk között tudhatjuk még éveken át.

S íme, most itt állunk a búcsúzó szomorúságával, a tehetetlenség bénító érzésével. Szomorúan búcsúzom tőle az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyarnyelvszékeinek,

a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az Eötvös Collegiumnak, elsősorban azonban volt tanszéke mai tagjainak a nevében. Abban a biztos tudatban, hogy elbúcsúzunk ugyan Pusztai Ferenc földi hamvaitól, de felejtethetetlen jó emléke velünk és bennünk marad életünk végéig.

Kedves Feri, kedves Tanár Úr! Nyugodj békében! Isten veled!

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Benkő Loránd emléktáblája előtt*

Tisztelt Egybegyűlteket, kedves Mindnyájan!

Benkő Loránd, a magyar nyelvtudomány kiemelkedő tudósa volt, aki száz évvel ezelőtt született és tíz éve már nincs közöttünk. A pesti egyetem bölcsészkarán 1946 óta dolgozott, 1959-től tanszékvezető egyetemi tanárként, nyugalomba vonulása után, amely nem jelentette tudományos tevékenységének a végét, emeritus professzorként. A Magyar Tudományos Akadémiának 46 éven át volt tagja. Idén, a centenáriumi évben jött el az idő, hogy emléktáblával is tisztelegjünk a magyar nyelvtörténet iskolateremtő alakjának az emléke előtt. Az emléktábla ügyét több intézmény is támogatta. Köszönet illeti a Magyar Tudományos Akadémiát, a XIII. kerület Önkormányzatát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarát, végül, de nem utolsó sorban a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, amelynek Benkő Loránd 29 éven át elnöke volt.¹

Benkő Loránd 1954 október 11-e óta, tehát 57 éven át itt, ebben a házban, amely előtt állunk, egy III. emeleti lakásban lelt otthonra. Itt írta nyelvtudományi művei, tanulmányai hosszú sorát. Mikor idekerült, az utcát még Sziget utcának nevezték. A Professor úrnak nagy dolgozószobája volt, amit nemzedékek tagjai már könyvekkel teli állapotában ismertünk meg. Nagy becsben tartott íróasztala mellett töltötte otthoni idejének jelentős részét. Hogy ő a magyar nyelvtudomány-történetnek is kitűnő kutatója lett, részben akár véletleneknek is köszönhető. Szeretett mentorától, tanszéki elődjétől, Pais Dezsőtől megtudhatta mindazt, ami a két világháború közötti magyar nyelvtudományra nézve fontos volt. De bizonyára szerepet játszott az is, hogy a magyar nyelvtudomány-történet két relikviája közegében élt: otthoni íróasztala Horger Antalé volt eredetileg, az egyetemen pedig elődjétől örökölte meg Gombocz Zoltán íróasztalát – márpedig ezeknek bizonyosan volt múltidéző és emlékeztető hatása. Radnóti utcai lakásának dolgozószobája jelentette számára azt a békés, meghitt háttérrel, amelyben zavartalanul élhetett kedves tudományának. Párját ritkító tudományos teljesítménye létrejöttének ez egyik fontos feltétele volt. III. emeleten levő szobájába, a magasba alig hallatszott föl az utca zaja, nem is zavarta a nyelv titkait fürkésző kutató többnyire az éjszakákba hosszan belenyúló, ihletett alkotó óráit.

* Elhangzott az emléktábla-avatáson 2021. december 17-én (Budapest XIII. kerület, Radnóti Miklós utca 19/B).

¹ Az emléktábla elkészítését Szabó Virág szobrászművész asszonynak köszönjük. Koszorút a XIII. kerület Önkormányzata nevében Magos Péter önkormányzati képviselő, a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében Juhász Dezső főtítkárnak, az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete nevében Farkas Tamás intézetigazgató helyezte el.

1. ábra
Az emléktábla

Benkő Loránd a 20. század második felének kiemelkedő magyarnyelvéssze volt. Munkássága több területre is kiterjedt, tudományos érdeklődése széles spektrumú, szerteágazó volt. Ez a sokoldalúság volt az egyik feltétele annak, hogy iskolateremtő nyelvtörténész lett. Sokrétű és igen eredményes tudománytervező és -szervező tevékenysége kortársai fölé emelték őt. Olyan tanszéket épített föl, amelyet irigykedve emlegettek, nem csak a háta mögött. Tanárnemzedékek hosszú sora volt tanítványa, de kiemelkedett a szakmai utánpótlás nevelésében is. Türelem és empátia, szigorúság és jóindulat jellemezte. Nevéhez olyan nyelvtörténeti szintézisek létrejötte fűződik, amelyek kutatócsoporti összefogásban az ő vezetésével és szervezésében születtek, s amelyek szilárd alapjai lesznek a jövőben is a magyar nyelvtörténeti kutatásnak. Óriási munkabírása s párját ritkító, töretlen munkakedve volt. Láthattuk őt kórházi ágyon is tollal a kezében, s nyelvjárási gyűjtések alkalmával a buszban, amint a Magyar Nyelvet szerkeszti.

De nem tartozott azok közé, akiknek számára csak a tudomány létezett. Természetszeretete, kertészkedő szenvedélye, a sport iránti érdeklődése, az egyetemi és akadémiai ügyekben való szerepvállalása, a tanszéki nyelvjárásgyűjtő-művelődéstörténeti és honismereti

kirándulásokon a hallgatóktól is megismert közvetlensége és humorérzéke, mindenkor való segítőkészsége megmarad azok emlékezetében, akik ismerhették őt. Mindennek ismeretében nem csoda, hogy egykori tanítványai és munkatársai nemcsak kivételesen szerencsés tanítványoknak és munkatársainak éreztük, sőt tudtuk és tudjuk magunkat, de hiteles tanúi is vagyunk tudósi és emberi nagyságának. Hirdesse ez az emléktábla is a nagyszerű tudósnak és embernek az emlékét, akinek oly sokat köszönhet a magyar nyelvtudomány és az egyetemi oktatás. Benkő Loránd méltó arra, hogy nevét megőrizze az utókor.

A jeles tudósra való emlékezést testamentumnak tetsző soraival zárom. 80. születésnapján hangzottak el: „Azt remélem, hogy nyelvésztársaim anyanyelvükre mindig féltő gonddal ügyelnek majd. Azt kívánom, hogy a nyelvtudománnyal, a magyar nyelvvel való foglalkozás legyen szívügyük, s leljék örömeiket benne. Az anyanyelv roppant fontosságához nem férhet kétség, ezért közömbösek tudománya iránt sem lehetünk. Se ma, sem a jövőben!” (MNY. 2002: 112).

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Grétsy László 90 éves

„azon szerencsés emberek közé tartozom, akiknek a munkájuk egyúttal a hobbijuk is”

Aki a szót megragadja
sugarát is ragyogtatja
árnyékát is megmutatja.

Aki a szót elcsépeleli
fényét árnyát elkeveri
magasságát porba veri.

(Weöres Sándor: Szó)

„Én nyelvművelő nyelvésznek vallom magam, amellet, hogy tudományos tevékenységem is van. Örülök, hogy a régi korok szófejtéseit – bár ma is fontos területnek tartom – felcseréltem a mai kor nyelvhasználatának kérdéseivel, mert ezek is nélkülözhetetlenek. Különben a nyelvészet minden ága összefügg egymással, mindegyik egyformán szükséges. Minden mai jelenséget úgy kell megvizsgálni, hogy honnan, miből fejlődött ki” – olvashatjuk Grétsy László összegező szavait a róla készült friss interjúkötetben (A nyelvész emberközelből. Grétsy László. Tinta Könyvkiadó, 2022. 99; az interjúkat ERDÉLYI ERZSÉBET készítette; a továbbiakban az „i. m.” megoldású hivatkozások erre a könyvre utalnak). A Tanár Úr minden szava – mint minden nyilatkozatában – fontos és igaz, sőt továbbgondolásra ösztönöznek.

Miért ne volna a nyelv művelés tudományos tevékenység? Egy nyelvi jelenség elemzéséhez nagy háttértudás szükséges: ismerni kell a nyelv történetét, grammatikáját, grammatikájának történetét, az írók, költők nyelvhasználatát, a nyelvjárásokat, a rétegnyelveket, magának a nyelv művelésnek a történetét, az írói nyelv művelést – hogy csak a legfontosabb területeket említsem. Alapos és sokoldalú felkészültségre van szükség. A nyelv művelés – lehet, hogy erre a megállapításra felkapják fejüket olvasóim – a jelenben élő nyelvtörténet: diakrónia a szinkroniában. Felfigyelünk egy jelenségre, elemezzük, megállapítjuk helyét a nyelvi rendszerben, s lehetséges, hogy ez a jelenség rögzül: adat lesz egy későbbi kor nyelvtörténetének. Például nem is olyan régen hallottuk a figyelmeztetést: a *koordinál* szóban ügyeljünk a két *o* elkülönült kiejtésére; ma már csak *kordinálnak* a médiumokban, csak így hallatszik (most még sérti fülünket, de majd megszokjuk); biztosan lezajlott a kiejtés változása, majd valamikor egy következő helyesírási szabályozás szentesíti. A Nyelv művelő kézikönyvben a *koordinál* még nem szerepel, de benne van a szintén latin eredetű *kooperáció*, *kooperál*, a következő megjegyzéssel: „a latin szóelemek ismerete híján sokan egyetlen rövid *o*-val ejtik e szót (két *o* helyett).” A Nyelv művelő kéziszótár már hozza *koordinál*, *koordináció* kiejtésével kapcsolatos problémát. (Persze, ajánlatosabb volna a magyar megfelelőket használni: *összehangol*, *összeegyeztet*, *elrendez*.) A nyelvtörténetész majdan megállapíthatja, hogy a jelenség a kilencvenes évek elején bukkanhatott fel, s a harmadik évezred húszas éveire rögzült.

Vannak olyan nyelvészek, akik egyetlen jelenséggel vagy egyetlen korszakkal foglalkoznak egész életükben, mondjuk egyetlen nyelvjárással, névszói ragokkal, diskurzusjelölő partikulákkal és még sok egyébbel. Mindez rendben van, hasznos tevékenység, bővíti ismereteinket. A nyelv művelő nem engedheti meg magának ezt a luxust: a nyelvészet minden területén tájékozottnak kell lennie, a nyelvtörténetben, a nyelvjárásokban, a rétegnyelvekben, a médiumok nyelvzetében stb. Ezért is tájékozatlanságra valló és végtelenül felelőtlen cselekedet a nyelv művelés támadása, tudományos voltának kétségbe vonása (szerencsére ezek az ezredforduló táji hullámverések mára elcsitulak).

Lehetséges, hogy a következő állításom is meglepő lesz: a nyelv művelés hozta létre a nyelv tanítást és az egész nyelvtudományt. Igen, meglepő lehet ez a kijelentésem, de igaz, és ajánlatos észben tartani. A retorika történetét ismerők tudják, hogy a retorika régen keletkezett, már az Iliászban is szó esik az ifjak retorikai neveléséről, s a retorika alapvető művei a Kr. e. 4. században születtek; az első nyelvtant jóval később, a Kr. előtti második században írták. A szónok feladatai körébe tartozott a stílus, a stílus erények vagy stílus követelmények művelése, ezek: világosság, illőség, ékesség és – nyelvhelyesség! A nyelvhelyesség az alap! „Kergesd ellenfeled nyelvhelyességi vétségbe, s nyert ügyed van” – olvashatjuk a Szofisztikus cáfolatokban, Arisztotelész egyik művében. Rétorikája harmadik könyvében a nyelvhasználatra vonatkozó tanácsok is olvashatók. Egy amerikai klasszika-filológus GEORGE KENNEDY Comparative Rhetoric című könyvében (1998, vö. a Rétorikai Lexikon szócikkeivel) azt írja, hogy az írásbeliség nélküli népek körében is él az az igény, hogy bizonyos alkalmakkor emelkedettebb stílusban, igényesebben beszéljenek, az illőség vagy a helyénvalóság (újabb terminus!) követelményének megfelelően. Egyszerűen benne van az emberi természetben. Ma is. „Még most is gyakorta megállítanak, megszólítanak, kérdeznek tőlem, és örömmre szolgál, nem érzem tehernek. Rengeteg levelet kaptam olyan emberektől, akiket valamilyen nyelvi kérdés nem hagyott nyugodni” – mondja Grétsy László (i. m. 97).

Óriási jelentőségű tehát az emberek tájékoztatása, valamint a tájékoztatáshoz szükséges elméleti alap megteremtése. Mindkét területen kiemelkedően jelentős Grétsy László tevékenysége. Idézzük fel először az elméleti alap megteremtését, utána a tájékoztatást, az ismeretterjesztést.

Grétsy Lászlónak számos jelentős tudományos művet köszönhetünk. 1962-ben jelent meg máig alapvető könyve: A szóhasadás (a nyelvi változás elnevezése tőle származik). Tulajdonképpen hétszáz oldalas kandidátusi dolgozatának rövidített változata, alcíme: Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében; vizsgálja a köznyelvben, a köznyelv és a nyelvjáráások viszonylatában, a nyelvjáráásokban, a nyelvi rétegekben (i. m. 55–60). Rövidesen követte 1964-ben a Szaknyelvi kalauz, ennek anyaga csaknem félszáz szaklap átvizsgálásából származik (i. m. 69), majd 1978-ban jelent meg a Hivatalos nyelvünk kézikönyve.

Nyelvművelésünknek összegezése a kétkötetes Nyelvművelő kézikönyv (1980, 1985, KOVALOVSKY MIKLÓSSal szerkesztette), valamint a Nyelvművelő kézisztótár (1996, KEMÉNY GÁBORral; második, átdolgozott kiadása 2005-ben jelent meg). A szócikkek tartalmazzák a nyelvi tény grammatikai, jelentéstani leírását, rendszerbe helyezését, stilisztikai és nyelvhelyességi besorolását, helyénvaló használatát, végül a szakirodalmat. A kétkötetes Nyelvművelő kézikönyv manapság bajosan vásárolható meg, pedig nagyon nagy szükség volna (vagy lenne?) rá. Hiányát némileg pótolja a belőle készült Melyiket válasszam? Háromszáz tanács a helyénvaló szóhasználathoz (GRÉTSY– KISS szerk. 2022, jelen írás mottója ebből a könyvből való). A *volna* – *lenne* szócikke hosszú, a leírtak illusztrálására csak az első bekezdését idézem:

„A *van* létige feltételes módú jelen ideje a *volna*. Újabban igen gyakran áll helyette a jövőre utaló *lesz* feltételes jelene, a *lenne*. E változatnak egyrészt az az oka, hogy a *van* hiányos alakrendszerét a *lesz* egészíti ki, s így a két ige ragozása könnyen keveredik, másrészt pedig az, hogy a *lesz* igének eredetileg a beálló változásra utaló jelentése (= valamivé válik) folytán a *lenne* is dinamikusabb, nyomatékosabb, mint a változatlan létezés, állapotot kifejező *van*hoz tartozó *volna*. De terjedésének az is oka, hogy a feltételesség és az óhaj rendszerint valami bekövetkezendőre vonatkozik (pl. De jó *lenne* fürödni!) A *volna* helyében használt *lenne* azonban e szerepe folytán bizonyos tekintetben semleges idővonatkozásúvá vált. Pl.: Szeretném, hogyha szeretnének | S *lennék* valakié” (Ady: Szeretném, ha szeretnének). [Bekezdés.] A *lenne* terjedésének tehát megvan a nyelvi oka, s a csere általában nem is okoz értelmi zavart.”

Érdemes a folytatást elolvasni, érdemes kézbe venni a Melyiket válasszam? könyvecskét! De visszatérve Grétsy László tudományos műveinek a felsorolásához, meg kell jegyezni egy érdekes tény. Az interjúkötetből kiderül, hogy mindegyiket – természetesen a Szóhasadás kivételével – az Akadémia felkérésére készítette el (a felkérést többnyire a Nyelvtudományi Intézet közvetítette). Vajon intéz-e manapság az Akadémia – amelyet végül is a magyar nyelv művelésére hoztak létre – hasonló felkéréseket? Téma *volna/lenne* bőven. Az ok olvasható az interjúkötetben. „Nyelvészeti könyvek, főleg szakkönyvek sokáig főleg az Akadémiai Kiadónál jelentek meg, de úgy tapasztalom, úgy tudom, hogy ez a nagy múltú intézmény Akadémiai Kiadó Zrt. cégelnevezéssel az utóbbi időben legfőképpen két- és többnyelvű szótárakkal foglalkozik. Ugyanakkor bő két évtized óta a Tinta Könyvkiadó az, amelyik felkarolta a nyelvészeti könyvek s az egynyelvű szótárak ügyét” (i. m. 122).

A millenniumra, az Országos Erdészeti Egyesület felkérésére született meg A mi nyelvünk című gyűjtemény (GRÉTSY szerk. 2000); ezt mondja róla Grétsy László: „Én, megkapva a felkérést, azonnal azt éreztem, ritka öröm számomra, hogy törekvéseink így egybeesnek. Én ugyanis akkor már hosszú évek óta dédelgettem magamban azt a gondolatot, hogy összeállítok egy olyan bőséges, tudatos gyűjtésen alapuló s lehetőleg magyar anyagot magába foglaló kötetet, amelyben költők és írók, tehát az anyanyelvvel már hivatásuknál fogva is a legszorosabb alkotó kapcsolatban álló emberek mondják el gondolataikat, érzéseiket legfőbb munkaeszközükről, a magyar nyelvről” (i. m. 147). A kötet élén Ábrányi Emil híres, régebben sokat szavalt költeménye áll, majd Ady következik, utána Ágai Ágnes (gimnáziumi tanárom volt), a sort az irodalomból és hazájából száműzött Zilahy Lajos zárja; az írók, költők tehát betűrendben követik egymást, csaknem háromszázan, rövid ismertetőkkel bevezetve. „E gyűjteménnyel szeretném elérni, hogy a jövőben a haza és a hazai nyelv, a nemzeti tudat és az anyanyelv még szorosabban idézzék fel egymást, kapcsolódjanak össze egymással” – olvassuk az előszóban.

A nagyközönség természetesen leginkább vonzó, hatásos ismeretterjesztő szerepeiből, nyelvművelő cikkeiből (pl. Élet és Tudomány, Szabad Föld, Édes Anyanyelvünk), rádióműsoraiból (Magyarán szólva, Értsünk szót!), tévéműsoraiból (Álljunk meg egy szóra!, Gyöngyök, Szószóló) ismeri a Tanár Urat. A rádióműsorokat harmincöt éven át vezette, a tévés műsorok bő tíz évig éltek. Száznegyvennél több sajtóorgánumba írt tanulmányokat, cikkeket; több mint tíz lapban volt évekig rovata; az Élet és Tudomány anyanyelvi rovatát hatvan éve vezeti, az Édes Anyanyelvünket harminc évig szerkesztette; csak a Szabad Földbe 1039 cikket írt! (Az interjúkötet IV. fejezetében olvashatók ezek a lenyűgöző adatok.) A sok-sok cikkből, előadásból számos kötet született: Álljunk meg egy szóra!, Anyanyelvi séták, A magyar nyelvről, Vallomások, Anyanyelvünk tájain, Anyanyelvi örjárat.

A nyelvművelésről vallott elveit a következőképpen foglalta össze: „Az emberközpontú nyelvművelés kifejezést Lőrincze Lajos indította útjára, mert a nyelvközpontúság helyett fontosabbnak érezte a kommunikációs funkciót, a nyelvnek az emberi érintkezésben betöltött szerepét. Bárczi Géza ezt nehezményezte, mert – indoklása szerint – a nyelv mindig az embert szolgálja, bármilyen formában használjuk is. Lőrincze azzal érvelt igaza mellett, hogy nem elég a nyelvre figyelni, a használatára nagyobb hangsúlyt kell tenni. Én tovább léptem, hiszen a magyar nyelvet beszélő közösség nem szűnik meg a jelenlegi országhatároknál. Trianon óta a határainkon kívül rekedt magyarságról sem szabad megfeledkeznünk. Így született meg a nemzetközypontú nyelvművelés szakkifejezés. A Kárpát-medencei nyelvi versenyek (pl. szónokverseny, helyesírási verseny, szavalóverseny) egyre szaporodó száma erőteljesen jelzi: szükség volt a terminológia kiszélesítésére” (i. m. 113). 1999 novemberében elindítottuk az ELTE tanárképző főiskolájának szervezésében a Kossuth-szónokversenyt, Grétsy László azonnal az ügy mellé állt. Előadást tartott a nyitó konferencián a szónoki „invenció” összetevői avagy a nyilvánosság előtt szereplő szónok kompetenciája címen, a következő évtől pedig többször betöltötte a zsürielnöki tisztelet. A díjkiosztásokon elhangzó értékelése, beszéde mindig tanulságos élmény volt. (A szónokversenyeket és a hozzájuk kapcsolódó retorikai konferenciákat jelenleg az ELTE Tanító- és Óvóképző Kara szervezi, s folytatja a Régi-új retorika könyvsorozat kiadását.)

A nyelvműveléshez és a nyelvi ismeretterjesztéshez szorosan kapcsolódik a nyelvi játékokkal való foglalkozás. A feladványok, a rejtvények nemcsak szórakozást nyújtanak, hanem kiváló oktató-ismeretterjesztő „eszközök” is. Összefoglalásuk a Nyelvi játékaink

nagy könyve (GRÉTSY 2012), a szerző egyik legsikerültebb könyvének tartja. „A társadalomnak, például a diákoknak is fontosak a különféle nyelvi játékok, mert ezek, ha ott vannak az ehhez szintén hozzáértő tanár eszköztárában, nagy segítséget jelenthetnek nehéz ismeretanyagoknak elsajátíttatásához, de nekem még ennél is többet érnek, mert számomra elengedhetetlen hobbi, szinte létszükséglet a nyelvi játékokkal való foglalkozás” – hangzik a vallomás (i. m. 87), s bizonyíték rá a máig vezetett Pontozó című rovat az Édes Anyanyelvünk folyóirat utolsó lapjain.

A tudomány szervezésében, a közéletben is kivette részét. Most csak két eseményre hívom fel a figyelmet. Az 1989-ben alakult Anyanyelvápolók Szövetségének, az egyik legnagyobb magyarországi civil szerveződésnek előbb főtitkára, alelnöke volt, jelenleg ügyvezető elnöke. Visszaemlékezése tanulságos: „1989. április 8-a. Ezen a napon alakult meg az Anyanyelvápolók Szövetsége. Mint ennek az egyesületnek kezdetétől fogva valamilyen tisztségviselője, elárulhatom, élénk vita előzte meg a névválasztást. Az eredeti elgondolás ugyanis ez volt: Nyelvművelők Szövetsége, vagy ennek valamilyen változata, például Anyanyelvünk Művelőinek Szövetsége. A jelenlevők többsége azonban úgy vélekedett, hogy a nyelvművelést egészében ellenző hangoskodók magát a szót is besározták, bemocskolták, s ezért lett a megalakuló testület neve inkább Anyanyelvápolók Szövetsége. Napjainkra ez a beszennyezettség már nemigen érződik, de a Szövetség természetesen már megmaradt akkor választott nevével, amelynek az ismertsége és elismertsége egyaránt állandóan növekszik” (i. m. 107). Grétsy László nemcsak a Szövetségért tevékenykedett, hanem abban is része volt, hogy a Magyar Nyelv Napja november 13-a lett, azért, mert 1844-ben ezen a napon lett államnyelv a magyar. Az országgyűlés 2011. szeptember 26-án egyhangúlag szavazta meg (i. m. 79).

Tudományszervezői, tudományos ismeretterjesztői, közösségi beállítódását jól mutatja, hogy számos alapvető, többszerzős munka szerkesztője, sőt kitalálója, szervezője. E tekintetben szinte egyedülálló a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma 1999–2013 között meghirdetett anyanyelvi pályázatainak kitalálása, gondozása, amelynek eredményeként tizenhárom remek tanulmánykötetet jelent meg GRÉTSY LÁSZLÓ és BALÁZS GÉZA szerkesztésében: Anyanyelvünkről anyanyelvünkért, Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában, Szójátékos anyanyelvünk, Informatikai technológia és nyelvhasználat, Anyanyelvi rejtvénytár, „A nyelv néktek végső menedéktek...” Küzdelem a magyar nyelvért a három régióban, Sportnyelvünk a 21. század elején, A 20. századi magánlevelek világa, Új jelenségek a magyar nyelvben, Az európai unió és a nyelvek, Az anyanyelv az életben, Régi magyar mesterségek – családneveink tükrében, Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarzatai. A kötetek anyagát a beküldött pályázatokból készített válogatás képezi, kincseshánya a jövő nyelvművelői és nyelvtörténészei számára.

Az életmű óriási: nagy összefoglalások, ismeretterjesztő kötetek, cikkek, előadások, közéleti tevékenység, zsűrizések. „Lehet, hogy hihetetlenül hangzik, de azon szerencsés emberek közé tartozom, akiknek a munkájuk egyúttal a hobbijuk is” (i. m. 62). S ne felejtjük, hogy a nyelvművelés tulajdonképpen a jelenben élő nyelvtörténet, s a nyelvművelés igénye bennünk él, mióta csak ember él a földön.

Grétsy László hetvenedik születésnapjára egy tanulmánykötetet szerkesztettünk Eltettő anyanyelvünk címmel, 106 szerző írt bele! Úgy emlékszem, hogy a kötet címe Kiss Gábortól származik, s – ahogy az idő múlik – egyre inkább látjuk, mennyire igaza volt.

Nemzeti létünk és anyanyelvünk összefonódik, csak együtt létezünk, valóban nyelvünkötől függ létünk: anyanyelvünk éltet. Ezért is olyan fontos a nyelvünkkel való törődés, mint a lélegzetvétel. Köszönet érte!

Aranyos Tanár Úr! A Jó Isten tartsa még meg nekünk sokáig!

Hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS szerk. 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- ARISZTOTELÉSZ /1999. *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Telosz Kiadó, Budapest.
- BALÁZS GÉZA – BENCÉDY JÓZSEF – DEME LÁSZLÓ – FÁBIÁN PÁL – GRÉTSY LÁSZLÓ – SZATHMÁRI ISTVÁN 2003. *Kedves Hallgatóim. Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ERDÉLYI ERZSÉBET szerk. 2022. *A nyelvész – emberközelből. Grétsy László. Beszélgetőtársa: Erdélyi Erzsébet*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1964. *Szaknyelvi kalauz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1978. *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*. Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2000. A szónoki „invenció” összetevői avagy a nyilvánosság előtt szereplő szónok kompetenciája. In: *A régi új retorika*. Szerk. A. JÁSZÓ ANNA – L. ACZÉL PETRA. Trezor Kiadó, Budapest. 89–99.
- GRÉTSY LÁSZLÓ szerk. 2000. *A mi nyelvünk. Íróink és költőink a magyar nyelvről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2003. *Anyanyelvi séták. Szavaink, neveink és szólásaink születése, életútja, titkokkal teli világa*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ összeáll. és szerk. 2009. *Vallomások. Harminchárom jeles magyar kortársunk gondolatai anyanyelvünkről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2011. *A szavak ősvényein. Szavaink és szólásaink eredete, változásai, érdekességei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2012. *Nyelvi játékaink nagykönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 2016. *Anyanyelvünk tájain*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KEMÉNY GÁBOR szerk. 1996. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Auktor Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KEMÉNY GÁBOR szerk. 2005. *Nyelvművelő kézikönyvtár*. Második, javított és bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KISS GÁBOR szerk. 2018. *A magyar nyelvről. Klasszikus íróink és költőink anyanyelvünkről*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KISS GÁBOR szerk. 2022. *Melyiket válasszam? Háromszáz tanács a helyénvaló szóhasználathoz*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS szerk. 1980, 1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – VÁGÓ ISTVÁN 1991. *Álljunk meg egy szóra!* IKVA Könyvkiadó Kft., Budapest.
- KENNEDY, GEORGE 1998. *Comparative Rhetoric. An historical and cross-cultural introduction*. Oxford University Press, New York.

A. JÁSZÓ ANNA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, adamiktamasne@t-online.hu – Dr. BENKÓ ELEK, ELKH BTK Régészeti Intézet, benko.elek@abtk.hu – DR. CSATÁRY GYÖRGY, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem és Társadalomtudományi Tanszék, csatary.gyorgy@kmf.org.ua – DR. DANKA BALÁZS, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Altajisztikai Tanszék, dankab.szte@gmail.com – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GAZDAG VILMOS, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, gazdagvilmos@gmail.com – DR. GERSTNER KÁROLY, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, gerstner.karoly@nytud.hu – GULYÁS MÁRK, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, gulysmrk00@gmail.com – DR. HAADER LEA, haader.lea@gmail.com – DR. HOFFMANN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, kistraba@gmail.com – DR. MÉSZÁROS KÁLMÁN, HM Hadtörténeti Múzeum, meszaroskalmonster@gmail.com – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, nljszeged@gmail.com – DR. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, paladi@t-online.hu – DR. PÉNTEK JÁNOS, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, pentekj@gmail.com – DR. RAISZ RÓZSA – DR. SZILI KATALIN, Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete, katalin.szili@unipo.sk, szilikatalin5@gmail.com – DR. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék; Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, tnghu@hotmail.com.